Digitized by Google

U 1932

Slovanská knihovna

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Sp 435

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

121200/1.

М. ДРАГОМАНОВА.

Частина перша.

БИБЛІОТЕКА Ю. А. ЛЕВИЦЬКАГО

ЛЬВІВ, 1889.

З друкарні Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Digitized by Google

U 1932

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186058935

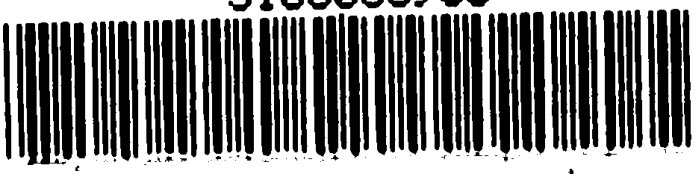

121200

Digitized by Google

Вступне слово: огляд на моє украйінство до знакомства з Галичанами. Мої перші писання про Галичину.

Доля привела мене в стосунки з австрійськими Русинами Галичини, Буковини й Угорщини, більші, ніж це звичайно лучається Россіянам, та навіть, на скілько знаю, й самим австрійським Русинам, котрі рідко виходять по за границі кождий своєї провінції. Через те я думаю, що мої споминки про ті стосунки не будуть без інтересу, а може й не без користи й для самих австрійських Русинів. Тож я їх і роскажу тут, як можу тілько, обєктивно.

Звела мене з австрійськими Русинами та участь, котру довелось мені брати в украйінському руху в Россії,

Digitized by Google

то ж я мушу поперед усього коротенько росказати, як і з якими думками приступив я до того руху і з якими перейшов я до взаємин з Галичанами й другими австрійськими Русинами.

Родився я (1841) на лівобічній Украйіні, в місті Гадячу, в Полтавщині, в сімйі украйінського роду, та такій, в котрій вже старосвітське украйінство було підкопане новіщою россійською або ліпше россійсько-европейською культурою. Батько мій (1802—1860) прожив 24 роки в Петербурзі, де вивчився сам французькоі, англійськоі й трохи німецькоі мови, пробував писати й перекладати французських та англійських поетів на московське і печатав своі проби в петербурських альманахах 20-х і 30-х років, хоч од Украйіни й не одстав. Брат єго в Петербурзі навіть написав поему з народнього украйінського життя, з котроі батько мій проказував мені потім деякі віршики, зовсім

Digitized by Google

не злі. Сам мій батько, вернувшись на Украйіну в 1838 р зараз же почав збирати пісні народні, з котрих частину передав нашому землякові і по части родичеві проф. Амвросію Метлінському, а більша частина розгубилась по знакомим*). Хоч маленьким хлопчиком я памятав украйіньского поета Михайла Макаровського, й трохи підрісши хвалився, що бачив у нашому домі чоловіка, котрого печатні твори (в збірці А. Метлінського) лежали у матері в комоді. Пізніще сам батько мій написав кілька байок украйіньских, не дуже зрештою мудрих.

Мати моя була більш наївна Украйінка, яко небогата панночка, що виросла в хуторі, та й єі батько, по імені Цяцька, був онетербурженний

*) Найбільший зиток завезла в Крим жінка нашого далекого родича, котра сама була з роду, що, як богато інших, перебравсь туди

Digitized by Google

Украйнець. і звавсь Кацнин. хоч. здається. не зовсім щирим й українства. По крайній мірі мені росказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по панському в горницях і по мужицькому у дворі і що як молоді виїздили в город. то за ними йшла традиційна перезва й співали „Журавля". Словом, в нашій сімьї не богато було старосвітського. традиційного украйнства а украйнство жило поряд з россійщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те може й не було у нас і того нагону проти украйнства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) сімях на Украйині. Украйнству у нас одводилась така частина,

в Полтавщини; вона казала батькові моєму, що там дуже інтересує все, що нагадує метрополію. Зпитком пісень збору мого батька так поінтересувались, що й не вернули його!

Digitized by Google

яку воно само могло займати по своїй культурній силі А так як та сила була слабіща од россійськоі, то й украйінство у нас було підрядним. *)

*) Я не можу тут розбалакатись про політично-соціяльні погляди моїх родичів, хоч це річ і доволі характерна для свого часу. Скажу тілько, що батько мій, тай дід по матері, були, як майже всі освітніщі Россіяне початку XIX. в., скорше всього якобінцями, держались якоісь мішанини республіканства з цезарізмом; до крепаків були досить добрі, а мати мені росказувала в часи еманціпаціі, що батько єі, померший ще коло 1850 р., завше б то казав, що раніще чи пізніще, а воля крепакам мусить бути. Раз, будучи хлопцем, щось в 1848—49 рр. я підслухав розмову між батьком і матірю про те, що, мовляв, правду сказав дід, що як би знову вернулась ґетьманщина, то забрали б гору великі пани. Певно ця розмова була протягом якоісь попередньоі ширшоі розмови про можливість автономіі „Малороссіі", про що балакалось іноді між лівобічним панством в часи, коли й Шевченко писав своі політичні поеми. Батько мій був в отвертій війні зо всім повітовим магнат-

Digitized by Google

В такому ж духу виховувавсь я і в гімназії (полтавській, 1853—1859). Наука була російська, переклади европейських писателів, — до котрих я ще з дому став ласий, — були російські. Тільки при тому в нас не гнали украйінськоі мови, до котроі обертались часом і учителі, звісно, більш, коли треба було пустити юмор, а „Наталка Полтавка“ була в Полтаві немов оффіціяльна пєса, котру що року грали „любителі“ з губерниського

ством і урядом, писав на його „бумаги“ всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді вемілювались „доказувать свои права на вольность“. Через це батько мій був дуже звісний між мужицтвом у повіті і багато шапок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, при чому й батько мій сам знімав шапку на всякий мужицький поклін (другі пани того не робили, а іноді який з них, що сидів з нами в повозі, було й виговорює за те моєму батькові), і мене навчав те ж знімати шапку перед мужиками.

Digitized by Google

beau-monde, на добродійні цілі, котрими звичайно адмініструвала губернаторша; грали єі також іноді і самі гімназісти на свойіх сценках. „Наталка“ була перша театральна пєса, котру я побачив. Прельстився я нею несказанно, переписав і вивчив на память і в перші ж вакаціі на Різдво всю єі проказав і проспівав на всі голоси (з відомости рідних) перед домовими дівчатами (звісно, крепачками), котрі плакали в три річки, коли я виводив перед ними: „Видно шляхи полтавськіі“ і т. д. Потім я привіз переписане Сватанє на Гончарівці і т. і. і часом читав перед дворовими, а то й панами, як було зберуться в гості. Далі попались мені й вірші Шевченка, котрого навіть „Кавказ“ і „Сон“ частенько попадались в записних книжках гімназістів, тільки підписані шифрованим іменем! Треба сказати, що українські поезіі містились в таких книжках з рос-

Digitized by Google

сійськими і не наводили ні на які виключно націоналістичні думки. Варто б росказати, як мені дістались до рук „Оповідання“ Марка Вовчка, та довго це буде. Скажу тілько, що перше оповіданнячко М. Вовчка (Панська воля), котре я прочитав у учителя історії С-на, котрому Куліш зоставив склад своїх видань на продаж, зробило на мене велике враження, і мало для мене велику вагу, положивши початок моєї дружби з цім цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомого демократизму. Тільки вплять таки твори М. Вовчка вразили мене своєю загально-людською, соціяльною ідеєю, ніякого націоналізму в мені не збудили, а лягли в мойому мозку поряд з тими „ліберальними“ російськими віршами, з уривками з творів Герцена, котрі до нас доходили, та з романом Бічер-Стоу (Onkel Tom), ко-

Digitized by Google

трий я прочитав незабаром у россійському перекладі.

Коли й на мене, як на всякого підрістка, наскочила охота писати поезії, то пробував я йіх писати і по россійському і по украйінському, і тепер памятаю, як я, вже побачивши, що орігінальний поет з мене не виходить, узявсь за переклади, та мучився, перекладаючи Горацієву De arte poëtica на украйінське, тоді як переложив далеко лекшу Beatus ille, qui procul negotiis на россійське.

Росказую я це все далеко довше, ніж слід би на міру цих споминів, не для того тільки, що б показати ту основу, на якій виросло моє украйінство індівідуально, а й для того, щоб подати зразок типічного виховання полтавського молодика в ті часи, коли не було ще в тих сторонах спеціяльної національної тенденції, ні московської, ні украйінської. Правда, вже з

Digitized by Google

кінця 50-х років показувавсь і в Полтаві початок спеціяльного украйінофільства, в особі й писаниях Куліша, але дуже слабо; воно не дуже приставало до нас. Памятаю, що напр. закуплені кількома товаришами (по рекомендації учителя россійськоі словесности, чоловіка без усяких тенденцій) примірники „Чорноі Ради“ заставались майже не читаними: я напр. „Чорноі Ради“ недочитав, хоч ночі просижував за Вальтер-Скоттом в поганих россійських перекладах з французського, і плакав над М. Вовчком (найбільше зрештою над кревацькими повістками, а „Сестру“ ледви осилив) Коли я був уже в шостому классі гімназії, то здибавсь з звісним потім на Украйіні пропагандістом украйінофільства П-им. (модель для Д П. Пучки, одного з геройів повноі анахронізмів і всякоі нісенітниці хроніки (??) д. Красюченка п. з. „Юрій Горовенко“, котра написана мов навмисне,

Digitized by Google

щоб дати фальшивий образ украйінського руху і його стану в Россії, і в тойже час подати на нього донос урядові, та ще й донос безосновний). Але П-в тоді більш горячився з поводу всероссійськоі справи увільнення крепаків, ніж з поводу украйінофільства. Він охоче розмовляв зо мною про новини, котрі доходили до провінціі про справу крепацьку в Петербурзі, кричав проти вагання в урядових сферах, котрі, як він казав, може врозумити хиба „революційна сокира“ (la hache révolutionnaire! як виголошував він, ідучи зі мною по мирним улицям Полтави, до цукерні, де ми читали газети), і дуже підбавляв у мене демократизму, але без усякоі спеціяльноі украйінськоі барви. Коли ж згодом показавсь у розмовах П-ва націоналізм, то в такій формі, що я майже зовсім став холодний до цього в загалі сімпатичного чоловіка,

Digitized by Google

та й не міг слухати його національної філософії.

Здибавшись з П-вим після вакацій 1858 р. я запримітив, що він, на чім світ стойіть, лає Европу й лібералізм. Розмовившись, побачив я, що він все покликується на Куліша, котрий тільки що побув у Полтавщині, повернувшись із за границі, і проповідував якийсь антілібералізм, вивезений ним з Бельгії, щось таке подібне до клерикального соціялізму, сказав би я тепер, як би не боявсь дуже вже рішуче схарактеризувати те, що мені, покликуючись на авторітет Куліша, росказували П-в і він Катранов, батько пізніщого видавця творів Котляревського*). Мені ця противуевропейска та противулібеpальна гарячка нагадувала зовсім московське славянофільство і навіть ще старе, миколаїв-

*) Катранов, колишній мій законоучитель, закликав мене до себе та все навчав мене проти

Digitized by Google

ських часів, бо в ті часи (1858 — 1860) навіть московські славянофіли, по крайній мірі ліпші з них, не стільки кричали, що „Западъ гніетъ, а Россія цвѣтетъ“, скільки займались практичними справами, як воля крепаків, община й т. і. та мало різнились від прогрессівних „западників“, до котрих лежала моя молодеча душа. Так я, навіть спіткавшись з апостолами спеціяльно націоналістичних думок по наших сторонах, не змінив характеру свого первістного украйінства і скорше навіть вкоренивсь в свойому зачатковому космополітизму.

З таким культурним, гуманітарним, а зовсім не націоналістичним украйінством скінчив я гімназію і прий-

---

„гнилого Запада“ й „либеральныхъ бредней“, — все було каже: „вотъ Кулѣшъ разсказываетъ, что въ Бельгіи за монастырями куда лучше было, чѣмъ теперь за либерализмомъ!“ і т. д.

Digitized by Google

шов до університету (в Київі), навіть не думаючи, що б міг бути принціпіяльний конфлікт між тим украйінством і культурним же россійством, або ліпше россійським европейством*).

Зараз поступивши в університет (1859 р.), я пристав з усім нашим полтавським кружком до „воскресних школ“, бо перша така школа (у Київі на Подолі) була одкрита нашим кружком. Тут практика поставила перед нами перше з украйінських питань: на якій мові вчити в школах? Ми рішили це питанне тим, що вчили на

*) Треба сказати, що такого конфлікту не показував і сам тоді найгарячіщий украйінофіл, д. Куліш, як видно з його „Эпилога къ Чорной Радѣ“, котрий був напечатаний в московсько-славянофільській „Русской Бесѣдѣ“ і котрий я читав з запалом, особливо слова про Шевченка, що називався там не по імені, а тільки „величайшій поэтъ украинской словесности, пѣвецъ людскихъ неправдъ и собственныхъ горячихъ слёзъ“.

Digitized by Google

обох: на россійській і на украйінській, тілько, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг. Згодом, окрім нашоі школи склалась друга (новостроєнська), куда зібралось кілька принціпіяльних украйінофілів, з правобережних і чернигівців, до котрих доходили спеціяльно украйінські ідеі од Опанаса Марковича, Глібова й т. і., і потім деякі молодші полтавці, піднавші під вплив П-ва. Скоро наших, подоляп, новостроєнці стали звати к о с м о п о л і т а м и, а себе у к р а й і н ц я м и, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учеників по украйінському. Суперечка виходила проміж нас більш теоретична, бо коли гарячіщі новостроєнці казали нам, що школа неукрайінська більш деморалізує, ніж учить народ, ми признавали, що наука все таки наука, та що поки украйінського письменства, а надто учебного, майже нема, то треба користуватись

Digitized by Google

хоч россійським. З таких спорів доходило до спору про вагу національного й народно-традиційного елементу і всесвітнього, наукового. Ми вище ставили остатний, новостроєнці перший. Ми їх за те ставили в ряд з московськими славянофілами. І справді, на скілько зближались тодішні украйінофіли з тими славянофілами, свідчить і те, що напр. в Кийіві була й третя воскресна школа (Печерська), в котрій зібрались чисті Москалі вкупі з Украйінцями, делкі з котрих потім виступали гарячими мовцями в украйінофільській громаді. Цю школу так і звали славянофільською. Ми ж подоляне, були всі Украйінці з роду, і коли не цурались россійщини та коли стояли за неї, то зовсім не за московський національний єї елемент, а за гуманітарний, европейський, — од того нас і звали наші суперечники не москалями, а ко-

Digitized by Google

смополітами*). Украйінства ми й не думали цуратись, а напроти: перші украйінські таблиці для учеників зложені були двома нашими, подолянами, між інчим одна К. III-м, що й тоді вже працював над украйінським словником. Подібнож у Полтаві „космополіт“ і на пів Москаль С н (згаданий учитель мій, у котрого я побачив М Вовчка), перекладав на украйінське фонетичний Букварь Золотова**). Додам, що дехто з нас, я напр., не згожувавсь на дуже

*) Специяльно мене одбивало од украйінофільських кружків власне їх антієвропейство, „восточництво“ (кажучи словом Гоголя), як свідоме, так і невільне, через те, що украйінофіли (окрім кількох з польського роду) майже зовсім не знали „западних мов“, через що невільно зоставались більш москалями, ніж россійські космополіти, хоч і бунтувались проти московськоі літератури.

**) В 1862 р. його арештовано й вислано в Архангельську губернію за „намѣреніе отдѣлить Малороссію“!!!

Digitized by Google

вже гострий виступ украйінофілів проти Поляків, в чому деякі украйінофіли зближались навіть з россійськими оффіціялами

Ось резони, по котрим я державсь здалека від специяльно украйінофільських студентських кружків, котрі в 1862 р. злились в велику громаду, душ в 250 — 300. Тимчасом робота в воскресних школах, а потім як їх уряд закрив, у „Временній Педагогічній Школі“ (про неї я росказав дещо в громаді, т. II. в статті „Народні школи на Украйіні“) все більше затягала мене в одну з практично культурних справ, з котрих складається реальний бік украйінства, — в справу народної освіти, і я почав, як міг, пильно студіювати теорію народнього елементу в педагогіці, народну мову, словесність, історію. Тут мені багато помагав старший від мене на 10 — 15 літ приятель мій, теж полтавець, Су-

Digitized by Google

довщиков, учитель по жіночих пансіонах, збирач народних пісень, теж космополіт, котрого порядно лаяли наші студенти-украйінофіли за те, що він сміявсь над непедагогічним обходом тих украйінофілів з хлопцями, котрих вони вивезли з сел, що б вчити їіх в Кийіві (треба таки сказати, що рідко кого з тих хлопців „доведено до ума") і над навмисною некультурностю тих народовців, а також за те, що він не признавав Шевченка за готового вже великого поета, бо йому бракувало освіти й праці над своіми творами. Перепадало лайок за подібні ж єресі й мені, так що коли я показавсь в церкві, де стояла труна Шевченка, котру перевозили з Петербурга в Канів, то навіть один товариш — украйінофіл, трошки пяненький (цього гріха вживано як з некультурности, так і для більшого народовства) крикнув на мене:

Digitized by Google

„Ти чого сюди зайшов? тут тобі не місце!“

Я зрештою не вийшов з церкви, а пішов за труною і навіть воодушевивсь сказати слово, коли побачив, що якась дама по дорозі положила на труну Тарасову терновий вінець. Забігши вперед перед бастіон-браму на над-Дніпровій дорозі, я змостив з цегли катедру і з неї зміг говорити так, що мене люде чули (другі говорили з товпи і йіх майже нічого не було чутно). Може через те біограф Шевченка, д. Чалий, котрий проводив церемонією, написав потім: „лучшія изъ надгробныхъ рѣчей, къ сожалѣнію, не сохранившіяся, были произнесены у крѣпостнаго форта на мосту студентами: Стояновымъ, Антоновичемъ и Драгомановымъ“. (Жизнь и произведенія Т. Шевченка, ст. 192).

Не берусь судити, на скілько моє слово над Шевченком варто похвали

Digitized by Google

д. Чалого, а скажу тілько, що по політичним думкам воно було найрадікальніще з усіх тоді сказаних. Говорив я по россійському, на ту тему, що в нас кождий, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець, і під кінець бажав, що б наші громадяне наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі. На другий день один з організаторів проводів попрохав мене написати своє слово, що б переслати його для статті Куліша в „Основі“, та так ні моє слово, ні другі й не появились в печаті (окрім слова д. Чалого, котрий сам його видав брошюрою).

Мій виступ на проводах Шевченка зрештою не зблизив мене з украйнофільськими кружками, — може через те, що я, де далі все більше затягаючись в працю спеціяльну, віддалився від студентських кружків в загалі, осо-

Digitized by Google

бливо тоді, коли закрито воскресні школи. Коли мене попрохав у школу педагогічну М. А. Тулов (інспектор округу, украйінофіл, хоч часами тайівшийся) викладати історію Россії, поряд з деякими украйінофілами, котрих він знав, як і мене, по праці в воскресних школах, то навіть деякі з мойіх личних приятелів-суперечників украйінофілів почали пойідом йісти мене, на що я, будучи космополітом, берусь до такого щиро-національного діла, як виховання народніх учителів*). Догризли вони мене до того, що я пішов до Тулова зрікатись школи. Тулов став росиитуватись про резони. Я росказав усе. „Глупости это все!“ відповів Тулов, вислухавши, і намовив мене зостатись. Через кілька днів прийшли до мене

*) Тепер один з тих суперечників займає важний пост в шкільній адміністрації, і цікавий я знати, як то він придержується старих своїх національно-украйінських ідей!

Digitized by Google

„мойі убійці“, як я йіх для сміху називав, і почали мене гризти, щоб я хоч не смів викладати історіі Украйіни; на те в нас, кажуть, єсть чоловік, спеціяліст, котрий зна край і люд, зна народню словесність і т. і; ми вже й з Туловим переговорили. „Добре“, кажу І не без страху стрітив я того спеціяліста і одвів його в школу, одділивши йому половину мого часу. Через кілька місяців довелось мені потрапити на його лекцію; — я трохи долонями не сплеснув: слуха мого спеціяліста всього душ 3—4, що сидять проти нього, решта в другім боці классу чита собі чи дрімає, а більше аж в другій хаті забавляються! Послухав я чверть годіни ту лекцію, і здивувавсь довготерпіню і тих трьох, що хоч сиділи перед ним, бо він сонно, прицмакуючи росказував йім коротко про гетьманів XVIII. ст., та царів, підпускаючи іноді таку філософію: „Петръ III.

Digitized by Google

такъ же мало царствовалъ, какъ и Петръ II. Такая уже очевидно судьба была Украины, что государи милостивые къ ней, царствовали не долго". Цю фразу він при мені сказав щось разів з три. Потім росказую я про це все одному „громадянину". „Вольно ж Вам, каже, було слухатись; він же (про спеціяліста) в нас посміх! який він учитель, та ще й спеціяліст?!" (А потім казали мені певні люде, що з нього списував свого Радюка автор „Хмар"!)

Трохи згодом я зрештою зблизився з украйінофілами і навіть увійшов у громаду. В початку 1863 р. прийшло до виконання проєкту Костомарова про видання популярно наукових книг, і київська громада видала „Де-що про світ божий" — гарненьку книжечку по фізичній географії, тілько трохи попсовану лірично-клерикальними голосіннями. До мене дойшла чутка, що готуються другі по-

Digitized by Google

дібні книжки. Я заінтересувавсь цим ділом, і дехто з земляків мойіх, полтавців, предложили мені приступити до громади, що б узяти в ньому участь. Так і сталось, і мене зараз же принято в комітет до редакції популярних книг. Тілько з того мало вийшло пожитку. Комітетові предложена була книжка, написана одним з його членів — святці, то б то виказ святих по місяцям, з короткими біографіями деяких угодників божих. Не памятаю вже, з якого місяця починалась та книжка, здається з сентембра, але всі біографії були прескучні. Окрім того я не міг собі взяти в голову, на що ми, раціоналісти (на першому спільному зборі громади, де я був, читано лист дальнього товариша, потім доволі звісного етнографа, про те, що він досліджував мітологію що б дійти, „звідки в Украйінців пішла фальшива ідея бога“) мусимо починати наші просвітні для народа видання з гагіогра-

Digitized by Google

фії, та ще так виложеної. Мені сказали, що так треба, що б підняти в народі пошану до його власної мови. Новакові не личило зараз же піднімати великі спори, і я взявсь у свою чергу критикувати слова й вирази тих святців, на що й зводилась уся праця нашого комітету. А поки ми так працювали, наступили вакації, а також цензурна заборона всяких педагогічних і церковних книжок украйнських.

Вернувшись в Київ по вакаціях, я застав велику зміну в украйнофільських кружках. Багато скінчило курс і думало про „місця“, то б то про державну службу. Де-хто вже дістався в учителі гімназій і не появився у Київі, другі поступали в нові „мирові посередники“, котрі заводив уряд після повстання Поляків. Громада майже не збиралась, а потім зовсім перестала. Про видання популярних книг не було вже розмови. Коли я за-

Digitized by Google

питував декого, чому б не печатати їіх в Галичині, мені відповідали, що то би тілько роздражнило уряд, котрий тепер на час задержав, а не заборонив украйінські видання (як сказав би то міністр Валуєв Костомарову). Словом, увесь украйінофільський рух серед київськоі молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих. І я зайнявсь свойіми студіями й особистими справами (діссертація pro venia legendi в університеті по історіі Риму, служба в II гімназіі вчителем географіі й т. і.).

В 1864 р. случилась маленька пригодка: один на пів божевільний товариш, ще передо мною скінчивший курс, написав в місцевій газеті статтю — донос проти украйінофілів, як мов би то прихильників Польщі. Стаття ся показалась огидною „космополіту“ Судовщикову і він написав одповідь, котру ми в двох виправляли. Це бачили

Digitized by Google

деякі товариші з колишніх громадян і це підняло в них репутацію „космополітів“ (мовляв — „чесні люде“!). Тим часом в Київі зібралось кілька моїх земляків з Полтавщини, котрі по троху пробували пера. Один з них, потім доволі звісний етнограф, став жити в моїм домі. Почались між нами знову розмови про украйінську літературу; почались вони з того пункту, на котрім їх зоставила померша (власною смертію) „Основа“ — полемікою з московськими славянофілами за питання: чи може украйінська література зовсім зрівнятись з россійською, чи мусить зостатись тільки літературою „для домашняго обихода“, як казав Аксаковський „День“? Мої земляки вірували, що украйінська література може в усьому рівнятись з россійською і для того ставили першим обовязком „розвивати мову“, а для цього, казали, найліпше перекла-

Digitized by Google

дати вже з розвитих мов на украінську. На лихо, тілько один з них знав так-сяк французську мову, з котроі й почав перекладати „Мазепу“ Байрона, а другі ніякоі не знали, окрім россійськоі*). Для перекладів, казано, треба словника, то ж і почали перекладати россійський же словник Рейфа на украінське.

От до такого кружка пристали ми з Судовщиковим, чи такий кружок пристав до нас, — не знаю, як і сказати. Судовщиков зразу виступив проти напрямку кружка, а надто проти словника россійсько-украінського, замісць котрого він радив перш усього зробити

*) До нашого кружка приходив зрештою дуже навіть знаючий правобережець, та він тілько подавав голос за теорію „самостайности“ украінськоі літератури, а сам по украінському не писав нічого, окрім кількох поетичних „гріхів молодости“ в одній галицкій газеті, про котрі ніколи не згадував.

Digitized by Google

український. „Зробіть, казав він, перш усього інвентарь тієї мови, яка єсть у народа, та по авторам близьким до народа (якими були старші українські писателі, безтенденційні, до-українофільськоі доби), — то може виявиться, що не треба буде ні ковати деяких слів, ні переписувати йіх з латині (поет — полтавець був за кування, а згаданий правобережець за латину). Також само, по Судовщикову, замісць того, що б розмовляти на голо про самостійність українськоі мови й національности, треба було зробити граматику українську (порівняючи з великоруською, польською й церковнославянською) та опрацювати тим же ж порівняючим способом етнографію українську. По довгих спорах, словник Рейфа одсунуто на зад, а далі й забуто, і кружок узявсь за граматику. Згодом, як пішла чутка про нашу роботу, то з Харкова звістили нас, що

Digitized by Google

звідти передадуть нам матеріял до українського словника, куди увійшов і матеріял Куліша. Нескоро привезено той матеріял в 12 пудах, котрий одначе не стільки прислуживсь, скільки пойів праці і грошей на впорядковання, після котрого зосталось дуже мало цінного, так що прийшлось почати вибірання слів з етнографічних збірок і писателів на ново. А тим часом Судовщикова, — єдиного між нами спеціяліста в лінгвістиці, — вислано в Костромську губернію, де він не забаром і вмер*).

Наші граматикальні збори стали осередком нового українського руху в Київі й навколо, звідки іноді найіз-

*) Він сказав в одній приватній бесіді, що жалкує, чому Каракозов не влучив у царя; свідок (бувший московський студент, учитель у д. Галагана) переказав ці слова звісному Тайному Совітнику Юзефовичу... Дальшого розказувати нічого...

Digitized by Google

дили старі товариші й знайомі. Після оффіціяльної праці, звісно, велись розмови й про усякі інші питання українські, найбільш літературні. Потроху виявились між нами два напрямки: один, котрий я звав українофільським, а другий — хлономанським (обидві назви взяті з ходячих прозвищ: в московській і польській печаті) Перший виходив з пункту національної одрубности Українців і ставив у першу голову — рівнятись з другими самостоячими народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першім плані українське мужицтво, готовий і безспорний національний елемент і в той же час найбільш потрібуючий для себе вслуги, і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі у гору в купі з ним,

Digitized by Google

(розвивати літературу знизу вгору). В такім поступанню ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тілько самостоячу, але й живу украйінську культурну мову.

Це були головніщі одміни думок в нашому кружку. Та були й інші, зрештою досить природно звязані з попередніми. Націоналісти звертали всю причину лихого стану украйінства на „ворожих сусідів“, раді були задирати йіх (звісно, більш проміж себе, або в анонімних дописях в Галичину), хоч на ділі корились перед властями предержащими і вдавали з себе релігійно-політичних консерваторів. Остатнє було тим лекше, що дехто з націоналістів вважав для себе навіть обовязком звісний консерватізм думок, через те, що й народ держиться звісних традиційних думок Напроти ми (читач, певно, вже догадавсь, що другого напрямку держались попередні космополіти) ду-

Digitized by Google

мали, що „сусідів“, — як народу й громади, — чіпати нічого, а з демократично-прогрессівними елементами в них навіть треба дружити; що ж до культурних і громадських думок, то при всім нашім демократизмі, казали ми, треба держатись прінціпів не традиційних, а наукових, поступових, і ці прінціпи нести і в народ, а не понижати або затемняти свої думки для застарілих а то й противурічивих думок так називаємого народу*).

Хоч ми й спорились проміж себе, а на ділі перевага була, по крайній мірі в літературній праці, на боці космополітів. Словник украйінський узяв перевагу над Рейфом; навіть у вільній поезії Байрон (у французському, а то й россійському перекладі) одсунувсь

*) Що таке народ в культурному змислу? питали ми; де він починається? чому ми самі не частина народу? і т. д.

Digitized by Google

для Сербських дум, котрих печатне видання потім перакладчик посвятив мені, тільки вдравши мені таку штуку, як передача книги славянському комітетові, ворожому нам всім і спеціяльно противному мені. (Вказую на це, як на зразок украйінофільських викрутасів і сюрпрізів для ідеі й приятелів). Найпродуктівніщою показалась праця коло народньої словесности, бо незабаром видано дві книжки казок, випуск музичних пісень, книжку пісень чумацьких (з посвятою мені), а також упорядковано всю сістему видання пісень політичних або історичних, коло котрих потім скупилась була й праця над словником [1]). Школа й популярно-

[1]) Коли в 1870 р. був готовий увесь план Історичних пісень, то покладено було вибрати з них слова й видати їх як маленький словник, вкупі з граматикою, поки буде готовий великий словник. За це взялись осібні

Digitized by Google

наукова література для нас були недоступні Однако скоро показалась пригода заговорити й про них, і цей обовязок упав на мене.

В статті „Народні школи на Украйіні“ я по части росказав, як в 1865 р. Тулов і редактор „Кіевлянина“ В. Шульгин впрохали мене написати огляд народнього шкільництва в „югозападномъ краѣ“ (Кийівська, Подольська й Волинська губерніі), що б звернути увагу нового, розумніщого генерал-губернатора (Безака) й підняти знову світську й досить прихильну украйінству сістему шкільну, яку зламав клерикал і обруситель кн. Ширинський-Шихматов, прийіхавший в Кийів попечителем в 1864 р [1]), а пот'м як прийіжжі з Чер-

спеціялісти, котрі згодом пристали до нашого кружка.

[1]) Між інчим в 1863 р. напечатані були коштом „казенним“ в Кийіві Байки Глібова „для элементарнаго чтенія“ (та Тулов задержав

Digitized by Google

нигова попрохали од мене другу статтю з поводу тамошного земського проєкту педагогічноі школи. Статті ці, а найбільш друга, (котру я назвав був „Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи“ й котру редакція „СПетерб. Вѣдомостей“ напечатала в 93 N. 1866, розділивши на дві) поставили мене з Ширинським у війну, котра й скінчилась моєю одставкою з київського університету. Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний грунт на котрому йійі обговорювали російські педагоги в 1862-63 (в тім числі Москалі К. Ушинський і Водовозов),

---

вихід, страха ради загальноі заборони українських педагогічних видань, хоч потім книжка вийшла як просто літературна); окрім того в „Книгѣ для чтенія въ народныхъ училищахъ кіевскаго учебнаго округа“, що вкладалась під редакцією Тулова, мусіли бути й статті українські та про Україну.

Digitized by Google

досить прихильно для украйінства [1]). Я не домагавсь виключного вживання украйінськоі мови в наших школах, а виходив з педагогічного правила: починати од звісного, щоб іти до незвісного, і домагавсь початку науки на народній мові, а далі вже на державній. На моі статті обізвавсь дехто з земців і між ними звісний педагог, барон Миколай Корф, котрий до самоі смерти нераз піднімав бесіду про цю справу, між іншим і на зйізді сільских учителів у Херсонщині в 1880 р. І сам я й доси думаю, що украйінська мова може увійти в школи в Россіі тільки тоді, коли агітація за нею буде виходити з такого, педагогічного, а зовсім не націоналістичного прінціпу.

---

[1]) Про це дивись статьтю Л. Д. (моеі жінки) в „Вѣстникѣ Европы“ 1874. августъ: „Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ образованіи“.

Digitized by Google

Переглядаючи тоді літературу справи народньої школи на Украйіні, я прочитав і всі спори про права літератури украйінської в загалі, і переконавсь, що вся та справа поставлена в Россії фальшиво власне через те, що єї перенесено з грунту загально-культурного на національний [1]). Одні казали, що Украйінці осібна нація, а через те мусять мати право на осібну літературу; другі оповідали: Украйінці зовсім не нація, а хиба провінціяльна одміна, і через те ніякого права на осібну літературу, а надто на оффіціяльну, не мають Була й середня.

---

[1]) Украйінські націоналісти тут, як і в других справах, помилялись через те, що замісць того, щоб заосновати свою політику на реальних обставинах життя украйінсько-россійського, наслідували других націоналістів, на пр. чеських або польських. Россійські централісти те ж малпували централістів французських та німецьких.

Digitized by Google

думка, — котру виказували перше московські славянофіли (Вл. Ламанський, Ів. Аксаков), що Украйінці можуть мати літературу елементарну, „для домашняго обихода“, так на цю формулу нападались і россійські державники (як Катков), і украйінофіли, як Куліш, хоч вона підходила власне до того, що казав сам Куліш в „Эпилогѣ къ Чорной Радѣ“ і що потім написав Костомаров в огляді украйінськоі літератури в книзі Гербеля „Поэзія Славянъ“. Прочитавши ці спори, а також звівши суму того, про що дійсно писали по украйінському самі украйінофіли. (сам Шевченко писав навіть свій дневник по россійському), я вивів, що даремно було й спорітись про права украйінськоі літератури при тій малій силі, яку вона показала, та що на той час рямки „домашняго обихода“ були для неі скорше за широкі, ніж за вузькі.

З такого погляду я почав говорити

Digitized by Google

про украйінський рух в історично-публіцістичних статтях в „СПетерб. Вѣдомостяхъ“ з 1865 р. та „Вѣстникѣ Европы“ з 1870 р, показуючи народньо-культурну вагу украйінського руху для всеі Россіі й Славянщини, і почастно показуючи, яка брехня й дурость лежить в основі роспущеного Катковим догмату, що украйінський рух — діло польськоі інтриги. Рух у Славянщині, що піднявсь після зйізду в Москві в 1867 р., звертав на ті статті більшу увагу в Россіі й Австріі. Галицька „Правда“ робила з них витяги. Тим часом я приступивсь близько до самих галицьких справ, а на решті завів стосунки й з самими Галичанами.

Оглядаючи украйінський рух у Россіі, я мусів узятись і за галицькі видання, з котрих „Слово“ досить аккуратно доходило до нашоі університетськоі бібліотеки. Еміграція Головацького, полеміка, котру він підняв з

Digitized by Google

Кулішем і т. і., брехні, котрі, зо слів Галичан партії Головацького переходили в Россію, що мов би то галицькі украйінофіли чи народовці — запродані Поляків, все це примушувало мене до можливих студій над галицькими справами, а далі до писання про них для Россіян, котрі, не виключаючи й украйінофілів, майже нічогісінько про них не знали. Скілько памятаю, перша стаття про Галичину, що я напечатав у Россії, була „Галицкорусскій театръ“ в „СПетерб. Вѣдомостяхъ“ 1867 р. Там я показав, які іллюзії мають в Россії, а власне противники украйінства, коли радо говорять про „русскій“ театр і літературу в Галичині, бо той театр єсть власне коли не цілком украйінський, то спеціяльно австро-рутенський, що, коли Поляки (як то було спершу) піднялись було проти того театру, то напались власне на украйінську літературу, котру б то „поль-

Digitized by Google

ська інтрига“ протегує, по словам московських централістів. Подібні ж думки докладніще розвив я в ряді статей и з. „Письма съ Галицкой границы“, напечатаних в тійже газеті в другій половині 1867 р. Тамож намітив я те, що потім, — з більшим матеріялом — розвив у статтях „Вѣстника Европы“ 1873. „Русскіе въ Галиціи“ і „Литературное движеніе въ Галиціи“, а власне, що в практичних справах: народньої освіти і літератури нема майже ніякої ріжниці між партіями напруською й украйінською в Галичині, котрі обидві стоять за народню мову (хоч поки обидві не дуже йійі знають, бо обидві ще мало демократичні), а що сваряться вони з за справ формальних (правопись) або далеких (яка мусить бути вища всеруська або й всеславянська література?). У відносинах галицьких партій до россійської літератури я одмічав такий факт, що москвофіли хоч

Digitized by Google

і восхваляють ту „багату й розвиту літературу“, а на ділі зовсім йійі не знають і навіть неспосібні йійі оцінити, бо по свойій літературній школі вони належать ще до перед-Пушкінськоі, коли не перед Карамзінськоі доби, тоді як народовці, хоч і брикаються проти Россіі, а на ділі де далі все більше підпадають під вплив новоі россійськоі літератури, з котрою тілько вони одні й знакомлять галицьку публіку. Вивід мій був вплять такий, що й у Галичині літературна справа, переставлена з грунту формально національного на грунт реально-культурний, при демократично-прогрессівному напрямку, тратить свій гострий, поділяючий характер і прийма такий, при котрому всі щирі прихильники демосу й освіти можуть працювати досить згідно.

Правда, при таких студіях Галичини я одкрив там один елемент: вузькодумний, реакційний і лакейсько-каріер-

Digitized by Google

ний, — що більше одповіда національній формулі рутенський, — котрий примазується то до „русской“ партії, то до „украйінськоі“, або до обох вкупі, і котрий мусів би бути вислімінований, як правдиві пута на ногах Галичан. Окрім того вказував я на кружковий фанатізм, на нечесність полеміки, на безморальну легкість перескоків людей од партії до партії (Головацький, Климкович і др.), як на правдиві язви галицько-руськоі громади.

З такими думками, — не моє діло судити, чи вірними, чи ні, але в усякім разі независимими від усяких галицьких націоналістичних партій, — я вступив у безпосередні взаємини з Галичанами.

Digitized by Google

Digitized by Google

21200/2.

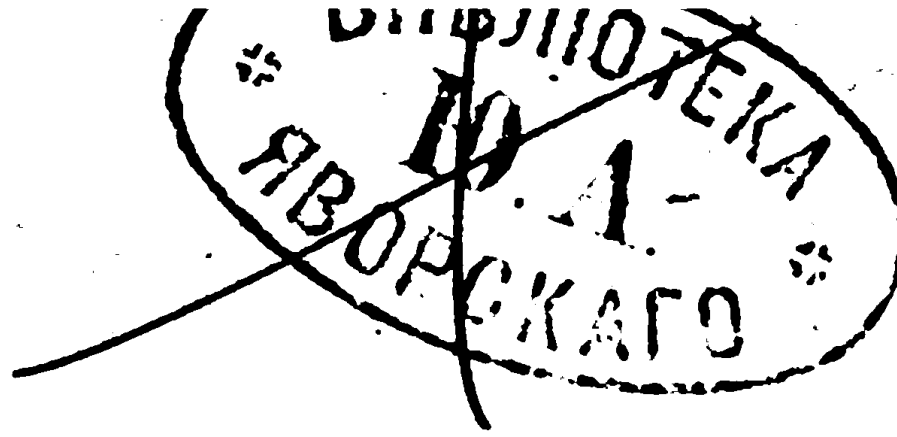

Перші мої стосунки з Галичанами до перейїзду через Галичину в 1873 р.

Перший Галичанин, котрого я побачив (в початку 1868 чи 1867 р.) був д. Димет, котрий прийїздив часами в Кийів по своім купецьким справам і мав уже там деякі знакомства з украйінолюбцями, один з котрих і привів його раз до мене. Та я не міг багато довідатись від д. Димета про галицькі літературні справи, а тільки передав через нього в Галичину кілька книжок етнографічних видань приятелів, а також деякі рукописі для редакції „Правди“, про котру ми чули від одного прибувшого з за кордону товариша, приятеля Кулішевого, але котрої

Digitized by Google

ми не бачили. Між посланим був, памятаю, переклад „Мазепи“ Байрона, доволі старанно зроблений, і гарним віршем, хоч і не відповідаючим оригіналу, котрого автор і не державсь, бо перекладав з французького прозаічного перекладу. Той „Мазепа“ так і пропав в редакції „Правди“ і пропав на віки, бо з нього зоставсь і надрукований тільки „Заспів“, то б то посвята перекладчика. З того часу почав я получати „Правду“ в закритих ковертах, як листи. Получив я так номерів з 3—4, коли це приходить до мене Олександер Кистяковський, пита про „Правду“ і росказує, що й він дістає йійі також в листах. Кистяковський колись був секретарем у „Основі“, а тоді був доцентом крімінального права в Кийіві в університеті. Він дуже украйінофільствував і тоді перед приятелями, та тільки страшно боявсь, щоб не прочуло начальство, і через те навіть ви-

Digitized by Google

говорював мені, на віщо я пишу „украйінофільські“ статті в петербурські видання і тим виявляю себе перед часом, і радив мені робити так, як Сікст V, що ходив згорбившись, аж поки не став папою. Я сміявсь на те, що можеб і послухавсь такоі ради, колиб знав, який справді пункт в свойій каріері можу признати за папство, а найбільше колиб був певний, що, ставши папою, зможу розігнутись, як Сікст V. А як спина вже так звикне гнутись, що так і зостанусь?! питав я. Кистяковський (земля йому пером!) сердивсь на такі відповіді і дуже рідко заходив до мене, — а тепер прийшов по важному ділу. Він страшно налякавсь, получивши в листах кілька номерів „Правди“.

„У нас жандармерія, — кричав він, — та у нас і без чорного кабінету листи розкривають на почтах, то вже безпремінно дізнаються, що я получаю

Digitized by Google

„Правду“. — Він радивсь зо мною, як би переказати в редакцію, щоб не слала газети так, а передавала оказіями хоч раз в рік.

„Я не прохав їх висилати, — казав Кистяковський — я як получу ще, то просто віднесу в жандармську управу, бо по чім я знаю: може то жандарми шлють, щоб потім потрусити у мене тай знайти!“

Я пробував утихомирити Кистяковського, але тілько розсердив, і він пішов від мене з погрозою — понести таки „Правду“ жандармам. На се я йому сказав сміючись, що він таким способом донесе на мене, бо я до жандармів не піду, і коли справді получати „Правду“ (в котрій тоді не було нічогісенько політичного) діло „неблагонамѣренное“ і коли вже справді жандармерія зна, хто в Кийіві получа єі, то, значить, Кистяковський, очищаючи себе, продасть мене, котрий не прий-

Digitized by Google

шов очиститись. Звісно, Кистяковський до жандармів не пішов тим паче, що на єго щастє незабаром перейїздив через Київ, за кордон, згаданий приятель Куліша, і пересказав через його свої страхи у Львів, і після того перестала „Правда“ приходити до його — та й до мене. Я ж через того вандрівника, котрого захопив вже на повозі, вспів передати до „Правди“ ще деякі рукописі приятелів украйінофілів, в тім числі кілька перекладів з „Записок Охотника“ Тургенева, котрі були напечатані в „Правді“ аж у 1874 році, здається, по другому вже манускрипту.

Скоро потім довідавсь я від одного старого товариша, належавшого колись до „космополітів“ києво-подольськоі недільноі школи і недавно пробувавшого в Криму, що там у Ялті є лікар Руданський (каюсь, не відомий мені тоді, хоч він мабуть чи не єдиний справді талановитий з молодших поетів, котрі

Digitized by Google

появились в „Основі“) і що він переклада, і дуже б то добре, на украйінську мову Іліаду, та тільки не зна, що йому робити з тим перекладом. Я зараз же написав Руданському лист і дістав від його першу пісню Іліади, котра мені дуже подобалась живою мовою і простотою перекладу, та не подобалась задля вільности: Руданський, щоб більше „обукрайінити Гомера“, як він мені писав, вибрав замісць гекзаметра осібний пісенний короткий склад, а позаяк у нього не можно було вбгати знаменитих епітетів гомеровських (замічу, котрі на чудо може передавати украйінська етімологія), то він йіх повикидав.*) Я відписав Руданському.

*) Замічаю цей факт як одну з многих прояв „своєі мудрости“ украйінських народовців; другий подібний факт, самовільну переробку „Тараса Бульби“ Гоголя я розказав уже в 1. н-рі „Товариша“. Факти такі показують недостачу культурного, европейського образу-

Digitized by Google

свою думку про обскубку Гомера, і він обіцяв на скільки можно, не зміняючи складу, поправити свою працю, і скоро прислав мені першу рапсодію на ново перероблену, далеко більш подібну до оріґіналу.

Порадившись з приятелями я написав Руданському, що радо візьмусь за видання єго перекладу, коли він буде скінчений, а поки що пошлю початок єго в „Правду“. Я так і зробив, приписавши до редакції, щоб вона увійшла й у прямі зносини з Руданським, і щоб послала йому кілька примірників того номеру, де буде напечатаний єго переклад. Було це в 1869 році. На мій лист я не дістав зі Львова відповіді, хоч він був даний до рук редакції перейїзжим земляком; „Правда“

вання літературного. Чимало подібних проявів „своєї мудрости“ можно налічити і з других сфер украйінофільського дійства: товариського, політичного і т. і.

Digitized by Google

приходила до нас оказіями так не акуратно, що я й не знав, чи напечатано працю Руданського, чи ні. В осени 1870 року я вийіхав за границю на Берлін, і там тільки я довідавсь через книгаря, що „Правда“ перервалась в літі того року. З Берліна писав я про манускрипт Руданського до остатного редактора „Правди“ і впять не дістав відповіді. Написав я самому Руданському, щоб мене не винуватив (в Кийіві зостались люде, між інчим специалісти грецькі, котрі мусіли далі вдержувати взаємини з Руданським) — і від нього не получив відповіді. Нарешті вже в кінці 1872 р. зустрівсь я в Флоренції з одним паном з Ялти, котрий мені сказав, що він добре знакомий з Руданським. Я попрохав того пана переслати Руданському мій лист, але скоро пан той показав мені відповідь Руданьского, в котрій він приписує для мене по московському:

Digitized by Google

„Др-ову прошу передать, что я боленъ и давно прекратилъ всѣ мои литературныя упражненія“. Через кілька місяців почув я, що Руданський умер.

Я розказав цей епізод як одну з перших моіх проб — завести літературні зносини з Галичанами і як зразок наших літературних порядків.

Прочитуючи навіть історію руско-украйінського письменства д. Ом. Огоновського, бачиш, що слід би нам завести осібну частину: Історія пропавших творів руско-украйінськоі літератури. Історію першоі пісні Іліади, переслапсі мною, я розказав. Безспорно, що ця історія прикро вразила Руданського і знеохотила його вести дальше працю і навіть стосунки зо мною, хоч найменше в усьому винним, і була остатньою краплею, котра переповнила єго пессімізм. Потім, вже після смерти Руданського, коли єго рукописі щасливим случаєм дістались у Кийів, вся Іліада

Digitized by Google

була передана в 1874—75 рр. в редакцію „Правди“, але та редакція довго уперто не хотіла печатати єі, а коли після многократних запитань (між іншим і через мене) почала печатати, то з перервами по правді досадними, так що дотягла аж 1877 р. тілько до IX. рапсодії. Цю упертость і ці перерви не інакше можно пояснити, як тим, що редакторам „Правди“ були більше до смаку псевдокласичні і мертві твори йіх самих та йіх львівських приятелів, ніж проста праця Руданського.

Після того, як так нещасливо випали моі стосунки з „Правдою“ першоі серіі, всякі взаємини моі з Львовом перервались на довго. В очі ж Галичан, окрім згаданого д. Димета, побачив я вперше в Відні. Туди приїхав я літом 1871 р. з Берліна через Саксонію, де вспів побути в Лужицькому Будиссині, познакомитись з по-

Digitized by Google

чтивими Смоляром і Горником і підновити свої славянські сімпатії, та через Чехію, де я проживав у Празі саме в часи Гогенвартовсько-Йіречкового міністерства, чеських планів про корону Вацлава і німецьких контр-планів, і де я міг наглядно бачити, в який безвихід і до якого вузколобства та безпрінціпности можуть дійти люде навіть великих талантів і незвичайної енергії, коли поставлять собі на перший ряд цілі формально націоналістичні. Нас тоді зйіхалось у Відні четверо россійських Украйінців: я з жінкою та двоє приятелів, бувших моіх слухачів по університету, з котрих один узявсь за мене доглядати переписку історичних пісень на час мого пробутку за кордоном. З Галичан ми бачились з членами „Січі“, про котру я нераз писав прихильно в „С. Петерб. Вѣдомостяхъ“,

Digitized by Google

де я один час вів з Кийіва славянську хроніку.*)

Молодші мої приятелі раніще мене прибули до Відня й познакомились з Січовиками, — то й ці були сміливіщі з ними, ніж зо мною, бо (як це кинулось нам у вічі з разу) Галичане, як і Німці, а надто Австрійці, далеко більше звертають увагу на єрархічні одміни, ніж Россіяне. Незабаром один з моіх приятелів переказав мені, щоб я був обережний в розмовах про папу

*) Про це варто сказати два слова. Редактор газети, покійник Валентин Корш думав, що я в Кийіві професор славянськоі філологіі, через те що я цітував сербські, чеські і т. і. газети і книги. В Петербурзі, казав він мені, нема зовсім знающих славянські мови, окрім завзятих спеціялістів, котрі всі (окрім Пипіна й Ровінського) не належали до ліберальноі печаті. Варто спомянути, що друга моя спеціяльність в газеті, по просьбі Корша, була полеміка з московськими газетами Каткова й Аксакова.

Digitized by Google

і римську церков, бо деякі Січовики образились на мене, хоч не сміли того мені заявити. Я, як і всі ми Россіяне, а по крайній мірі Кияне університетського виховання, не маючи ніяких конфессійних тенденцій, не думав навіть чіпати навмисне папу, як і поклонятись єму, а сказав щось таке в „Січі“ мимоходом, читаючи газети, в котрих тоді частенько говорилось про папу з поводу недавнього входу Італіянців в Рим та починавшого ся скрізь Kulturkampf'а після Ватіканського собору. Тепер я наткнувсь на земляків, та ще й сопартійників, народовців, перед котрими мені не вільно було показувати сімпатії до італіянськоі вільности й єдности і антіпатії до Syllabus'а Пія IX! Звісно, я відповів, що буду більш обачним що до форми моіх думок, але суті йіх зміняти ні для кого себе обовязаним не вважаю. Це була перша в своєму роді наука мені, наівному

Digitized by Google

россійському прогрессісту, котрий знав доти одну тілько цензуру — поліцейську, що єсть далеко страшніща цензура — громадська, добровільна! Згодом я все більше дізнававсь єі у своіх австрійських земляків, а на решті побачив йійі і у россійських украйінофілів далеко більше, ніж ждав. Окрім чого іншого, в остатньому не можна не бачити впливу Галичан і на россійських Украйінців.

В дальших розмовах наших з Січовиками виявилось, що для них наша Украйіна сама в собі й у відносинах до Россіі — terra incognita: ні історіі, ні географіі, ні порядків наших, навіть літератури спеціяльно-украйінськоі вони не знали, — а вже про книги писані про Украйіну ж, та по „московському“,— хоч не питай: так не знали вони творів ні Гоголя, ні Костомарова. Коли ми дивувались тому, то нам одповідали не тільки, що того в них не легко

Digitized by Google

здобути, а навіть і таке, що знати те і не обовязково, бо то все „московське“. А коли ми на те казали, що хоч би й так, то все ж не знаючи таких річей ми не тілько були б глухі й німі, а навіть про нашу Украйіну нічого б не знали, — то нам по троху почали закидати, що ми лихі патріоти. В поглядах на відносини Украйіни до Россіі, до россійськоі культури й літератури, виявлялись в Січовиків думки зовсім фантастичні. Вони просто прикладали до того всього австрійську мірку, та ще й спеціяльно взяту з відносин Ціс- і Транс-Літавіі. Переяславська умова 1654 р. видавалась йім чимсь подібним до угорськоі конституціі 1848 р. Москва так само нарушила Переяславську умову, як Австрія угорську конституцію після 1849 р., а потім і почала московити Украйіну, як Австрія германізувала Угорщину, а тепер мусить також признати

Digitized by Google

Rechtskontinuität украйінський, як Австрія признала угорський. Того, що Гетьманщина 1654 р. — зовсім не вся Украйіна й що після того було кілька умов, котрі затерли ту першу, (щó сказали б наші Січовики, як би почули тоді, що, як тепер вияснилось, в 1654 р. не було майже ніякоі умови), що помосковління йшло у нас поволі й за помічю самих наших земляків (починаючи з „черні“ й славного Запорожжя в 1658—1663 р.), в котрих не було свідомого національного чуття, що й тепер єго нема в більшости наших освічених классів, а в народі єсть тільки неясне чуттє, що він не „кацап“, але нема ясноі думки про те, хто він? — і що через те все ми мусимо виходити навіть у свойому автономізмі не від трактатів і навіть не від прінціпа національности (котрий панруссісти повертають проти нас), а від загальних ліберально-демократичних прінціпів по-

Digitized by Google

літичних і культурних, та вести роботу з низу в гору, не брикаючись проти Москалів, як нації, а навіть добиваючись в купі з ними вольности індівідуальної й краєвої, в рамках котрої тільки й може поставитись сурйозно й наш національний прінціп, — цього всього слухали від нас наші Січовики як чогось зовсім чудного, а в усякім разі незгідного з нашим украйінством.

Після розмов ми поклали перш усього постаратись зібрати для Січі бібліотеку, чим мусили занятись мої приятелі, котрі повертались в Россію. Вони й справді прислали в Відень книги украйінські, окрім того Костомарова, Гоголя і т. і. А я взявсь здобути для Січі петербурські журнали й газети, в котрі я писав. Друге діло, котре вийшло з цього нашого пробутку в Відні, була участь, котру взяли молоді Галичане в збіранню матеріялу

Digitized by Google

для історичних пісень. За це діло взявсь д. Мелітон Бучинський — і виконав його на славу! Він здобув готові вже записі від кількох земляків і зорганізував цілий повчок записачів, так що повернувшись в Кийів, я застав цілі пачки присланих ним пісень, упорядкованих lege artis: кожна на осібному листочку, з поміткою сторони, оселі, записача. Скарб цей і доси не вичерпавсь, бо й доси не викінчено видання укр. політичних пісень, — та святі знають коли й викінчиться, бо в 1886 р. мені написав кружок наших щирих земляків, що почате мною видання (Політ. пісні укр. народу в XVIII і XIX ст.) для них шкодливе! Окрім спеціяльно політичних пісень д. Бучинський передав нам у Кийів цілі збірки, котрі теж лежать дурно в мене: я кілька разів обертавсь до ріжних Галичан, що радий передати ті пісні для дру-

Digitized by Google

ку, та з того нічого не виходить. Львівські народовці не мають з чого печатати твори „велетня (як вони кажуть) народу“, бо видають папір і заходи на „класичні“ драми, комедії, подорожжя й т. інші твори своїх проводирів, твори, від котрих по крайній мірі я грішний позіхаю, роздираючи рот аж до ухів, а певно ж хто небудь, людина з більш „класичним“ смаком, ніж я, ними ласує! А твори „велетня — народу“ хай полежать!

Розпрощавшись з Січовиками, я поїхав у Гейдельберг, а потім в Італію, де зостававсь дві зими (1871—2 і 1872—3) безперервно переписуючись з Січовиками, а найбільш з одним із них. Переписка дотикалась усяких новин в Галичині й усій Славянщині, літературних праць моїх і інших, справ Січі і других товариств славянських, а найбільше руських у Відні. З остатнього поводу доводилось мені дуже

Digitized by Google

спорітись з моім звичайним кореспондентом. Як звісно, всі славянські товариства у Відні доволі „панславістичні“ й почастно не пропускають пригоди (а тоді, напроти німецько-бюргерському централізму ще більше) показати свою сімпатію до Россіі. З цього настрою користуються панславісти московсько-реакційного напрямку, до котрих прихилялась завше частина Русинів, що належала тоді до товариства „Русская Основа“, куди входили всі буковинці й угорські Русини, що вчились у Відні. Щоб одрізнитись од таких земляків, Січовики віддалялись від усяких панславістичних зборів, в чому сходились з Поляками. Через те звичайно в усіх кореспонденціях в славянські, в тім числі й россійські газети про всякі урочисті збори віденьських славянських товариств стояла стереотіпна фраза: „були всі славянські то-

Digitized by Google

вариства, окрім Поляків і украйінофілів".

Мені таке поступованнє Січовиків видавалось нераціональним і непрактичним. Я силувавсь впевнити їіх, що сама по собі ідея панславізму не противна украйінству, котре власне й почалось як сурйозний рух федерально-демократичним і гусітським панславізмом Костомарова й Шевченка (Посланіє до Шафарика) і що Украйінці замісць того, щоб віддалятись від Славян, мусять при всякій пригоді сходитись з ними, щоб маніфестувати власне той панславізм, котрий безпремінно мусить знайти собі більшу сімпатію в молодіжі славянській, ніж Раєвщина. При тому, казав я, не слід Січовикам виступати й ворогами Россіі народньої й культурної, а напроти слід показувати приязнь до неі, а тим паче треба виступати проти россійської реакціі й абсолютизму.

Digitized by Google

Вся моя аргументація відскакувала від моіх кореспондентів, як кавчук від стіни.

Мені одповідано всякими резонами, між інчим і такими, що, мовляв, ми мусимо сходитись не з одними Славянами, а й з Німцями й Мадярами й т. і.

Не скоро вже, коли в Січі склалась — заходом О. Терлецького й за помічью нашого кружка — величенька бібліотека, в котрій було зібрано найважніще про Украйіну, а також всі россійські классіки, важніщі історичні й етнографічні видання й про Білу Русь і Московщину, та коли ця бібліотека й особисті стосунки привели до Січі чимало й молодіжі россійськоі, — почало сповнятись те, що я радив в 1872—3 рр. Та й доси ще на „панславізм“ косим оком дивляться галицькі народовці усяких барв, так що й цей бік Костомарова йім навіть мало звіс-

Digitized by Google

ний. Інтересно, що про автобіографію Костомарова, в котрій єсть і програма єго славянського товариства, ніхто ні слова не сказав в Галичині, вона навіть не поіменована в „Історії літератури“ д. О. Огоновского! Тай усі маніфестації після єго смерти, особливо у Львові, вийшли мізерно; мені писали, що народовці навіть забули прийти на панихиду по цьому „батькові Русі-України“.*)

Также мало сліду зоставляли мої намови про те, щоб повести дійсну пропаганду украйінського напрямку серед буковинців і угорців, котрі підпадали під вплив попа Раєвського —

*) Після того, як це було написано, програма Костомарова була надрукована в першому н-рі в трегій раз поновленої „Правди“ 1888 р., та це й як основа програми самого видавництва. Тільки ж треба сказати, що найменше впливу тієї програми видно — на самій тій „Правді“.

Digitized by Google

перші, як православні, а другі з реакції мадяропству. Я настоював на тому, що ні до буковинців, ні тим більше до угорців не можна підступати з звичайним украйінофільством, раз через те, що вони проти того направлені уперед, а вдруге через те, що їм таки й чужі специяльні, козако-украйінські традиції. По мойій думці до тих і других треба підступати з загально-демократичною ідеєю, а окрім того показати їм в Россії другі напрямки, окрім московсько славянофільського, напрямки демократично-прогрессівні, й звернути буковинців і закарпатян на подібну же дорогу на їх власнім грунті. З того само собою виходило б і національне народовство, котре б злилось з украйінством. Специяльний привід до того, щоб мені налягти на Січовиків з такими намовами, явився, коли я прочитав у газетах, що член „Русской Основы“ Гр. Купчанко реферував про

Digitized by Google

буковинсько-руські пісні. Пустіть від себе подібні реферати, хоч по збірці Головацького, — писав я Січовикам, — знайдіть збірачів етнографічного матеріялу на Буковині й в Угорській Руси, і ви притягнете до себе здібніщих і щиріщих народолюбців з самоі „Русской Основы“. Нічого з моіх намов не вийшло, окрім того, що за посередництвом М. Бучинського я зміг закупити від д. Купчанка єго матеріял, котрий потім видало кийівське Географічне товариство в досить спорій книзі, хоч з недоладнім титулом: „Пѣсни буковинскаго народа“, так буцім то в Буковині самі Русини! До того в виданню тому скривджено д. Купчанка, бо на заголовку пісень поставлено імя не єго, а того, хто впорядкував збірку і, правда, положив на те чимало праці, та все таки не збірав тих пісень. В усякім разі я в цих хибах видання не винен, бо в

Digitized by Google

момент, коли воно вийшло, не був навіть у Кийіві. Вернувшись та побачивши книжку, я, звісно, сплеснув руками, — тільки вже було за пізно.

Переписуючись з д. Купчанком, я з поводу збірання етнографічного матеріялу вспів впевнити його, що по крайній мірі в етнографічних виданнях безпремінно потрібна „фонетика“, котрої так жахались тоді австроруські старовіри.*)

---

*) Спомянувши д. Купчанка, я мушу сказати й про дальші мої з ним стосунки, котрі тяглись і потім, бо я діставав від його етнографічні матеріяли й обмінювався з ним виданнями. Д. К-о досить характеристична особа й наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських Русинів. Безспорно народолюбивий і притому рухливий, щó серед Русинів рідко бува, завше за роботою, жиючий переважно в Відні, одному з більших культурних центрів Европи, д. К. все таки доси не виробив собі прогрессівно освітньої основи для свого народолюбства і навіть не звів своїх

Digitized by Google

Потім, вже в 1875—6 рр., коли я побував сам по Угорській Руси та познакомивсь з тамошніми студентами у Відні, — почало виявлятись, що моя програма заходу коло них зовсім не трудна до виконання, — почались в

студій про народ свій в яку небудь сурйозно наукову цілість, а мов навмисне держить себе поверховним віденьсько-газетним репортером в усьому що пише, а в політичних думках не пішов дальше сервілізму, то чорно-жовтого, то московського. А поряд з ним згадую я чимало Січовиків, котрі дуже нерадо дивились на те, що я зношусь з д. Купчанком. Вони й більш освічені, й думки мають прогрессівні, й жили й живуть в тім же Відні, — а ні один з них не зробив нічого навіть для того, щоб віденьські газети діставалм звістки про Галичину не виключно з противного народовцям табору. — а вже про який небудь сістематичний показ Німцям і через них усій Европі життя і справ нашого народу хоч би в Австрії, нічого й говорити. Хай ті, що більш мене знають Галичан, скажуть, що тут за причина? А я тільки кажу тепер те, що не раз думав, з болем на серці приглядаючись до Русинів у Відні.

Digitized by Google

мене й на моїх очах у Січовиків взаємини з буковинцями й угорцями, котрі приносили й присилали мені етнографічні матеріяли, записані навіть єретичою фонетікою, почали буковинці і угорці співати пісні по Лисенку й читати книжки украйінофільські. Але я мусив скоро залишити Австрію й не знаю, як там на цім полі діялось далі... Тільки по тому, що написано навіть в статті В. Лукича „Угорська Русь“ (во многому цінній) бачу, що ортодоксальні народовці й доси нічогісенько не розуміють в справах Угорщини, коли сам В. Лукич бачить в шкодливому й подлому мадяропі Панковичі трохи не народовця тільки через те, що він виступав проти православія й Россії, — що йому, як угорському чиновнику-епіскопу було, звісно, не трудно. Не диво, що при такому розумінню угорсько-руських справ, народовська пропаганда серед закарпатських

Digitized by Google

Русинів не посувається. Не дуже то вона йде, як бачу, й серед буковинців, а надто в Відні, де, як звісно, в остатні роки Січовики й буковинці стали трохи не на ножах, при чому буковинці посунулись ще далі ніж колись на бік формального „москвофільства“. Коли я вже забіг трохи наперед, то нехай уже скажу, що такому стану річей в товариствах молодіжі відповіда тепер і настрій серед старших обох партій, де з того часу лексікон обопільних лайок навіть вбільшивсь і при тому виразами, зовсім уже не мудрими. — „Ви обєдинителі!“ кричать одні і думають, що сказали таке вже слово, що проти нього ніхто не встоіть. — „А ви розєдинителі!“ відповідають другі. Моральна вартість обох цих лайок виясняється цілком, коли згадаєш, що обєдинитель у австрійських Юзефовичів значить те саме, що у россійських сепаратіст,

Digitized by Google

розєдинитель. І не глядючи на це, навіть ті самі, що терплять в Россії від своіх Юзефовичів, носяться в Австрії з криком: обєдинителі!.. Але ж вернемось до 1872 р

Серед моєі флорентійськоі переписки з Січовиками того року я довідавсь, що поновляється львівська „Правда". Про це писали мені з россійськоі Украйіни, звідки дано гроші (щось 700 рублів) на початок діла, — писали з Відня, а на решті й із самого Львова з редакціі „Правди". Всі кликали мене писати до нового украйінсько-народовського органу. Редакція писала в формі навіть низькопоклонній (як потім довідавсь я, це звичайна австрійська манера, котра не гварантує вас від грубостів, коли це потребується далі інтересами вашого „нижайшого слуги"). Я відложив на бік свого „Непобідимого Мітру" (Deum Solem Invictum Mithram), ради которого

Digitized by Google

я засів був в Італії, і сів за роботу для „Правди“. Позаяк мене прохали поспішитись, то я написав спершу невеличку рецензію на прислану мені книгу Ганкевича „Философія у Славянъ“, а власне на ту частину єі, в котрій автор говорить про Россію, очевидно, не бачивши може ні одної книги філософськоі з Россії. Показавши передавненість звістки автора, я дав реферат про той вплив, який мала тоді в Россії в філософській літературі позітівна французько-англійська школа, котра була тоді в Россії найпопулярніща, — що й було характерною проявою. Далі я сів за довші праці. Впорядкував я збірничок легенд і новел, записаних одним маляром в Полтавщині, подарований мені в Римі (щаслива пригода!) одним молодим тоді (тепер звісним) вченим, Білорусином. Написав я й оріґінальну статтю про справу, мені дорогу й більш других тоді звісну,

Digitized by Google

і, як я думав, найінтересніщу для Галичан-народовців; то б то про народню освіту й популярну літературу в російській Украйіні. Там я розказую про недільні школи, щоб показати, що справа народньої освіти вийшла в нас з громади, а не од уряду, потім об тім, як сам уряд мусив узятись за школи, хоч на правім боці Дніпра, щоб противустати польському впливу, як нічого не могли вдіяти без громадян же в „Временній Педаг. Школі“, як далі митрополіт кийівський Арсеній підпявсь проти тієї школи, навів на неї „украйінофільський сепаратізм“, як Св. Синод по єго ініціативі заборонив релігійні книги й проповідь по украйінському, як пішов за тим Катков і т. і. Розказую далі й про те, яку помилку зробили Украйінці, що після заборони 1863 р. не печатали популярних книг і евангелій в Галичині і т. і. Послав такі свої праці в редакцію

Digitized by Google

„Правди“ і думав, що сповнив свою долю служби новому органу.

Незабаром дістаю 1 н-р „Правди“ — і бачу там сюрпріз: моя пісня „Поклик до Славян“, хоч перероблена місцями так, що нічого не втнеш, — і підписана Гетьманцем. Я не мав ніколи претензії бути поетом, — а все ж мушу розказати історію цеі пісні, доволі курйозну й характерну. В цю зиму 1870—71 р. просидів я в Берліні серед побідних криків Тевтонів, котрі розбивали Францію й не ховали замірів, покінчивши з нею, взятись і за Славянщину з Россією. Потім я пройіхав по части Славянщини, бачив провал федералізму Гогенвартовського, в Відні здибавсь з земляками, у котрих не знайшов широкого розуміння справи не тілько всеславянськоі, а й украйінськоі, далі впять вйіхав у побідоносну Тевтонщину, де пережовував кілька часу з земляком (покійним Пригарою,

Digitized by Google

професором одеським) і з одним Поляком всякі славянсько-польско-московсько-украйінські справи, — нарешті зоставсь сам з родиною в Гейдельберзі і абсолютно не міг думати ні об чім, як об будущім конфлікті Тевтоніі й Славіі, — та об тім, яку б то силу показала Славія, як би в ній запанувала федеральна демократія в духу Костомарова й Шевченка, а не ополяченнє, а потім московське „обрусеніє". Щоб голова не тріснула, сів я писати ту статтю, котра була напечатана в „Вѣстникѣ Европы" 1872 р. під заголовком „Восточная политика Германіи и обрусеніе". В інтервали роботи ходив я з своєю дитиною по гейдельбергському Чорному лісі та співав собі під ніс украйінські пісні, думаючи все „про теж таки, що й перше думав", — і раз надумавсь на голос і форму пісні „Гей, не дивуйтесь добрії люде, що на Вкрайіні повстало!" зложити суть моєі ро-

Digitized by Google

боти в політичній пісні. Не даючи мойому віршуванню ніякої ваги, я все таки послав його в Берлін тому приятелю, котрий був зо мною в Відні й Мюнхені, а далі поїхав на Прагу в Берлін і звідти писав мені такі ж думки, котрі й я переживав. З Варшави дістаю від нього лист, — пише, що ходить по місту, все перевертаючи в голові мою пісню, а надто слова:

Ой, слухай Ляше, ми тілько за наше
Лягали в степах головами,
Ми ж не хотіли, щоб панували
Вóроги ваші над вами, —

і що він навіть дав одному Ляхові копію з моеі пісні, котра і тому сподобалась. Далі з Київа пише, що там він розпустив ту пісню.

Як же я здивувавсь, коли побачив у 1 н-рі поновленої „Правди“ мою пісню, тільки перелицьовану, перешиту, місцями обкраяну, місцями полатану й дошиту — і підписану Гетьманцем,

Digitized by Google

тоді вже досить плодовитим віршарем. Не маючи ні тоді, ні тепер претензії на титул поета, я дививсь і дивлюсь на мою пісню, як на політичну статтю, віршовану — признаюсь — досить незручно. Тільки ж, коли вже вона нежданно для мене дістала публичности в перелицьованій формі, то я приведу тепер йійі тут в єі орігіналі, як документ свого часу, хоч як конспект тих річей і тих думок, про котрі була в нас тоді розмова і переписка між інчим і з Галичанами.

Поклик до братів Славян.

Гей, не дивуйтесь, добріі люде,
Що на Вкрайіні повстало,
Що Украйіна по довгій дрімоті
Голову славну підняла.

Гей, Украінець просить не много:
Волі для люду і мови;
Но не лишає він до всій Русі
І к всім Славянам любови.

Digitized by Google

З Північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе,
І вкупі вступаєм в свободу.

Ти, Русин Московський, один із всіх братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому Славянству.

Клади свою славу і силу в освіті,
В краєвій і людській свободі,
Не думай ніколи неважити душу
Зйєднанних з тобою народів.

Поволі славянські й чужіі народи
Поручно з тобою іти муть:
І стане на волю Литвин і Естонець,
А Лях в тобі брата обніметь.

Гей, слухай Ляше, ми тілько за наше
Лягали в степах головами!
Ми ж не хотіли, щоб панували
Вóроги ваші над вами.

Ой признай, Ляше, ти руськеє право
На руськую землю і мову,

Digitized by Google

І з тоі хвилини для власноі волі
Заложиш міцную основу.

Гей, брате Чеху, ми твого Жижки
Табора ще не забули,
Де ми за чашу громадську стояли
Й козацького строю здобули.

З тобою, Сербине, нераз ми братались
На суші й на Руському морі,
Як бились за волю народню юнаки
На Січі й в твоій Чорногорі.

З таким же запалом, з яким ми вмірали
За волю свою і за братську,
Ми раді повстати і кости зложити,
Щоб волю здобуть всеславянську.

Ой гляньте, Славяне, встають на Заході
Німецькіі грізніі хмари;
Ставаймо ж до купи! Забудемо, браття,
На віки нікчемніі свари.

Ой, не даваймо урвать ні частини
Славянського рідного краю,

Digitized by Google

Но проклят із нас той, хто волю зневажить
Чужоі землі забажає!

Зберімося, браття, в сімйю рівноправну,
І крикнем на братньому пиру:
„Ми хочем для себе й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!

Ой, мати Вкрайіно, ой, Кийів наш чесний,
Коли б довелось серед тебе
Те слово почути і вольнеє знамя
Славянське підняти до неба!

Гейдельберг, 23 августа 1871.

По правді кажучи, мені було хоч і смішно, а все таки жалко й досадно побачити такий сюрпріз з моєю піснею, досадно через те, що мені здавалось, що основні думки моеі політичноі тредьяковщини були сказані ясніще в орігіналі, ніж у перешивці. А потім на-

Digitized by Google

віть я був радий, що так вийшло: все таки й у д. Гетьманця зосталось дещо і з мого „панславізму“ і навіть з мого „москвофільства“, а без мого єретичого імені пісня ця пішла в збірки, антології, історії літератури й навіть вчено-академічні реферати і в Галичині і в Россії.

Окрім цього мого не-свого твору нічогісінько мого „Правда“ не хотіла печатати: і послані мною легенди, і стаття про освіту знайдені були — дразливими для церкви! Рецензія на книгу Ганкевича знайдена була нетактичною і против автора, котрому не слід було говорить, що він пише не знаючи діла, та й проти церкви ж, бо нетактично було показувати сімпатію до позітівізму. Коли пізніще я таки настояв, щоб хоч легенди напечатано, то мені вмять писали, що легендами образилось галицьке попівство, як і деякими казками з дру-

Digitized by Google

гоі збірки (Забадька) присланоі з Полтавщини. Щоб дати тому попівству сатісфакцію, редакція „Правди“ напечатала таку замітку, що це, мовляв, православне попівство в Россіі гідне сатири народньоі, а наше, галицьке (уніатське) зовсім інше! А як уже навіть з такого погляду виходило те, що „Правда“ не схотіла печатати мого оповідання про те, як кийівський православний митрополит виступив першим ворогом украйінськоі мови — я ніяк не зміг розуміти.

Та я б ще міг з цим помиритись, коли б „Правда“ давала хоть що небудь живе, інтересне. А то мертвячина та схоластика, — навіть в статтях про такі речі, як твори Шевченка. Я мусив відписати приятелям на Украйіну, щоб не винуватили мене, що нема моеі праці в йіхньому органі і, звісно, не пожалував пера, щоб висміяти схоластику того органа. Получив я відпо-

Digitized by Google

відь, що самі приятелі мої (основателі „Правди“) аж в сум прийшли, прочитавши „Правду“, а особливо статті про Шевченка, і що Костомаров, перед котрим читано мій лист, згожувавсь, що я в ньому вірно схарактеризував „бездарність і тупійство“ тих статей і всього галицького змісту „Правди“. Певно, авторітет Костомарова поміг тому, що украйінські приятелі написали у Львів, чому там не печатають моіх праць. Зайшла об тім переписка і з Віднем і з Навроцьким, котрий мусив був стати в редакції „Правди“, але його, як писали мені, Голуховський переніс навмисне „на Мазури“, щоб відірвати його від „Правди“. В один майже час получив я листи від Навроцького й від приятеля Січовика, що моіх праць в „Правді“ не печатають через те, що редакція бачить там „саму негацію й нічого більше“.

Digitized by Google

Це мене вхопило за живе, і я, знов покинувши свого „Непобідимого Мітру“, сів писати довгий огляд, котрий потім появивсь під назвою „Література россійська, великоруська, украйінська й галицька“. Там я задумав критично переглянути всю тодішню украйінофільську й народовську ортодоксію, показати єі безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити теж саме й з ортодоксією москвофільсько-панруською, — а на решті дати нарис реалістично-прогрессівного украйінства й панруськости зовсім на інших підставах. Замір мій ліпше всього вкладавсь у мотто: destruam et aedificabo! Але посилаючи першу частину своєі статті Навроцькому, я побоявсь, що таке мотто покажеться претензійним, і перемінив aedificabo на aedificabitis, при чому з нервозности навіть якось помиливсь.

Digitized by Google

До посилки додав Навроцькому гарячий лист, котрий певно пробрав його до живого, так що незабаром початок моєі праці появивсь у „Правді“ з дуже сімпатичною для мене приміткою. Потім проходить місяць, другий — нема в „Правді“ дальше моєі праці... Питаю, чому? Але зі Львова нічого не пишуть, а з Украйіни, з Ряшова, з Відня впять пишуть про негацію..

Незабаром лучилась нова пригода, з поводу котроі я вступив у новий конфлікт з „Правдою“. То було святкуванне Шевченківського дня в Цюріху в 1873 р. В той час зібралось кілька Русинів-Галичан у Цюріху, де вони вчились в політехниці, і також набралось чимало Украйінців з Россіі, між котрими були й такі, що признавались до національности украйінськоі, але частина вважала себе русскими, тоб то не ділила себе національно від Великорусів, хоч деякі з них і не цура-

Digitized by Google

лись украйінських сімпатій. Кілька чоловік Киян, що були там, перейіхали через Відень і за рекомендаціями моіх приятелів бували в Січі й познакомились там з Галичанами. По йіх словам (власне покійника Зібера і безнадійно тепер хорого Сергія Подолінського) Січ зробила на них чудне вражіння, особливо на однім вечірку, де були попи — депутати райхсрату і де подавали „білу каву“ від якогось „совітника“ (чи не Лавровського?). Голова Січі держав промову, в котрій між іпчим гаряче говорив про прихильність галицькоі молодіжі „до своеі питомоі церкви“ — „Та то він бреше!“ — прошепотів на ухо Зіберові й С. Подолінському один Січовик, котрий раніще вже був знакомий з одним з моіх приятелів, що був у Відні зі мною, й котрий бував за чічероне Киянам у Відні. — „Та то він бреше! Він такий же атеіста, як і ми з Вами! То він таке

Digitized by Google

говорить тільки для гостей!“ Але з деякими Січовиками наші вандрівники Кияне вступили в добрі стосунки, здобували для них книги, — і для більшої взаємности виписали „Правду“ в цюріхську „русскую библіотеку“, в котрій висів між інчим і портрет Шевченка. Познакомились ті Кияне і з цюріхськими Галичанами, котрі зложили з себе „Русскій Кружокъ“. Тільки в цьому кружку Киянам прийшлось наткнутись на ворожий собі вплив, котрий ішов із польського Рапперсвільського музею, де був тоді діректором звісний д. Духінський, що писавсь завше під своїми працями: Prof. Duchinski de Kief.

Звісна теорія д. Духінського про тожсамість Русинів і Поляків і про монгольство Москалів. Теорія та була образно намальована на одній стіні в Рапперсвільському музею: географічна карта Восточної Европи; на меріді́ану,

Digitized by Google

приміром, Калуги проведена лінія: на запад від неі написано: Race arienne, constitution individualiste et libérale; восточна половина поділена по параллелі, приміром, Орла лінією, на північ котроі написано: race finnique (finnoise), constitution communiste, а на південь: race turque, (чи tatare), constitution despotique. На западній половині красувались окрім того: Polianes (Polonais) на Вислі: Polianes на Дніпрі: Pologne Russie у сю половину, а на восточній Moscovie. Москалі образно являлись мішанною Фіннів з Турками, коммунізму з деспотизмом, однаково чужих Арійцям-Полянам з Висли і з Дніпра.

Як раз же тоді уся молодіж російська в Цюріху, (душ до 200) Москалі як і Украйінці (між студентками майже 75% були з Украйіни) були

Digitized by Google

гарячі соціялісти. Цюріхські ж Поляки, навіть студенти, виступали ворожо против цеі молодіжі, а надто проти студенток, навіть агітували проти них серед Німців, — Галичан же відбивали від усяких взаємин з Россіянами, навіть з Украйінцями, вмовляючи їім, що коли вони держаться з „Москалями“, та ще й з соціялістами, то вже вони не Украйінці й не Арійці навіть.

Таке саме розказував і мені Галичанин С. С., коли я прийшов у „Русскій кружокъ“, запрошений туди д. В. Нагірним, котрий сам не цуравсь ні Москалів, а тим більше Украйінців. Я ж вступив у кореспонденцію з д. Нагірним ще з Флоренціі, прочитавши одну відозву его з Цюріху в „Слові“ і у „Правді“, — після чого я послав для „Р. Кружка“ наші кийівські видання й кілька інших украйінських книг.

В февралі 1873 р. получив я у Флоренціі лист з Цюріху від Сергія

Digitized by Google

Подолінського, котрий тоді був дуже близьким чоловіком до д. Лаврова й редакції „Впереда“, що збиравсь виходити. В листі тому Подолінський, котрого я трохи знав у Київі, просив мене прислати статтю про Шевченка, щоб єї прочитати на зборах у роковини єго смерти. Зоставалось часу щось днів з 3—4, з котрих два мусили пітти на дорогу мого листу з Флоренції до Цюріху, — і я мусив писати день і ніч, так що рука зовсім зомліла, — але вспів прислати свою статтю на строк. Звісно, я найбільше виставляв гуманітарно-демократичну суть творів Шевченка, показуючи впрочім, як вона корінилась в історії нар. поезії, й життю Украйінців. Статтю цю, (котра потім, щось через рік, була напечатана в петербурській „Недѣлѣ“, дуже обкусана цензурою самого редактора, з роду Украйінця й приятеля петербурських украйінофілів старих і молодших) про-

Digitized by Google

читав С. Подолінський на зборі усіх Россіян, куди запрошено й Галичан „Русского Кружка“, після чого послана була телеграма від „русских і Украйінців“ в Цюріху до Січі, а далі й реферат, котрий мусив появитись у „Правді“ в купі з рефератом про такий же мітінг самих Січовиків.

Минуло кілько часу, — ніякого реферату в „Правді“ ні про цюріхські ні про віденські роковини Шевченка нема! Тим часом „Русскій Кружокъ“ вряжа (на 12 Марця) свій вечір на честь Шевченка. Туди покликано, звісно, й Россіян, але також і Поляків з Рапперсвіля, котрим дано перші місця і перед котрими д. С. С. у промові заявив, що „головні признаки нашого характеру — індівідуальність і сильна любов родини*) — спільні й нашим

*) По тодішнім цюріхським обставинам це мусило значити, що наші дівчата не кинуть батьківськоі хати для медицини й т. п. нігілізму.

Digitized by Google

братам привислянським", — хоч закінчив проти централізму польського, — а другий оратор таки прочитав добру лекцію про пануючу політику Поляків проти Русинів.

Реферат про цей вечір появивсь у „Правді". Приїхавши в Цюріх літом 1873 р. й розмовившись з С. Подолінським й В. Нагірним з одного боку, а з д. С. С з другого, а також придивившись до всіх обставин славянськоі колоніі в Цюріху, я зрозумів змисл двох тамошніх вечерків на честь Шевченка й усю шкоду поступування „Правди". З розмов з „впередчиками" я побачив, що в них єсть зерна незгоди між московським і украйінським елементом. Напр. д. Лавров дуже був до мене любезний і прохав писати для „Впереда", але коли я йому предложив статтю про Шевченка, то він заговорив спершу щось зовсім темне, а далі сказав мені, що це боязно для того,

Digitized by Google

хто читав мою статтю прилюдно, бо видасть його урядові. В другім місці („Историческая Польша и Великорусская Демократія") я показав всю плутанину і нещирість „Впереда" відносно до Украйіни, Польщі, Россії, Галичини, єго проби затерти московський та й польський централізм загальними фразами, а в той же час явний замір не промовитись ні одним словом, котре б признавало яке небудь право Украйінців у Россії на автономію, або навіть йіх істнуваннє як чогось осібного, хоч програма „Впереда" бучно говорила про „соціальныя партіи въ Польшѣ и Галиціи", і впередчики вдержували завязані за поміччю украйінофілів відносини з галицькими народовцями у Відні і навіть у Львові. Скоро мені стало зовсім ясно, що впередчики просто хотять за поміччю Галичан лекше перевозити свої видання в Россію й раді б були побачити свій соціалізм і в Га-

Digitized by Google

личині — але в россійській Украйіні не допускають ні іншої форми, ні мови, ні іншої організації навіть для ширення соціалізму, як йіхня, котру вони подавали для „єдної і неподільної Россії“.

Ця тенденція великоруcько-централістичного елементу серед впередчиків, а також незгоди по деяким другим справам, котрі реальні обставини Украйіни викликали на перший план (напр. справа жидівська і польська) почали вже ділити декого з розумніщих Украйінців, як С. Подолінський, від д. Лаврова й т. і. Моє прибуттє, розмови про деякі місця програми, котру мені послали ще в Італію з просьбою сказати свої думки, а також і про всю постанову справи (я казав, що в Россії на першому плані мусить бути справа політичної вольности, а не соціальної революції) підчеркували початки цеі незгоди, ставили перед Укра-

Digitized by Google

йінцями-соціалістами думку про потребу власної організації й одмінних способів праці, відповідних до реальних обставин власного краю.

Московські, чи власне петербурські впередчики виступали проти таких зерен критики і повороту йіхніх товаришів-Украйінців до украйінства, як проти „реакції й усякого націоналізму“.

Ось тут то й треба б було, щоб де небудь було заманіфестоване поступове украйінство новоевропейське, космополітичне по думкам, та національне по формі, по групту. Такого украйінства треба було тим більше, що по всьому видно було, що звісний рух обгорнув не саму тільки цюріхську молодіж, а всю россійську і може найбільш власне на Украйіні. А в украйінофілів не було нічого показати світові окрім „Правди“. „Оце ваш орган?“ — питали мене було в Цюріху, коли я говорив про потребу чогось більш при-

Digitized by Google

датнього для Украйіни, ніж „Вперед“ і т. і. Я міг тільки в загальних словах відповідати, що в Відні і на Украйіні єсть прогрессівніщі елементи, — так „Правда“ навіть не давала звістки про Шевченковський мітінг у Відні.

Майже в один час зо мною приїхав до Цюріху один молодий чоловік, котрого я знав у Київі горячим украйінофілом черниговської школи*). Тепер той черниговський украйінофіл був ярий противник усього специяльно украйінського і прихильник псевдо-космополітизму россійських соціалістів,

*) Я мушу нагадати те, що сказано в 1-ій частині про „космополітів“ Украйінців між київськими студентами часів недільних шкіл. Черниговці належали до „украйінофілів“ і кілька з них, моїх товаришів, поробились потім учителями в Чернигові, притягли до себе і других Украйінців і надали дуже яскравий украйінофільський характер тамошній молодіжі мужеській і жіночій.

Digitized by Google

або ліпше „народників“, vulgo „нігілістів“. Дальше, з поводу украйінських бунтарсько-народницьких брошюр я довше спинюсь на відносинах між украйінофільством 60-х років і россійським „народництвом“ 70-х рр. Тепер скажу тілько, що між ними не тілько нема прінціпіальної незгоди, але що россійські бунтарі-народники тільки переклали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що украйінофіли, виховані на „Гайдамаках“ і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях*). І тим і другим однаково недоставало европейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусить поступати освічене народолюбство. Через те між россійські бунтарі-народники так бага-

*) Нагадаю, що у всероссійських бунтарів настольними книгами були Костомарова „Бунтъ Ст. Разина“ й Мордовця — „Гайдамачина“ і „Политическія движенія русскаго народа“.

Digitized by Google

то кинулось власне украйінськоі молодіжі, навіть такоі, в котрій пародолюбство було перше збуджено власне украйінофілами, як напр. в молодіжі черниговській. Цій молодіжі практичний консерватизм старших украйінофілів (котрі на той горячий час були зовсім без усякоі політичноі програми) показавсь нічим, як тілько гіпокрітством і полохливостю, а заходи коло національности, котрих украйінофіли не вміли оправдити широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодіжі формалістикою, непотрібною власне для „народу", цього кумиру украйінофілів „хлопоманів" 60-х рр., як і руських соціалістів „народників" 70-х рр., і молодіж украйінська кидалась до россійського руху, котрий обіцяв скоре царство „народу", та ще одягав своі обіцянки у принадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази, — бо фактичного знакомства з соціальним

Digitized by Google

рухом у Европі, а надто з єго звязком з політичними обставинами кожної европейської сторони не було й у „русских соц. народників“.)

Мій знайомий Черниговець, хоч і курникав по старому украйінські пісні, та тепер вже відкидав усякі украйінські тенденції, лаяв „буржуазність і реакційність“ украйнофілів — і покликувавсь у цьому на „Правду“. зародини котрої він бачив на очи в Россії, в часи прийізду туди делегата-Галичанина, і оповідав мені про них дуже сатирично*).

*) Описана в брошурі д. К. Устіановича „М. Ѳ Раєвскій и россійскій панславизмъ“ (стор 49) „нігілістка“, котру він здалека бачив тоді у Кийіві, змальована в д. У-ча трохи в апокаліптичному стілю, була жінка мого приятеля Черниговця. Вона була з другої, теж архі-украйінофільської сімйі. Не за довго перед тим, як я вийіхав з Кийіва, вона прибула туди

Digitized by Google

Серед таких обставин я мусив сам написати в „Правду“ допись про Цюріхський і русько-украйінський вечір в роковини Шевченка, а при тому й про молодіж россійсько-украйінську в Цюріху, про студенток, котрих як раз

з чоловіком, одягнута по украйінському, говорила по украйінському і була навіть скандалізована тим, що знайшла за мало укр. націоналізму в кийівських громадян. Д. К. Устіанович вже застав йійі як тіпічну — россійську „нігілістку-соціалістку“. На цій характерній парі найліпше видно, як не вміли украйінофіли вдержати коло себе найщиріщу й найактивніщу частину молодіжі, навіть тієї, котру самі виховали. Характеристично, що найменше приставала до украйінства, або найбільш тікала від нього жіноча молодіж, так що в 70-ті роки, саме коли в Россії молодіж бралась гарячо до радікально-народницьких думок, украйінофілок майже зовсім не було. В Цюріху напр. не було й духа украйінства серед студенток, хоч, як сказав я, 75% з них були з украйінських провінцій. З цього можно бачити, на якому анахронізмі збудована повість Ол. Пчілки „Дві товаришки“ у „Першому Вінку“.

Digitized by Google

тоді, з поводу паскудного указу напечатаного проти них в „Правительственномъ Вѣстникѣ“, обкидали болотом газети німецькі (не швейцарські), а ще більше польські, й котрі заслугували на сімпатію всякого чесного чоловіка, а надто народолюбця.

Після довгих суперечок „Правда“ напечатала мою допись аж через два місяці, з такою приміткою: „Поміщаємо сю допись в тім пересвідченю, що вона буде дуже інтересна для наших читателів; однако мусимо вже на самім переді висказати, що з деякими поглядами вп. дописувателя, котрі годі (!) нам тепер враз з одмінними нашими поглядами специяльно наводити, ми не годимося“. („Правда“, 1872, 473). Кого мусила підперти ця примітка в наших цюріхських спорах, чи мене, чи Черниговця, ставшого з украйінофіла впередчиком, можете самі бачити.

Digitized by Google

В той же час галицькі народовці вже явно кинули камінь на дорогу поступовому украйінству. Це були дві брошюри о. Качали: „Безпосередній выборы“ й „Политика Русинôвъ“, котрі явились як прилога до „Правди“. В тих брошюрах о. Качала, котрого мені рекомендував мій кореспондент-Січовик яко „батька Руси“ й з котрим мені радив „порозумітись“, — приставав в імени 16 міліонів Русинів, то б то й нас, россійських Украйінців, до австрійськоі, польськоі федерально-клерикальноі партіі з еі освітньою і соціальною програмою, — включно до реставрації конкордату з Римом і опозиції цівільним слюбам! — „Оце ваша програма?“ — питали мене в Цюріху. — Що це ще за музика? питав я своіх кореспондентів у Відні й Галичині, — і получав відповіді, в котрих не розумів нічого. А позаяк я

Digitized by Google

скоро мусив пройїздити через Відень і Галичину в Россію, то мені казали: скоро побачимось і на словах порозуміємось. На лихо усякі особисті справи, болізні в сімйі і т і., задержали мене в Німеччині й Швейцарії аж до августа. В Відні я не застав майже нікого з Січовиків, окрім одного молодика, досить сімпатичного, але мало обзнакомленого ще з публичними справами. Від нього я довідавсь тільки про цікаву річ: про вражіннє, яке зробили на Січовиків перші россійські студентки — власне черниговки, вихованки украйінофільські, котрі потім перейшли то до „впередства“, то навіть до „набатчиків“. Вони дуже подобались Січовикам своїм інтересом до ідейних справ, але прикро вразили йіх свойіми хлопячими манерами. Я мушу сказати, що бачив тих панночок у самому Чернигові ще в украйінський період йіх-

Digitized by Google

нього життя і замітив у них такі ж самі манери*)

*) Пізніще я здибавсь з молодшим виводком черниговських панночок і сам з жалем бачив, що діло не стало на самих хлопячих манерах, а що вони привчились серед украйінських народолюбців і пива пити більш, ніж треба навіть хлопцям. То була нещасна группа, звісна під назвою „гави". Час (1875—1878), — роки, котрі наступили вже після того, як скінчивсь невдачний похід в народ россійськоі молодіжі, а по части і вплив украйінофілів не дав йім пітти „в народ" на пропаганду соціалізму, ні в інші подібні россійські революційні заходи, — та ніхто йім не показав і іншого чесного, а при тому й органічного діла, ніхто не навчив йіх працювати стало!! І вони майже всі пропали марно і навіть на встид власне украйінофільським кружкам, до котрих були найблищі. Характеристично, що один з ліпших членів молодого кийівського украйінофільського кружка, з котрим зблизились ті „гави" і котрий в ті часи перейшов од ворогування против соціалізма „радікалів" до бучних розмов на соціально-бунтарські теми („Парова Машина" й т. і.) пресурйозно спорився з моєю жінкою,

Digitized by Google

Далі, як поїхав я з Відня в Галичину, то перше слово, яке я чув від молодих Галичан, — це дивування перед тим, які освічені в россійській Украйіні жінки. Це була перша побіда, котру одержала нова россійська культура в австрійській Руси, побіда, котру volens-nolens признавав кожний Галичанин, навіть і ті, котрим не подобались манери Россіянок.

У Відні мене задержала всесвітня виставка, з котрої я мушу тут спомянути те, як мені не хотіли в угорському виділі показати славянських шкільних книг, в тім числі й руських, а нарешті дали тільки один нумер урядової шкільної газети з руським ви-

---

котра дивилась на це пяньство „гав“ як на „безобразіе“, а на потворство єму з боку мущин як на гріх проти людскости, і доказував, що коли жінка хоче мати рівні права з мущинами, то мусить рівнятись з мущинами в усьому!!

Digitized by Google

ділом, Господь зна, якою мовою і правописю писаний. Мадярське міністерство щось вже чуло про Русинів народовців, противників Москви, про фонетичну правопись і видимо рекомендувало йійі Русинови сотрудникови, — та той не відаючи ні россійщини, ні народньоі мови угорськоі Руси, а ні якоі правописі руськоі, таке понаписував, що тільки „плюнуть та перехриститься“, як каже Гоголева сваха. Це було перше моє знакомство з печатю угорських земляків. Але що мені кинулось в вічі власне в угорському виділі виставки, це пребагата коллекція костюмів і орнаментики народньоі з угорськоі Руси. Я такого багацтва не бачив ні перше, ні послі, — навіть і в самому Пешті, де я був у 1875 р. і де в музею вже не побачив тієі коллекціі, бо вона з браку місця схована по скринях, як сказав мені діректор. Не знаю, чи потім багато увійшло зра-

Digitized by Google

зків з тієї коллекції в атлас пештянського музею, (я його не бачив), але знаю, що украйінські і галицькі етнографи не мають ніякої ідеї про ту коллекцію.

В европейські ж журнали орнаментики й моди в перший раз пішли зразки наших вишивок власне з тої коллекції, та за ними не вдержалось імя нашої національности, бо не було видано нічого сістематичного. Незабаром вийшла россійська царівна за англійського прінца і єї придане було вишите московськими вишивками, (по атласу Стасова „Русскій орнаментъ") того ж сорту, що й наші, та осібного характеру. З того часу россійські вишивки, — broderies russes — пішли в моду в Европі, а коли вже потім появились атласи украйінських орнаментів, то вони пішли в Европі теж за broderies russes, не глядючи на титули атласів і на тексти,

Digitized by Google

в котрих зручно показувано одміни украйінського орнаменту од великорусського. Так то хто пізно приходить, той сам собі шкодить!

За кілька днів уже до мого виїзду з Відня, вернувсь туди Січовик О. Т. Він нам несказанно подобавсь, і коли б можно було судити по ньому об тім прогрессі, котрий зробила Січ з часу першого нашого пробутку в 1871 р., то прогресс той був би дивний: О. Т. то був цілком Европеєць по своїй науці і ідеям. Багато ми говорили з ним про наші справи і між іншим про те, якою колодою на них лежать львівські народовці Між іншим я почув від нього новий поступок редакції „Правди“, — а власне, що вона не хоче печатати єго цілком фактичної дописі про штунду, зробленої найбільше по кореспонденціям у россійські видання, і являється таким способом більш клерикальною, ніж цензура царська.

*

Digitized by Google

О. Т. казав мені в імени Січовиків бажаннє, що нехай би вже „Правда“, коли вона не хоче бути отверто поступовим органом, то хоч би перестала бути органом виключної консервативної фракції народовців, а допускала до публіки й думки других фракцій, хоч би й з полемічними примітками редакції.

З такими бажаннями, назбіравши цілу коллекцію печальностів — свого роду gravamina — украйінських і галицьких прогрессістів, котрі жалілись на львівський народовський кружок, — поїхав я з Відня в Галичину.

Digitized by Google

ДОДАТОК.

Листи Евгенія Желехівського до М. Драгоманова з 1872 – 73 років.

I.

Перемишль 15 Марця 1872.

Високоповажний Пане!

Добрий Ваш, Вп. Добродію, и мій друг М Б. розповідаючи мині про побит свій у Відни, про знакомости и кореспонденциі свої з родимцями Русинами українськими, напретив мині, щоби я докопче посилав вісти и погляди загального интересу о наших народних справах в Галичині именно Вам Високоповажний Добродію, що межи всіма родимцями ученостию и истинним патриотизмом передуєте.

Я дуже рад тому, що ось идучи за доброю волею сердешного М. прид-

Digitized by Google

баю собі чести через кореспонденцию до Вас Вп. Добродію. Будьте ж ласкаві и вибачте мині, що так сам и просто зачинаю діло о тілько миле и хосенне для мене, о скілько я Русин з Галичини рівною любовію обіймаю цілу Русь-Україну, найдорожшу мою вітчину, и ділити ся моім щастєм з всіма бажаю, а пораду дружню завсігди високо ціню.

Належить ся мині — най вже по звичаю — сказати вперед дещо о собі.

Скінчивши університет у Львові став я учителем гимназіяльним у Перемишли 1870 р. Испит учительский з язика латинського и грецького зробив я на університеті краківськім 1871 р. з трома викладовими язиками: руським (т. є мало- або южно-руським), польским и німецьким. Удало ся в Кракові за моім першим домаганєм виробити через сенат академічний краківський и міністерство поставленє екзамінатора

Digitized by Google

до руського язика, а позаяк тойже єсть Русином, то також и клясичну філолоґию від части може кандидат, сли зажадає, по руськи здавати. Так ото я перший робив з грецького язика клявзурове задане по руськи. Погожий припав ми темат: Зміст Одисеі I—V, а з VI 40 віршів перевести и коментувати по руськи. — З язика руського и литератури питано мене о Несторі, о Слові о полку Игоревім и о Котляревскім; читавем и обясняв уступ з хроніки Нестора — всьо по руськи.

Так одже в Кракові, хоть нема катедри осібноі руського язика, найшло собі рідне наше слово привітний простір. Великий жаль стискає моє серце, що навіть у Києві, у Харкові нема ні по університетах ні по ґимназиях особноі науки малоруського язика з таким же викладом. У Перемискій ґимназиі є 8 кляс, в кождій клясі припадає 2 годині рущини на

Digitized by Google

тиждень, на котру ходять лише Русини; на польщину — 3 годині на тиждень — обовязані всі ходити: Русини и Поляки. Решта всі предмети викладають ся в язиці польскім. Я учу латини в III-ій, историі в II-гій, руського язика в II, III, VI, VII-ій клясі. Правописи уживає ся в школі „галицько-етимолоґичної“ з ы, ѣ, ô ъ. — В VI. клясі читаю и розбераю устню нашу словесність — тепер „думу про бурю на Чорному морі“. В VII. клясі беру Евгения Гребінку — приказки.

Приспособляю ся я до испиту особного з язика руського, відтак до докторату філозофиі, а поки що ношу ся з мислею, щоби як найборше видати підручний словар русько-німецько-польський, або лише русько-німецький, бо дуже велика, неминуча, потреба словаря для нас самих и чужосторонних. Чував я, що в Россиі мав вийти якийсь словар южноруський Аѳанасьева-

Digitized by Google

Чужбинскаго 1855 р., то знов словар якогось Закревскаго, Даля; писав я вже за вісткою о тих словарях до одного Галичанина академика у Києві, але не отримав єм достаточного одвіту. Я би хотів укладаючи словарь — хоть би лише „карманный“ — використати всі дотеперішні праці, а стягнути всі скарби язика, устноі и писаноі словесности. Повідав ми М., що у Києві хтось там, либонь пан Житецький, має вже готовий словар нашого язика; дав би Господь, щоби як найскорше друком обявив те спасенне діло. Сли би Вам Високоповажний Добродію не стояло много труду, то зволіть порадити мині та помочи ласкаво в сім ділі.

Наша ґимназияльна бібліотека має Петербуґську „Основу“ з р 1861. Більше українських книжок нема, а купив би директор, сли би були під рукою. Тішу ся, що товариства наші „Просвіта“ и „Січ“ завязали стосунки

Digitized by Google

з книгарями закордонськими, не одному недостаткови зарадить ся посполу.

В 11. роковини Шевченка тримав я відчит о найбільшім нашім поеті и громадянині; наступали відтак деклямациі „Перебендя“, „Муза“, хори: „Ще не вмерла Украіна“ и „Завіщанє“ Шевченка. Гостей було багато. Сли читаєте Вп. Добродію „Основу“ зо Львова, то більше о роковинах Шевченка, обходжених у Львові и в Перемишли, довідаєте ся.

Другим разом напишу Вам, сли Ваша ласкава воля, о партиях межи Русинами и о руських институциях в Перемишли, як о брацтві св. Николая, о Бесіді (касині) руській, о товаристві „Рада Народна“ и проч. Тимчасом пишу ся з глибоким поважанєм Ваш покірний слуга Евгений Желехівський, професор ґимназіяльний.

Digitized by Google

II.

Станіславів 17. Жовтня 1872.

Високоповажний Добродію!

Не знаю чи зможу я Вас переблагати за таку мою крайну неувагу на утримуванє кореспонденциі з Вами Високоповажний Добродію, до котрої Ви мене так радо заохотили ласкавим Вашим письмом з весни. Я до того так був необачний, щом сам велерічиві обітниці поробив, а осущенє их відложив на богзнає коли. Відай вже не надолужу того зла, а чую сесе так сильно, що, як здає ся мені, оправданє моє лише на марні причини звернути мусить. Таким було би сесе, що я в Перемишли до Лиця не знав, чи и на дальше там зістану, бо що хвилі чекав я, що Рада Шкільна завдасть мене де небудь на службу. Відтак не знав я, чи дійде Вас мій лист по дав-

Digitized by Google

ній адресі. Ото ж зо Станіслава, за пагоном любимого М., пишу до Вас.

Бажаєте Ви пізнати близше партиі руські в Галичині, томуж гадаю представити Вам декотрі типи з тоі партиі, котра самохіть и притьмом хоче винародовити ся на великоруссів, и вже від части того доконала. Специяльні такі факти будуть для Вас цікавші, бо о загальних, ґенеричних признаках тоі партиі начиталисьте ся и наслухали доволі.

От буде нумер 1. священик и професор в Перемишли. Перед 1848 р. у Відни на студиях прийшов він до живійшого почутя национального яко Русин, особливо через товариство з иними Словянами, плекаючи разом з ними горячо чувствовану тогди идею словяньскоі взаімности. Чинний уділ брав він відтак в национальнім пробудженю Русинів в Галичині, яко член „Руских Рад“ и „Матиці“ в р. 1848—49.

Digitized by Google

Сам заходив ся коло писаня на рускім (народнім) язиці и поважав сердечно другі словянські литератури, навіть и польску. За его виливом закидано по семях попівских язик польский для руського. За своім стояв, чуже шанував. Около 1857 р. пізнав ся він на нещасте з Дідицким и дружить ся з ним до сёгодня. Будучи сам слабоі голови, не дійшовши до жадних позитивних засад що до язика, літератури, искуства, став ся для него Дідицкий авторитетом на всё и звернув его з дороги до добра власноі малорускоі народности, та зробив собі з него орудіє, кольпортера своіх утворів, як Конюшій, Отецъ Игнатій и т. п., а разом и таких, поки що не голосно обявлюваних переконань, в котрих містила ся вже здрада для своеі народности, аристократизм панмосковський. Зачав Дідицкий видавати „Слово“. Оглядаючи ся на правительство австрийске и на

Digitized by Google

консерватизм передових тогди Русинів, як Антонна Добряньского, Малиновского, Яхимовича, Ґинилевича висказав він осібність малоруску, але в найважнійшій признаці тоіже, в язиці, завсігди натура тягнула єго як вовка до ліса, сиріч до кумира всероссійського. Відкликнув ся Дідицкий „Словом“ и на Украіну, здає ся не з своеі власноі ініциятиви; пішли кореспонденциі „з за кордону“, наслали до редакциі „Слова“ Украінці (Куліш) книжок багато на розпродаж. Каяв ся він, що спровадженєм утворів украінських викликав на себе самого, на своі утвори конкуренцию и засуд. Но пропало: молодші Русини зачали дорожити єдностію народною з Украінцями, зробили реакцию проти монополю літературного и політики руськоі Дідицького и єму подібних. Нумер 1. читав сам и спродавав другим утвори украіньскі; даже фонетикою не соблазняли ся Русини

Digitized by Google

тогди так як тепер. Але щож! бачить Дідицкий, що ціла єго літературна праця проти україньскоі літератури иде в кут, що намість єго идеалів політичних ставляли Русини народовці идеали зовсім противні, и що таким чином авторитет єго и високоі єрархиі рускоі, котру він собі сервілізмом зєднати потрафив, теряє на стійности, зачав він аґитувати з початку тайно приватними листами, потому явно против народноі малорускоі літератури, єі представителів и поборників. Писовня фонетична, теє що найбільше впадало в очи нашим консерватистам, служила му за причину до всякоі догани. Нумер 1. зачав також виступати проти фонетики ніби, а властиво проти літератури народноі в загалі. Книжки українські, котрі у него в хаті всюда були порозкладані на продаж, десь зачали зчезати — вже в р. 1867 не найшов у него ніхто ані одноі з тих кни-

Digitized by Google

жок, навіть Кобзаря Шевченка, для себе оправлений екземпляр, десь запропастив. Идіотичним елюкубрациям „Страхопуда“ приплескував. По ослабленю Австриі р. 1866 и по виставі етноґрафичній (?) в Москві далеко сміліше зачали виступати противники народовців, бо коли могла тая „вистава“ засліпити маною очи такого Паляцкого, Смоляра, — то щож доперва нашим пиґмеям!

Звиняють ся Чехи, що они для того кадили так Москві, щоби тим настрашити Німців-Австрию, алеж дуже в тім міру перебрали, пошкодили всяким відносинам правним Словян ко Россиянам, теж словяньскому племени. Прилюдно понижили ся тогди Чехи и инші Словяне перед лукавим панмосквитизмом. Озвірив ся тогди нумер 1. на нашу часопись „Правду“, котра зачала в тую пору виходити. Після его гадки не повинні були ані Русини ані прочі

Digitized by Google

Словяне заявляти якусь окремішність від Россиі и тим мішати іі „в констеляциі найлучшій до всякого активного виступленя“. Но констеляция тая минула, а єму не лишило ся з неі нічо, лише Шираєва житєпись Кирилла и Методия, котрою він пропаґував межи простодушними панмосквитизм з великим успіхом. Рисунки в тім утворі, малёваня були для многих невидальщиною. Книжки московські стали частійше появляти ся у него, пожичаючи их аґітував. А хитро умів він дібрати кождому відповідну книжку, а образки московські розпродавав. Нічо вже не обходив єго якийсь розвій літератури в Галичині, хотяй би и на підставі „етимолоґиі“, всі своі усилля звернув ко Россиі. Виперав ся, що він коли розумів язик Шевченка. Згадати було при нім, що преці най вже для селян треба би утворів на ріднім іх язиці задля просвіти, то каже він: „Що нам

Digitized by Google

тепер о хлопах думати? Ми интелиґенция памятаймо о собі, образуймо ся на язиці россійскім, зрешта хлоп галицкий розуміє литературний язик русский, а як ні, то най ся вчит!“ — Зложено у Львові товариство „Просвіта“, признав він молодшим силам більше енерґиі и жалував ся, що св. Юр и Матиця такі оспалі, не для того, яко би му просвіта люду в язиці малорускім на серци лежала, але для того, що через „Просвіту“ збереже ся самостійність народня и литературна противно експекторациям москвофильским. И нині він побиває ся за розширенем Наумовича „Науки“, „Русскои Ради“, щоби робити конкуренцию „Просвіті“ народовців — для цілей москвофильских. Згадати му про теє, що руські попи полопізують ся самохіть, то каже він „так мусить бути; сли би зачали по великорусски говорити, то тогди закинули би всі польский язик. Нам

Digitized by Google

потреба передовсім старати ся, щоби обряд наш грецький утримав ся, а о язик народу то тепер байдуже. От лучше щоби в школах нічо не учили по руски, як мають учити язиком товариства „Просвіти“. Я волю викладовий язик по ґимназиях польский, як такий руський. И я гадав колись и другі заходили ся, щоби розвести малоруську літературу, але то даремне діло; на що нам нове творити, коли маєм готове (т. є. московське). Як то красно читав я в „Московских Відом.“, що після бесіди якогось київского владики при торжестві якімсь, самі Русини з Київа виобразували нинішний российскій язик, — він є тому наш“. — З того вийшла у нёго апатия до всёго, що Русини в Галичині роблять. Він жиє лише воздухом „Москов. Відом.“, „Современних извістий“ що до політики, а що до літератури, то в московских утворах, як Петрушевского,

Digitized by Google

Карамзина, Кохановськоі. „Не можемо ми, каже, мати в Галичині через Поляків, украінофилів и Німців язика великорусского, то най вже буде польский, и всё таки спольщить ся“. Переселенє висше 2000 интеліґентних Русинів з Галичини до Холмщини и в загалі до Россиі, уважає він за діло добре. В тревозі він великій, щоби колись Поляки не зробили важних уступок в школах для Русинів-народовців, для язика українсько-руського; тому то він великий противник угодовости Лаврівського и тих народовців, котрі чогось вже добили ся, як н. пр. владики Ступніцкого. Ту вже відзиває ся в нім привата, бажає бо він лише, щоби єго рід, свояки, други всёго добра сподобляли ся и верховодили для своєі користи Русинам, хоть би и не конче на честній дорозі до того доходили. Так зможе ненависть стороннича и честним, праведним характером

Digitized by Google

захитати. Сли тепер що напише „Правда“ острого проти Поляків, або котрий з народовців де виступить з словом и ділом против полонизму, то він тішить ся з того, але лише для того, бо сподіває ся, що тим лучше за те дадуть ся в знаки Поляки народовцям, и язикови малоруському так як московському в Галичині просвітку не дадуть.

На кождім кроку являє він свою завзятість на партію народовців. Спершу причиняв ся він значно до успіха руського театру, коли той заїздив до Перемишля. Послідними же часами опустила єго зовсім любов народної сцени. Був він через 2 тижні в Холмщині и повідав в крузі повірників так о Россиі: „Є то сила велика, але духа мало в ній. Поляків Россияне боять ся и жалують их, дурні — „нещасний народъ, кажуть, потерялъ свое отечество!“ Також для обряду православ-

Digitized by Google

ного не видів він, каже, такого ентузиязму, як він собі представляв и бажав. Зле, що в православній церкві не говорить ся правильно на службах божих проповіди. Правительство российске само на добрій дорозі против Поляків в Конгресівці, повинно їх винищити. Багато є старосвіцкого и зацофаного в адміністрациі Россиі; здала би ся війна Россиі, и щоби її побідили та розуму навчили; она би тогди ступила наперед". Византинізм московский зглядом династиі в справах політичних и релігійних дуже му до серця припав. Не вірить він, що правительство российске спиняє розвій язика и літератури малоруськоі поліцейскими запретами, а каже, що Украінці вже давно перестали думати о самостійности літературній.

Нумер 2, брат Н. 1-го, старший віком, священик сільский. Належить він до аристократциі попівскоі и родо-

Digitized by Google

воі. Просвіту хлопа обмежує на читанє и співанє церковне; також и для потіхи гостей своіх каже він хлопцям сельским до себе приходити и співати „Мир вам братя“, „З Украіни тут приходжу“ и т. и, також и польскі пісни, в котрих вихвалює ся селяньский побит, житє и послушеньство для духовних.

Раз будучи у нёго, звіщав я єму о нових книжках малоруських. „Всё добре, каже він, лише друкуйте етимолоґиєю, то ми вам и грошей дамо“. Тимчасом він жалує грошей на всяку книжку, хоть би якою етимолоґиєю друкована була. Він и сам тоі етимолоґичноі правописи не розуміє; часте „ы, ъ, ѣ“ в него належить до найліпшоі писовні Читає він однакож пожичені єму публікациі „Просвіти“ и навіть фонетичну „Правду“, и не каже, що не розуміє. Язик „Слова“ є у него взором для рущини — и він по-

Digitized by Google

відає, що ми зіставши Москалями и принявши их язик, мусим затримати наш виговір букв о, г, ѣ, е. Католицку унію мусіли бисьмо и під Москалем затримати, бо там православні попи не мають жадного поважаня перед правительством и в соспільности. Коли нема при нім Нумеру 1, невсипущого єго ментора, то він жалує ся передо мною, що в „Слові“ нема що читати. Раз каже він до Нумеру 1. „От лучше погодім ся з тими украінофілями, они щось уступлять, ми уступимо — аби була згода!“ Нумер 1. на тоє одвічає: „А ми що маєм уступати? Они суть в заблужденію, яко орудіє Ляхів!“ На тім бесіда стала.

Нумер 3, свіцкий чоловік, професор ґимн., друг, ученик и поклонник Нумеру 1. Дуже ограничена голова, всё говорить лише за Н. 1., а що часом сам додасть, то таке дурне що годі. От як би отте: „Чому то Рос-

Digitized by Google

сияне, або як Ви их називаєте — звертаючись до мене — Москалі, коли Наполеон I. ишов на Москву, то Москвитяне спалили самі місто своє и потягнули дальше, а ті Французи, той підлий народ, замкнули ся в Парижи, жалували своіх маєтків, погані, бездушні патриоти!“ Сам ментор єго, Н. 1. мусів встидати ся такоі глупоти свого друга москвофиля. Чотирох стихів з Турґенева не перечитає він без словаря, а сарака не узнає иншого язика для Русинів як московський. З Шевченка він ані стишка не перечитав в своім житю. Ментор єго в тім оправдує. Нічого не знає о нашій литературі, о московскій и польскій дуже мало, а зарозумілий страх! Свою злість на партию українську посувають Н. 1. и 3. до нікчемних дрібниць. Коли справляє один з них гостину, то спрошує москвофилів, индиферентів и Поляків, а відтак хвалить ся тим, що у нёго

Digitized by Google

на гостині не було ні одного украінофиля-Русина. В загалі де могуть лише то ускорбляють — часто по дитинячому щіпаючи — противну собі партию. Клеветають нас, що ми від обряду грецького відводимо молодіж. Всі средства у них добрі, аби дійти до цілі. Остентацийно дають нам пізнати, що они Поляків радше волять як нас.

Иншим разом подам Вам, Добродію, більше вістей о Перемишли, а відтак о инних справах и людях. Багато Ви довідуєте ся з сёгорічноі „Правди“ — тому ж я обавляв ся, чи не буду для Вас скучний з моім невиправним писанєм.

За тую Вашу ласкаву поміч, яку Ви для мене в справі мого докладнійшого пізнаня літератури и граматики украінськоі жертвуєте, я Вам дуже вдячний. Маю я дільце Максимовича „О старобытности малор. нарічия“, Буслаєва „Истор. Граматику россий-

Digitized by Google

ского язика“ и таке инше. За дільцем Потебні и инним що Ви мені радите, напишу я до Київа небавом.

Не годжу ся я на Ваш погляд, який Ви маєте на умієтне плеканє язика малоруского в Россиі.

Узнаю и я важну потребу збирати и публікувати етноґрафичні материяли до пізнаня народу малор. и єго язика, не без користи суть и згадки Ваших професорів університецьких про малоруський язик, от як хоть би в роді Буслаєва, видимого ворога самостійности литературноі нашоі, — алеж того всёго за мало, дуже мало. Не досить на земли малоруській, в іі містах Києві, Харкові, Полтаві, Одессі и других дотикати лише мимоходом того язика и єго літератури и так з ним обходити ся як би з мертвим або чужим, — а належить шукати для нёго обявленя живого через школьну науку єго від сільских шкіл аж до універ-

Digitized by Google

зитету за уживанєм тогож язика до учеників и слухачів. Досить довго вже вдоволялисьмо ся, щоби на наш язик и єго науку смотріли люде яко на річ підрядну. Знаю я добре, що на Украіні нема автономиі для украінського язика, що й нема як тую же переперти, — алеж ми мусимо завсігди наш протест против таких врядів московських голосити, як ми то голосимо в Галичині против врядів польских, щобисьмо не утратили через наше приставанє згідне на тім, що нам покинуть або не заборонять, нашоі неперервности права (Rechtskontinuität).

До такоі зовсім непотрібноі уступки в користь загребущого москвитизму зачислив бим и теє, що спорудники украінських книжок почасту дають „передне слово“ в язиці московськім, або поясненя до якого утвору на украінськім язиці. Най вже буде чиста книжка або московська або украінська.

Digitized by Google

Українці зрозуміють писане на їх матернім язиці, а Москалі, як не зрозуміють, то най ся вчать нашого язика. Чому ми лише такі маєм бути толерантні и вчити ся их язика (и польского), а вони нашого ні?

Що до Словаря, котрого зложенєм займаю ся, то дуже дякую за ласкаву пораду. Обставини, які заходять у нас в Галичині, силують мене, щобим складав практичний словар малорусько-німецький як найповнійший, в котрий ввійде устня наша народня словесність и писана добірна.

З найбільшою охотою засяду я до дальшоі кореспонденциі з Вами Високоповажний Добродію, а за сим разом поручаюсь Вашій ласкавій памяти и пишу ся з найглибшим поважанєм

покірним Вашим слугою

Евгений Желехівський

учит. ґимн.

Digitized by Google

III.

Станіслав дня 11. Лютого 1873.

Високоповажний Добродію!

Дуже мені мило, що змогли передані мною характеристики Вас Високоповажний Добродію заняти, як то Ви ласкаво Вашим листом з 26 Окт. 1872 мені звіщаєте. Я, зжаль ся Боже, через мою лінь и необачність крайну не могу утримати з ніким порядочної кореспонденциі! А вжеж прогрішив ся я найбільше проти Вас, бо й до кого належало би ся и таки треба би більше писати, як не до Вас, и комуж маю я бути більше вдячним за так поучительні листи, як не Вам, Добродію єдиний?

На Ваші заміченя що до Дідицького, то я додам тоє, що він перше всёго пропаґував свої утвори, відтак тіі, котрі зближали ся найбільше до єго язика, а коли галицькі писателі,

Digitized by Google

котрих піддержував він яко „издатель“, або замовкли або висвободили ся від єго патронату и коли интеліґенция руська в Галичині поступила наперед и вже замало ii було одного Дідицького, — тогди він кликнув на підмогу писателів российських, щоби мав чим услужити своім вихованцям и не потеряв на них свого виливу.

Багато з таких єго людий и в літературних и в політичних поглядах випередили єго, стали майже самі єго містрами, але більша часть Русинів в Галичині, не знаючи о нічім лучшім, превозносить єго до нині яко представителя рущини в Галичині в кождім взгляді par excellence.

Хто лише трохи розглянув ся в загальній историі літератури, той певно не поставить на рівні писаня Дідицького и Пушкина и т. и., але у нас в Галичині преобладає и в літературі політичний взгляд, и ради панруссизму

Digitized by Google

покликають в один доступ всіх апостолів и учеників его, не зважаючи на безкрайну ріжницю їх духовної снаги. Ходить бо галицьким москвофілям о тоє, щоби всіх неисповідующих панруссизм Поляків, Русинів-народовців чим лише можна побороти.

Дуже добре схарактеризували Ви наших москвофилів яко клерикалів и бюрократів. Згадуючи в моім листі про бізантизм у Россиі, мав я відай на мисли той культ орієнтальний царату, той православний єзуітизм на услугах правительства лукавого, котрий гнете и самих Великоруссів мислящих, а остатки вже нашого питомого словяньского житя в нашій вітчині Украіні зідає. Сюда зачислити можна и „загребущість Россиі“, бо чиж не деморалізує правительство россійське наших відай таки земляків —такого Говорского, Гогоцкого, Закревского, Андріяшева, чи не намучив ся в своім житю досить,

Digitized by Google

поминувши Шевченка, такий Костомарів, Кониський?

Надію ся я, що не посудите мене о обскурантизм. Я ціню високо и радую ся поступом Россиян на поли науки та искуства и в розвою соспільнім. Утвори словесні российські я стараю ся пізнати и що добре є, то по силі мого пізнаня уважаю за добре. Не могу я порозуміти, на чім Ви основуете Ваш поділ літератури на российську, великоруську (московську); правда, що я дуже мало обзнакомлений з літературою Россиян (чи як би іх саме назвати?) и не смію відтак спорити з Вами, але я гадаю, що для заспокоєня наших українсько-руських бажань така дистинкция мало що або таки нічо не причиняе ся. Який маем ми Русини безпосередний пожиток для нашоі літератури з писань Гоголя, з більшоі половини Гребінки и других таких? Сумну

Digitized by Google

згадку нашого вікового яничарства! Скорше вже погодити ся можна з россійським писанем Костомарова яко спеціаліста-историка, а що до инших то тішити ся можна хиба тим, що причинили ся для нашоі етноґрафиі, и то не безусловно, як критика виказує.

Мертвичину и „одсталість“ в нашій украіньскій сучасній літературі добачаю и я; причини тому подаєте Ви дійсні. Є то відай переходова доба в розвою слабого, а ще гнобленого то Ляхами то Москалями орґанізму.

Разом з Вами Добродію стою я при тій засаді, що малоруська література має свою підвалину в живім язиці народа, в єго устній словесности, котра так дивну одностайність язика, єго загальність для всіх піднарічій малоруських представляє. Особливо замічено то при піснях. Томуж то я пишучи Словар русько-німецький передовсім взяв за основу материяли устноі

Digitized by Google

народної словесности, а відтак обійму и клясиків наших, як Основяненка, Шевченка, Марка Вовчка, Шашкевича, Федьковича и др. Зазначати буду совістно при поєдинчих словах и зворотах місце, куда вони належать — після потреби. Заложив я собі однакож невеликий словар, аби борше єго зробити, тай відтак лекше напечатати. Рудченка казки взяв я на початок, потому підуть пісні, а відтак приказки Номиса и писана наша клясична словесність.

Дуже мені якось поволи йде тая робота, але хвалити Бога охота чим раз дужша.

Читаючи тепер з учениками в ґимназиі Куліша (в VIII. клясі) помічаю я чим раз лучше, як то він з части випадає з природного тону — мови руської, кілько то у нёго афектациі в словах и мислях. Поезиі єго висилувані, перекладні лучші; в повістях

Digitized by Google

одних украіньских и россійських стоїть він високо. В клясі VI. читаю устну словесність; тепер Думи історичні — єдина то роскіш для мене!

Не так вже задля „Rechtskontinuität“, як більше за для практичности (вірний приказці „Добре псу муха ніж гола юха“) кинув я гадку, щоби на Украіні в кождій ґимназияльній клясі учено по 2 годині на тиждень язика рідного на тімже язиці, як то ми в Австриі учимо ся побіч язика польского и німецького, угорського (на Уграх), румунського (на Буковині) також и нашого питомого язика малоруського за помочею тогож язика. Инші предмети всі най би вже були до якогось часу учені на язиці державнім великоруськім, як у нас тепер учать ся на польскім, а давнійше на німецькім.

Вже нічого не хочу говорити о університетах на украінській землі — хотяй би там катедра нашого язика

Digitized by Google

(исключна) дуже би ся придала. Як не будуть пропадати наші душі, сли они підчас цілих своіх студий нігде ніколи прилюдно не чули рідного слова? Мусять ся московщити! Ту єсть periculum in mora; сли хочемо зберегчи нашу идею народню, малоруську від затрати и запевнити ії розвій и поступ, то не треба, як гадаю, и дрібних річей, сли вони до чогось послужити могуть, минати. Paullatim summa petuntur.

Пишете Ви Добродію, що Ваші публіцисти и т. и. мусять писати по великоруськи, хотяй уміють по українськи, бо так вимагає часто предмет научний и публичність. Я зовсім узнаю стійність и досяглість тих условій; література жива має бути вірним відбитєм смаку, тенденций, привичок, світогляду сучасних людий; трудно мисли, річ, предмет посвятити для борби и мнимого запанованя над язи-

Digitized by Google

ком. Алеж знов скажу: est modus in rebus. От як Шевченко славно поборює предрозсудки и упередженя в прологу до Гайдамаків, в останній своій думі и проч.! Заробляймо раз вже на себе, не завше на других!

Я вже від півроку не в Перемишли, але в Станіслáві, томуж сюда адресуйте до мене ласкаво Ваші листи. О тім моім новім побиті знов Вам дещо напишу. Поки що вручаюсь Вашій ласці и памяти и остаю з глибоким поважанем Ваш

Евгений Желехівский.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

121200/3-4.

Перший пробуток у Львові в 1873 р.

Одного августовського вечера потягли ми з Відня на Краків у Галичину, щоб далі йіхати до дому, до Київа. Натомившись за ніч у вагоні, виглядав я, по правді кажучи, не дуже весело на славянські площини, в котрі накінець вертавсь після майже трьохлітньоі мандрівки по гірській романській та германській Европі. — Що то вона покаже мені, рідна сторона? — думав я. Що я сам почую на серці, побачивши йійі? — Таке перевертало́сь у мене в голові, поки потяг вибиравсь з Моравщини до Шлезка.

Digitized by Google

— От тут уже починаються Поляки, — вертілось у мене на думці, — се вже наші людѐ й нашоі сторони, се вже на пів дома. Де то саме лежить етнографічна гряниця польська?

Коли се стація! не памятаю вже яка. Кондуктор пробіг проз потяг, одчиняючи двері вагонів. А треба сказати, що ми сиділи в якомусь дамському вагоні, куди пускали мущин тільки таких, котрі йіхали з родинами. На дверіх і було написано Damen-Coupè. Тим часом до нас ускочив якийсь панок і розсівся найвільнійше. Дві чи три Німкені, що сиділи з нами, почали казати проміж себе, але навмисне голосно: Се дамське купе! Панок трохи засмутивсь і почав поглядати не так то весело навкруги. Коли се в дрері сунеться одна, друга, третя постать — мужицька, з бесагами, з палками й брилями, по котрим я, пригадуючи етнографічні картинки й музеі і при-

Digitized by Google

звавши на спомин опери та балети, признаю південніщих Поляків, Підгірян. Панок наш зривається, як крикне на сих статистів з Гальки, як штовхне найблизшого, — так вони й посунулись назад з вагона, трохи не валячи до долу дальшу товпу, що, видимо, теж хотіла лізти за ними. А високі палки, котрі держали сі постаті в руках, тільки шкодили їім, чіпляючись за сіданя й двері. Випхавши етнографічну коллекцію й вилаявши їйі чистою літературною польською мовою, наш панок сів з зовсім веселою міною, як людина, що допевнила своє право сидіти в нашому купе, сміливо поглядав на дам, вийняв навіть цигарник і предложив і мені цигаретку, не питаючись впрочім у дам, чи дозволять курити. — Отсе й єсть етнографічна гряниця, культурно-політична гряниця і Польщі й Руси, — подумав я, — та в загалі гряниця східної Европи від

Digitized by Google

західної — бо тут чоловік у сурдуті й без палки штовхнув мужиків з довгими кіями, без усякої думки дістати здачі, — і не помилився! — „Ну, тепер ми дома“ — сказав я жінці.

„І я так думаю, — відповіла вона, сумно всміхаючись, — в усякім разі не в Італії“.

Дальше в Кракові, коли ми побачили, як кондуктори розганяють по вагонам жидів, то подумали, що ми навіть зайїхали кудись дальше, ніж до дому. Притомлені й якось пригнічені морально, ми не дуже звернули увагу на границю вже правдивої Руси і на перейїзд від Перемишля до Львова Але ось накінець самий Львів; ми в фіякрі; ось видко церкву — мабуть Святий Юр, думається; — ось Англійський Готель, нам рекомендований. Ось ми в покою. Я вмиваюсь і біжу шукати земляків рекомендованих і звісних по газетам. Входжу до одно-

Digitized by Google

го, другого: нема! — В однім місці слуга каже: Перед вечером знайдете на „Бесіді“. — З відти б і починати, — думаю собі й біжу до „Бесіди“.

Там ще не було нікого, але сторож упустив мене, коли я назвав кілька дзвінких імен. Я увійшов у першу хатку, побачив газети й сів читати Незабаром увійшов молодий чоловік, цікаво глянув на мене; я назвавсь і спитав, чи можу тут побачити таких то. Молодий чоловік досить церемонно відповів мені, й перш усього перевів мене в другу хату, сказавши, — що хата, де я сів, власне не бесідська, а „Помочі“ (чи як, не памятаю вже)*). товариства ремісницького, котрому „Бесіда“ дала притулок, про що я й читав у газетах похвалу. Коли я сказав, що мені й тут добре, і що мене інтересують популярні га-

*) „Побратима“.

Digitized by Google

зети, з котрих деяких я не бачив ще, молодий чоловік таки настоював: „Тут Вам не личить!“ Не час було споритись, перебравсь я в другу хату, і побачив там уже більше газет і інші, панські. По трохи почали збиратись люде, по виду студенти, чи „академіки“ по галицькому. Я з цікавістю приглядавсь до йіх, по малу звелись і до розмови. Коли се прийшли старші, — згаданий молодий чоловік очевидно показав йім мою візитну карточку, мене привітали, впять таки досить церемонно, і перевели в третю хату. Так і встановивсь церемоніял у „Бесіді“ на ввесь час мого пробутку ві Львові. Як тільки я входив туди, так мене вели, або, коли я сідав, то переводили в третю хату, а на мої ваганя відповідали майже завше: „Тут академіки, молоді люде“. Так я за кілька днів першого пробутку ві Львові зовсім не міг навіть приглянутись до академіків.

Digitized by Google

— Ну, думаю, не все зразу; буду приглядатись хоч до старших, — і я йшов покірливо до третьої хати.

Тількиж в тій хаті була одна така річ, що мене з душі вернула: столи з картами, до котрих майже зараз і засідали мої собесідники, як тілько ми переходили в третю хату. Зараз же обривалась і розмова про ріжні речі цікаві для мене, ради котрих я й зайіхав у Галичину, і, думалось мені, цікаві й для галицьких моіх знайомих, котрих я й пізнав через газети. А треба сказати, що моє життя з молоду розвило в мене трохи навіть ригористичний погляд на карти. У нас в Гадячі за мого дитинства пани та чиновники картьожили. — „Ну, господа, не будемъ терять драгоцѣннаго времени, пожалуйте за преферансъ“ — говорить було кожний хазяін гостям після першоі склянки чаю. Але в мого батька картьож був не часто. В Полтаві пер-

Digitized by Google

ший світський круг, куди я увійшов, був кружок ліберальних учителів, — так там карт не було, — і раз-два Стронін поставив се перед мною в похвалу тому кружку, сказавши, що карточний стіл — се testimonium paupertatis animorum компанії В часи ж, коли піднялась справа еманціпації, — так тойже Стронін, котрий був чоловік досить світський і бував по всяких кругах губернських, було не раз каже, оповідаючи про яку „вечеринку“: „Не пізнаєш Полтави! Без карточного стола цілий вечір пройшов!“ В Кийіві за мого студенства я бачив щось тілько два-три рази карти між товаришами, а потім, проживаючи серед гімназіяльних учителів і професорів університету, я теж карт майже не бачив і так і звик думати, що вони зостались тільки серед повітових панків та чиновників, як testimonium paupertatis animorum...

Digitized by Google

Коли се бачу у Львові, в університетському місті, в столиці вільніщої частини нашої Руси, в напів політичному товаристві, — столи з картами, і за ними сидять звісні патріоти, професори, літерати, політики, для них покидають усяку розмову про найбільше пекучу справу патріотичну, народню, літературну... „Та сеж старий Гадяч, повітове місто Миколаєвської доби!“ думалось мені, коли я вертавсь у свій готель після першого вечера в „Бесіді“. „Ось куди я вернувсь, обїхавши стілько світа!“

Незабаром довелось мені проїхати і в мій Гадяч, а потім ще два рази одвідати Львів і навіть прожити в ньому якийсь час, і я мусів сконстатувати порівнанне таки менше користне для столичного й університетського міста галицького перед повітовим місточком у Полтавщині. Нігде я себе не чув так одрізаним од інтелле-

Digitized by Google

ктуального світа, як у Львові, не кажучи вже про другі міста Австрійськоі Руси, нігде не бачив меншоі ваги, котра давалась читанню для загального образовання. Галичане мають кавярні, куди майже кожний забіжить що дня, мають товариства; і там і там єсть газети, майже виключно австрійські, в котрих Галичанин пробіга телеграми та дивиться каррикатури і Witz'и (обовязково, навіть більш, ніж телеграми!). Дехто дома або в наукових бібліотеках працює над спеціяльностями, хоч найбільше над вузькими, далекими від інтересів житя, та ще й по старомодним, схолястичним методам. Але власне образуючого читання в Галичині я майже не бачив. Публичних бібліотек за мало, кабінетів до читання майже не було, нічого подібного до музеів у малих німецьких університетських містах; товариські бібліотеки мізерні на встид; по домах теж

Digitized by Google

не побачиш багато книжок, — кажуть, через бідність, хоч напр. у Россії вчителі гімназій не багатші, а все таки книжок у них більше, і хоч на кавярню й карти знаходять ся грошенята й у Галичан. От через що в Россії не то по університетських або й по губернських містах, але й по повітових, де все таки з 50-х років почали закладатись публичні бібліотеки, перед котрими напр. на Просвітську просто сором і глянути, — а іноді й на селах, де дві родини виписують одна „Вѣстникъ Европы“, а друга „Отечественныя Записки“ та й міняють ся ними й дають навколо, — побачиш було далеко більше звязку з цівілізованим світом, більше смаку до інтеллектуальних інтересів, ніж у Галичині в самому Львові*). Одначе вернемось до оповідання хронологічного.

*) Майже точнісінько таке саме казав мені й один молодий Поляк, котрий

Digitized by Google

На другий день треба було взятись праміще за діла. Найважніщих було два: 1) вияснити літературні відносини до „Правди“, свої й інших прогрессістів, галицьких та й наших, украйінських; 2) вияснити відносини загалу галицьких народовців до магнатсько-клерикального програму Качали.

Пішов я до редактора „Правди“. Чоловік, як у нас кажуть, з толком, не скорий, але розважний, не дуже отвертий, але й не крутій; нагадує трохи кацапську приповідку: „хохолъ не соврётъ (не збреше) да и правды не скажетъ“, коли перевернути сю приповідку з кінця. Побалакавши про свої статті, що застряли в „Правді“, а також про Цюріх, про штунду (стаття О. Т.) я все таки, кажучи словами дівоцьких пісень, — „дізнавсь

прожив років з 2 в Галичині, ві Львові й у Кракові.

Digitized by Google

правди“ редактора „Правди“. Зводилась та „правдонька“ ось на що: „Може Вам там у Цюріху та й на Украйіні інакше й не можна, як так поставити украйінську справу, як Ви ставите, — але в нас у Галичині так не можна; Ваш напрямок просто буде противний нашим попам, нашій єдиній інтелліген-ції; вона од нас рішучо одвернеть ся і пристане до „Слова“.

Я згоджувавсь, що справу світ-ськоі незалежноі і прогрессівноі літе-ратури й політики в Галичині треба проводити обережно і без провокаціі проти попівства. А все таки я стояв на тому, що нема резону, навіть вузько-утілітарного зрікатись на користь кле-рикалізму не тільки европейськнх на-укових і політичних думок, але й ліпших традицій самого навіть гали-цького народовства 1862—1864 рр., котре власне через те й одпихнуло од себе „словістів“, що ті почули світ-

Digitized by Google

ський дух в першій громадці „народовців-козакофілів“, котрі були й по профессіям початками світськоі громади в Галичині Розростаючись через приплід людей світських профессій, із студентів, котрих все таки тепер єсть уже сотні, та із освітніщих міщан та селян, котрих треба заінтересувати, порушуючи йіх реальні інтереси і розширяючи йіх світську науку, до котроі ж у них не може не бути інтересу, — прогрессівно-народовська громадка стане з початку на невеличкий та міцний грунт, котрий де далі буде розростати ся і до котрого по трохи стане переходити також живіща й чесніща частина самого попівства. Згоджуючись із тим, що тепер чесний і розумний чоловік в каріері попа може не мало прислужитись народови, як людина, котра по при богословію вкусила й світськоі науки, я все таки вважав се зовсім не легким ділом, при

Digitized by Google

нагніті, який іде на попа з гори, від єрархії, а надто в римсько-католицькій церкві. Галичина — не Сербія з єі національною церквою, котра не має ніяких традицій панування. В Галичині навіть неможливий краєвий, національний клерикалізм; галицький клерикалізм мусить бути частиною австрійського клерикалізму, а сей став рішучо частиною ультрамонтанства, ecclesiae militantis Romanae, котра, окрім своєі звісноі всесвітноі політики, спеціяльно в Галичині тягне просто навіть до того, щоб злити унію до останку з католицизмом, а руськість з полонізмом, — так що клерикалізм у Галичині консеквентно навіть іде до винародовлення Русинів. В усякім же разі клерикалізм в Галичині, безпремінно ультрамонтанський, веде до свого роду сепаратизму галицького од Русинів навіть буковинських, а тим більше од украйінських, між котрими ніодин

Digitized by Google

з людей власне релігійних не пристане до ультрамонтанства, а люде думок безконфессійних (як більшість інтеллігенції в Россії) не пристануть ні до якого клерикалізму. Побачивши, що украйінофільство в Галичині, — то б то в єдиній крайіні, де воно може стати сурйозним громадським рухом, поки в Россії нема політичної волі — являєть ся з прапором клерикалізму, то б то культурні реакції, освічені Украйінці в кінець відвернуть ся від украйінства і пристануть цілком до великоруських прогрессівних напрямків. А без підмоги з россійської Украйіни навряд щоб навіть формально-національний рух міг у Галичині втриматись і не вилитись цілком у мертвородне рутенство, котре на решті й є дійсною основою й самого „словізму". Так ліпше вже галицьким народовцям стати рішучо, хоч найпоміркованіще, осередком прогрессівного напрямку европей-

Digitized by Google

сько-украйінського, і по трохи та безповоротно завойовувати для нього грунт в народі галицькім, а далі й у державі австрійській, поки прийде час і на Россію.

Звісно, я не міг переконати редактора „Правди“, хоч мені показувалось, що він признавав слушність деяким мойім резонам. Моя програма, видимо, була для него різіковною. В усякім разі він згоджувавсь давати місце в „Правді“ і статтям нашого напрямку і обіцявсь печатати далі мою почату вже працю (Література росс., великор., укр і гал.), тільки з свойіми увагами. Я против останнього не мав нічого і навіть згоджувавсь на те, щоб полемічні уваги зоставались і в осібних відбитках, чого зрештою редактор не зробив. Так наша справа спеціяльно з „Правдою“ мов би то влагоджувалась.

Гірше було зо справою програми

Digitized by Google

Качали. Перше усього не тільки редактор „Правди“, а й усі народовці львівські держали себе в сій справі так, що, як кажуть, і в ступі їх не спіймаєш. Ніхто з них не боронив сеї програми. Редактор звертав мою увагу навіть на те, що брошури Качали видані тільки як прилога до „Правди“. Але в той же час ніхто не згоджувавсь на те, щоб виступити проти тих брошур і навіть не згоджувались дозволити напр. мені написати свою думку в формі листу до ред. „Правди“. Найбільше довелось мені говорити про се з Корнилом Сушкевичем, до котрого навіть вислав мене редактор, сказавши, що він сам власне не самостоячий хазяін у „Правді“, котра залежить од громади, а тут найбільше має впливу К. Сушкевич.

К. Сушкевич показавсь мені чоловіком доволі енергічним (що рідко серед Галичан, в загалі апатичних),

Digitized by Google

досить бистроумним, але з умом більш аналітичним, ніж сінтетичним, та ще в додатку виправленим більше на адвокатський, ніж на науковий лад, і навіть на поверховно адвокатський лад: в крайній пригоді перескочити через річ, викрутитись софізмом, формалістикою, навіть не оглядаючись на те, що сам же недавно говорив. Коли я заговорив з ним про програму Качали, (котра, нагадаю, приймала основи магнатсько-ультрамонтанськоі партіі австро-польськоі в імени 16 міліонів Русинів, то б то й нас, россійських Украйінців), Сушкевич попробував було відповідати мені таке: „Даремне Ви звертаєте увагу на такі речі! Мало хіба пише ся в нас дурниць? Я сам перший навіть не читаю більшоі части того, що у нас пише ся. У нас нема власне ні літератів, ні політиків. Оттак іноді пише собі чоловік, що в голову забриде“ і т. п. Коли мене не

Digitized by Google

вдовольнили такі резони, то К. С. почав говорити й таке: „Вся наша політика — на піску, на вітер, бо наш народ не розвитий. Власне повід, з котрого пише Качала, — справа соймової чи безпосередньої репрезентації в раді державній, для народу нашого цілком пустий. Чи так, чи сяк, а Русинам тепер у парламентах не бувати, а народовцям тим менше. Ну, а Качалі обіцяли 6000 ренських, коли він буде підпирати соймову сістему, — він і згодивсь для того, щоб гроші ті віддати не народню просвіту, єдину справу в Галичині, варту сурйозної уваги. Та я б, — казав К. С., сміючись свойім грубеньким сміхом, — та я б і за 300 ренських продав усякі сойми і парламенти наші“. (Потім 6000 ренських, подарованих Качалою на просвіту в акціях якоісь зал. дороги, й дійсно звелись на щось недалеке від 300 р.)

Digitized by Google

Подібним же способом перескакував К. С. і в справі клерикалізму. Спершу він навіть сміявсь, коли я йому розказував, як другі народовці боять ся втратити піддержку попів. — „А як же — казав він, — у нас у „Просвіті“ (а тоді майже вся народовська політика й організація обмежувалась на тов. Просвіта) все хотять попів до себе притягти, — а чого попам до „Просвіти“ приставати? Яка їм користь з просвіти хлопської? Та мені не один піп казав просто в очи: Ви хочете просвітити хлопа; аже-ж коли хлопи будуть просвічені, то ми, попи, підемо з торбами“. Я й сам казав не раз нашим: робімо самі, притягаймо народ до себе просто, то й попи тоді самі до нас прийдуть“. Але другим разом, коли я йому показував, як мало в виданях „Просвіти“ реального та світсько-наукового матеріялу, а як забагато

Digitized by Google

церковщини, — то К. С. повертав на таке:

— „От-то бо справжні фанатики Ви й єсть! Вам непремінно треба попам роти позатикати. Ми толерантніщі. Ми такіж атеісти, як і Ви, та ми всім волю даємо. Нехай і піп пише про своє; нехай друкують для народу церковщину, коли народ йійі любить, — а згодом будуть реальні книжки й наукові“.

Коли ж я питав К. С., коли то буде? — чи виробляєть ся плян таких видань? або чи не можна б нам, Украйінцям, в купі з „просвітянами“ видати серію книжок, котра б давала популярну енціклопедію, виложену позітівним методом? (я тоді вірував, що наша компанія, а надто молодші, про котрих мені писав один приятель середнього віку, зможуть виробити таку енціклопедію!) то К. С. починав говорити мені щось таке, що й зрозуміти

Digitized by Google

було важко, але зводилось на те, що нічого такого, про що я говорив, „Просвіта“ печатати не буде. І довго після того „Просвіта“ (в котрій тоді К. С. явно первенствував) не хотіла печатати не тільки чогось такого, щоб вело народ до раціонального світогляду, а навіть майже нічого чисто утілітарного (про хазяйство, права і т. і.), а коли я докоряв їй напр. в „Кіевскомъ Телеграфѣ“, що вона нічого не дає народови окрім „візантійських казок“, то „Правда“ одповідала, що так і треба, бо, мовляв, перш усього треба підняти в народі моральність, а тоді вже думати про речі практичні.

На ніщо зводились і мої розмови з К. С. ще про одну справу, ініціятива котрої належить по части мені, а по части мойому віденьському приятелю-корреспондентови. Пишучи для „Вѣстника Европы“ ту працю, що появилась в 1873 р. під назвою „Русскіе

Digitized by Google

въ Галиціи“ і „Литературное движеніе въ Галиціи“, я в кінець допевнив ся в тому, як важко довідатись навіть елементарних досвідів про реальний стан житя галицького через недостачу літературних джерел. Обертавсь я листами до ріжних осіб, але пожитку було мало. В загалі тоді, і навіть на пізніще я дійшов до такого виводу, що недостача знаття своеі краиіни есть немов специяльна ознака Галичанина.*)

В початку 1873 р. ми дописались з моім січовим приятелем до того, що добре б було скористуватись зборами членів „Просвіти“, щоб виробити програму досліду Галичини, поділити працю і приступити до оброблення частей тоі програми. В прилозі я подаю лист

*) Galiciani sunt species gentium quae de patria sua minime sapit, — написав би я, колиб був таким Герберштейном.

Digitized by Google

того приятеля, де єсть і нарис тої програми, котру він хотів подати просвітянам. Тільки-ж справа чогось затягалась і, видимо, зводилась на ніщо. Позаяк приятель радив мені поставити сю справу через Навроцького „в клюбі у Сушкевича“, — то я, бувши у Львові, й обернувсь з тією справою просто до Сушкевича.

Тільки ж з того нічогісінько не вийшло. С. не схотів подати програми до свого „клюбу“, навіть і тоді, коли автор єї приїхав сам до Львова в часи мого пробування там. „Нема кому в нас робити; дайте спокій! Згодом поволеньки зробить ся!“ ось таке відповідав він. Переглянувши програму в прилозі, земляки побачать, що й доси нічого майже й не почато робити з того, що ми пропонували, окрім Бібліографії І. Левіцкого, та по части книжки Павлика про читальні, та

Digitized by Google

деяких оглядів В. Лукича та В. Коцовського в самі останні вже роки.

Через кілька днів після того, як я прийіхав у Львів, набігла туди несподівано для мене зовсім нова, дуже важна праця. Сушкевич прочитав мені лист з Украйіни одного старого украйінського патріота, давнього мого знайомого, котрого я не бачив більше десятка років, котрий був перед тим у Галичині й розмовляв зі львівськими украйінофілами про громадські справи і дав себе переконати, що справи ті не посувають ся на перед єдино через бідноту галицьку на гроші. Вернувшись у Россію, патріот сей зібрав кілька тисяч рублів, котрі й мусіли незабаром прибути у Львів, але з умовою, щоб вони поступили не до приватних осіб, а до публичноі інституціі, котра для того мусіла бути заложена. Патріот прохав, щоб зараз же галицькі народовські нотаблі присту-

Digitized by Google

пили до редакції статуту такого товариства, і щоб в тій редакції взяв участь той пан, що привезе гроші, а також і я. Незабаром явивсь сподіваний Украйінець і показав нам у „Бесіді“ пачку 6000 рублів. В той же час надїіхав згаданий приятель-січовик, а по ньому й Евг. Желехівський. Кілька разів збірались ми для нарад над статутом нового товариства, котре поклали назвати „Тов. імени Шевченка“.

Я вже не памятаю тепер деталів сього статута, котрого конечну редакцію мусів виробити К. Сушкевич, як юрист, але головні точки, на котрих найбільш напирали ми два Россіяне і котрі підпирали молодші Галичане — січовик і Желехівський, були: 1) Щоб товариство мало переважно науково-літературну ціль, при чому й направляло б свою працю перш усього на дослід народнього життя на Украйіні, 2) щоб доступ до нього був найлекший

Digitized by Google

для кождого Русина, і щоб адміністрація єго була як найбільше поставлена в звязок з загалом членів, 3) щоб спеціяльно були прибрані способи для того, щоб і позагалицькі і позаавстрійські Украйінці могли мати як найбільше участи в товаристві, аби воно було інстітуцією дійсно всеукрайінською.

Нехай цікавий читач порівня сі наші точки з тим статутом, з яким на ділі товариство вступило в життя, і котрий був вироблений після того, як ми, два згадані Украйінці-Россіяне, виїхали з Галичини, а далі нехай пригада всю практику товариства ім Ш-ка, а найбільше в перші ж роки єго істнування, а на решті недавні наради про єго реформу, — і тоді судить, чи слушні, чи не слушні були повисше наведені точки. Я ж в слідуючій голові роскажу, які наслідки викликало на Украйіні те, що ті точки статуту Тов. Шевченка, приняті всі-

Digitized by Google

ми членами первісного редакційного комітету, були зараз же, по нашому вийїзді зі Львова, зломлені львівським народовським кружком, котрий виробив офіціяльний статут товариства і забрав у свої руки те товариство.

Отсе власне були найважніщі справи, про котрі я розмовляв на сей раз у Львові з корпусом народовців, мов би то ex officio. Але окрім того бували часті розмови більш приватні, особисті з тим чи іншим з народовців, хоч і вони все повертались до справ загальних.

Варто було б спомянути про знакомство з Федьковичем, та про се я написав осібний мемуар для пр. Смаля Стоцького, то й не хочу тут розказувати теж саме вдруге. Скажу тільки про загальне вражіннє, яке зробив на мене тоді австроруський Шевченко.

Digitized by Google

Федькович видавсь мені капіталом, котрий і сам себе не вміє вжити як слід, і ті, що навколо його, не вміють, і котрий через те просто що дня пропадає і навіть деморалізує громаду приміром свого пропадання. З глибоким жалем зоставались ми з жінкою всякий раз, коли виходив од нас Федькович, — а заходив він до нас частенько, хоч усі говорили про нього, як про дивака та відлюдка. Та що порадити, ми не знали...

З других Львовян до нас частенько заходили Володимир Ганкевич і ще один молодший Галичанин, літератор, — котрий і мене нераз закликав у свою невеличку господу. Оба були люде симпатичні, хоч літератор був трохи дразливий (poetarum irritabile genus!); до того літератер був чоловік досить працьовитий, що, як звісно, не так часто трапляєть ся в нашій расі. Нераз він мені читав свої твори й пе-

Digitized by Google

реклади. В перших я не дуже смакував, може через те, що вони були найбільше поетичні, а нам, россійським Украйінцям, поезії з галицькою акцентуацією майже всі видають ся якоюсь чудною прозою більш, ніж поезією. Через що се так, — не скажу, хоч пісні народні галицькі не роблять на нас такого враження, а здають ся нам такими ж, як і наші. Бачучи працьовитість Літератора, я радив йому взятись сістематично за переклади на нашу мову ліпших творів напр. німецькоі новоі літератури, і, відповідно своім поглядам на натуральність зросту нашоі літератури з низу в гору, радив перекласти на початок Шварцвальдські оповідання Ауербаха. По тому, як скривив ся і замислив ся Літератор, коли я таке сказав, в мене пробігла грішна думка, чи зна він те оповідання? В усякім разі він з явною нехіттю відповів мені:

Digitized by Google

— „Хм! ні! Я до таких річей не маю смаку! Мені так як би що небудь клясичне!“

Волод. Ганкевич явно сімпатизував з думками, котрі я висказував, згоджувавсь часто з моєю критикою галицьких справ, — але більше на самоті, а при других, „авторітетніщих“, більше мовчав, а іноді й озивавсь за ними, при чому зараз видно було в аргументації єго адвокатську виправу, — не таюсь, страшенно мені прикру. Але в чому Ганкевич був великий, безповоротний радікал для тодішнього Галичанина, так се в жіночій справі. Він з ентузіязмом говорив про россійських жінок, про їх образованність, рівність з мущинами і т. і. — Ніколи не оженюсь з Галичанкою, — казав було він, — ні з Русинкою, ні з Полькою. То якісь ляльки, а не люде.

Одного разу ми сиділи в двох у

Digitized by Google

Літератора. Розмова зійшла на клерикалізм.

— Я вільнодумний, — сказав Літератор, — але релігія потрібна для моральности хлопів і кобіт.

Ганкевич не видержав: — Е, ні вже, — каже, — або для всіх, абовже ні для кого! — і почав оступатись особливо за жінок, що, мовляв, образована жінка нічим не різнить ся од образованого чоловіка

— Ну, скажіть мені, — сказав через кілька хвилин Літератор, обертаючись прямо до мене, — чи у Вас завше так, як ось я бачив оттут? Зайшов я до Вас у готель, Вас не було, а Ваша жінка розмовля з НН. (січовиком, що приїхав саме тоді до Львова). Отсе Ви підете на лекцію, чи де, а жінка Ваша може сама приймати мущину?!

— А чому ж ні? — питаю.

Digitized by Google

— І Ви не бойітесь?!

— Чого?? — питаю, сміючись.

— Ну, я б боявсь! — одказав Літератор.

Ганкевич почав горяче доказувати:

— Коли жінка по свойій волі, знаючи чоловіка, йде заміж, а чоловік теж по волі вибрав собі жінку, то чого йім не вірити одно одному і т. п.? Де більше сторожі, там більше й неморальности.*)

— Та може й так... А тільки я б завше боявсь лишити свою жінку саму з мущиною, — сказав Літератор і замислив ся.

Треба зрештою сказати, що був один пункт, на котрому усі знайомі мені народовці були радікали, — се справа перевозу в Россію цюріхського „Вперед“, не глядючи на єго „нігі-

*) Коли не помиляюсь, Ганкевич перед тим побував трохи в Россії.

Digitized by Google

лізм". Кілька днів передо мною пройїхав через Львів С. Подолінський і привіз цілих дві скрині „Впередъ" і деяких брошур того ж характеру. Він успів роздати декому з народовців по екземпляру нової книжки, цілий зміст котрої був навіть для мене секретом, — бо, бачите, цюріхські конспіратори казали, ще не треба нікому показувати книги за границею, аж поки не перевезений буде перший транспорт у Россію. Тільки дорогою з Цюріху до Мюнхену С. Под. признавсь мені, що між єго пакунками йіде „Впередъ"; і виїжджаючи поперед мене з Мюнхена питав мене, з ким би у Львові вмовитись, щоб поміг перевезти через кордон ті пакунки, про що розмовляли зі мною Впередчики й у Цюріху. Я дав йому кілька адресів і візітових карточок, хоч особисто сам Подолінський знав у Львові більш людей, ніж я, бо він йіхав у Цюріх через Львів

Digitized by Google

і Відень. Але Подолінський казав, що моя рекомендація поможе йому ві Львові.*)

---

*) З того, що росказано в попередній голові, а також в мойій книжці „Историческая Польша и Великорусская демократія“, видно, в чім я сходивсь, а в чім не сходивсь з кружком „Впередців“, але я вважав своім обовязком помагати розширенню в Россіі всякого вільного слова, тим паче, що я сподівавсь, що наш гурт матиме в Галичині чи так, чи сяк, і свій орган. — В справі відносин мойіх спеціяльно до С. Подолінського, про котрі навіть напечатано лист его батька в „Русской Старинѣ“, я мушу сказати, що С. П ніколи під мойім впливом власне не був. В 1870 р. я бачив його раз чи два в Кийіві в одному кружку молодіжі, де Зібер читав свої реферати про Маркса; потім я в початку 1873 р. дістав од нього з Цюріха лист, в котрому він прохав у мене згаданий реферат про Шевченка, далі він мені прислав літографовану програму „Впередъ“, на котру я послав свої уваги, не згідні з многими точками за-

Digitized by Google

Прийіхавши у Львів я довідавсь, що справа перевозки „Впередъ“ досить там звісна, — і всі до неі показували сімпатію. Де-кому я заявив своє зди-

---

гальними і спеціяльно в польській справі. Про се ми спорились нераз і в Цюріху, але С. Под зоставсь Впередчиком досить переконаним. Опісля вже він починав зближатись до мойіх поглядів, але наші публичні взаємини були більш у тому, що С. П поручав мені друкувати єго готові праці, котрі я іноді мусів місцями поправляти — в якому змислу, чи в гостріщому, чи в поміркованіщому, читач побачить в свій час. На друк тих свойіх праць С. П. висилав мені гроші по рахункам тіпографій.

Коли ж в 1879 р. С. П. зачав видавати своім коштом періодичну „Громаду“ (проєкт, котрому я довго протививсь, — покликаюсь на М Павлика), і коли розлютовані за те єго родителі (про котрих С. П завше казав мені, що вони знають і навіть в основі поділяють єго погляди) здумали покарати його. мов малу дитину, і залишили його без грошей, так що

Digitized by Google

вуваннє і почув відповідь: „а нас що то обходить? до наших соціялізм не пристане, бо в нас соціяльної квестії

по смерти свого першого сина С П навіть телеграфував мені, щоб я вислав йому 100 фр. на похорон, — і потім незабаром заболів, розстроєний між інчим і тією мукою, яку йому завдали освічені й багаті родителі єго, — то він зоставив за своєю „Громадою“ довгу 900 фр, котрий я й виплатив сам. Пишу се не для того, щоб убіляти себе від болота, кинутого на мене родителями С. П. в „Русской Старинѣ“, а для характеристики тих російських кругів, до котрих належав батько С. Подолінського, один з поетів „пушкінськоі плеяди“. Додам, що С П. був єдиний син у свойіх родителів, і що маєток йіх, котрий вони так берегли, купив у них бувший кийівський ген. губ. Чертков, орган котрого, „Кіевлянинъ“ приймавъ досить велику долю в нагінці на С Подого й на мене з поводу періодичноі „Громади“, як раз перед тим, як влагодилась отся спродаж

Digitized by Google

нема". Таке між інчими казав і К. Сушкевич.

Через кілько часу й галицько-польська пресса, і власне такий „Dziennik Polski", навіть з превеликою похвалою говорив про „Впередъ" і про россійських „соціяльних революціонерів" як про „єдиних чесних Москалів". Я тоді більше зрозумів галицьку логіку. „Против Москви й соціялізм добре, а до нас він не пристане, в нас соціяльної квестії, мовляв, нема!"

Тільки ж який голос підняли ті ж самі польські газети, а з ними вкупі й Русини-народовці з „Правдою" на чолі, коли трохи згодом поліція зачепила кількох Русинів, а у них знайшла видання впередські і украйінські книжки соціялістичного характеру, а в одного знайомого їм і мені Россіянина також листи з редакції „Впередъ"! Але ся історія належить уже до дальших голов моїх споминів. Тепер я

Digitized by Google

тільки зверну увагу читачів на те, що власне львівські народовці, котрі противились ширенню моіх думок, культурних і громадських, як мовби то „нігілістичних“, приняли й ширили безпечно ті самі россійські твори, в котрих соціялізм вилився у такій власне формі, з якою я не міг солідаризуватись між інчим і як свідомий Украйінець, і з котрими мусів навіть полемізувати, спершу устно, а при першій змозі й печатно. Звісно, вони думали, що „проти Москви“ все можна, — хоч і в Москві, то б то в Россії єсть же й украйінська молодіж, котрій приходилось вибирати між „Правдою“ і „Впередомъ“. Але вони не подумали, що „Впередъ“ же буде ширитись і серед Галичан, котрим теж прийдеть ся рівняти його з „Правдою“-ж...

Познакомившись досить з народовцями, я схотів заглянути й до „Словістів“, хоч і знав зарані, що я

Digitized by Google

там знайду. Я поклав зовсім обминути публіцістів партії, бо бачив у їх заходах явно вже антіпатичні способи прямого доносу, та ще й на два боки: у Відень, і в Москву, (у народовців донощицька струна тоді ще майже зовсім не бреніла) — і поклав подивитись тільки на „Народный Домъ“ та познайомитись з одним ученим партії. В „Народному Домѣ“ я знайшов консерватора (пок. Палюха) і він мені одповідав на питання про бурсу, про видатки на добродійні цілі, але головного для мене, музею і бібліотеки, не показав. Каже: все не впорядковано. — А коли буде впорядковано? — Не звісно; нікому робити.

Ученого я застав у Святому Юрі. Він прийняв мене боязненько і не через те, що я був би то „украйінофіл“ (здаєть ся, він про мене, яко такого, не чув), а як россійського чиновника. Скоро по привитанню він почав мені

Digitized by Google

жалітись, як „принаслідують“ Поляки всякого Русина, котрий має стосунки з Россіянами, і ніяк не хотів згодитись з тим, що я йому казав, то б то, що тут між інчим винні й самі ті Русини, бо вони роблять самі якусь таємність зі своіх відносин. — Коли Ви, як кажете, ніяких цілів політичних не маєте, а тілько наукові та національні, — казав я, — то й поставте йіх отверто та й показуйте зуби кожному, хто на вас кинеть ся, — то по трохи й привикнуть та й перестануть чіплятись. Учений на те почав мені вираховувати, скільки він потратив на тому, що його обійшли посадами, на котрі він мав право, і все лиш за те, що його вважають за москвофіла. Рахунок був чималий.

— А що я за те з Россіі дістав? — спитав учений, мов про себе, і по троху перейшов до своеі любимоі праці, до якогось географічно-археологічного

Digitized by Google

словника, і дійсно ожививсь, коли заговорив про се.

Показав він мені й кілька уривків тої праці. На мене повіяло духом антікварів XVI—XVII в., з тою ріжницею, що у них, а надто у Італіянців і Голландців, було більш живого нюху, або хоч артистичного чутя та архітектурного інстінкту. А тут якісь шматочки без початку й кінця, без провідних ниток, немов миша нагризла кавалочків, серед котрих іноді виявлялись і дорогі.

— Ну ось, я показував свою роботу графу Уварову, — казав учений своім язичієм, — питав, чи не можна б у Россії видати йійі, так він нічого не сказав. От Вам і Россія! А тут „принаслідують“.

„Вотъ Вамъ и настоящіе русскіе!“ — думав і я, прощаючись з галицьким ученим. Посадити б його справді серед „русскихъ уче-

Digitized by Google

ныхъ“ в Петербурзі або в Москві, — чи признав би там його хто небудь за свого?! Я пригадав собі те, що мені розказували професори одеські про той сюрпріз, який зробив серед них і своєю мовою і своїм змістом лист Головацького, котрого славянофіли й міністр Толстой хотіли було посадити в Одессі на катедру „русскаго языка и словесности“, і як сам Толстой, котрий случивсь на той час у Одессі, побачив, що така професура в Россіі може бути дійсним скандалом, — і сказав, що для Головацького він має „другое назначеніе“. А сей новий екземпляр „настоящаго русскаго“ із св. Юра перевисшав усе, чого навіть я міг ожидати.

Пора вже було йіхати до дому, — так треба було діждатись пакунків з книгами, посланих з Гейдельбергу. Щоб наповнити час, я почав оглядати деякі місцеві „достопримѣча-

Digitized by Google

тельности". Коли чую, що вже скінчились гімназіяльні вакації, не забаром почнуть ся лекції в гімназіях. [А в університеті ще ні, через що між інчим в сей пройізд я не бачив у Львові ні університету, ні єго професорів.] На „Бесіді" я побачив кілька нових лиць, — але вже ніколи було й знайомитись з ними. Одно тілько мене зацікавило іменем, котре було підписане між інчим на одній досить радікальній брошурі, виданій в 60 ті роки. Мені сказали се імя, показуючи на кругловидного мущину за карточним столом у „Бесіді". Поки я стискав йому руку, він якось по салдацькому витягшись сказав мені, мов командіру: „Скажіть, будьте ласкаві, щоб на мене не накидали іншого громадського діла; я хочу викінчити граматику; я вже раз написав був, так вони десь згубили в „Просвіті".

Я не знав, що й відповідати, —

Digitized by Google

і потім, буваючи в Галичині, якось боявсь і приступитись до сього чоловіка і не сказав з ним і пяти слів, тим паче, що мене остерігав од нього й Куліш, котрий мав з ним стосунки в 60-ті роки. В 1876 р. сей же самий муж напечатав мені чимало комплімен-тів за „Переднє Слово“ до повістей Федьковича, коли воно вийшло окремою книжкою в Галичині. Тільки ж слідом за тим, коли через арест галицьких „соціялістів“ в 1877 р. з мого імени зроблено було страхопуд в Австрії, той же самий чоловік напечатав на мене особистий пасквіль, в котрому розказував, як я, мабуть чи не посланий росс. урядом, змагавсь затягти львівських народовців у московський нігілізм, як вони зірвали зі мною всякі відносини і як я тоді почав наводити на них поліцію австрійську і т. і.

Я згадую сього чоловіка і сі деталі, котрі радий би був проминути,

Digitized by Google

для того, що й вони мені здають ся характерними: в Россії ні серед Москалів, ні серед Украйінців я не бачив ні того способу пошани, з якими говорив зо мною той чоловік, ні такого власне сорту насквілів. А в Галичині бачив не раз і чув про такі речі од других теж не раз...

Днів за два до вийзду, почувши, що лекції в гімназіях уже почались, я спитав двох учителів руської гімназії, чи можна мені прийти до них на лекції? — А чому ж? — кажуть. — І ми вмовились про години.

Коли се в „Бесіду“ входить нова особа. Мене підводять: П. Директор руської гімназії. — Я дуже радий і кажу йому про велике щасте, що я таки не вийду зі Львова, не побувши в руській гімназії, єдиній на світі з нашою викладовою мовою.

— От, кажу, обертаючись до професора, котрий мене рекомендував, —

Digitized by Google

добродій НН. позволив мені прийти завтра о такій то годині на єго лекцію. Сподіваюсь, шо й Ви позволите, — прибавляю з формальноі віжливости.

— Ні, — каже, — не можна без дозволу Шкільноі Ради!

Мене мов водою облито. Та й професори змішались, а один замітив, що, певно, можна й без Шкільноі Ради.

— Ні, ніяк не можна!

Я просто ухам своім не вірив. Скрізь, в Німеччині, в Чехіі, в Італіі, Франціі, Швейцаріі досить було мені увійти в школу, обернутись чи до директора, чи до вчителя, сказати, що я сам професор, або показати карточку, — то всі двері мені були відчинені, все мені показувано, давано статути, справозданя, програми і т. і А тут я приїхав до єдиноі гімназіі з моєю рідною мовою, — і зась!...

Кажу се все пану Директору. — Не можна без Шкільноі Ради, — від-

Digitized by Google

різує коротко й сухо. — Напишіть у Шкільну Раду.

— А коли відповідь можна получити?

— За тиждень або за два.

А я позавтрьому мусів виїздити зі Львова у Київ, куди й так уже спізнився!...

Digitized by Google

ДОДАТОК.

Лист Січовика до М. Драгоманова.

Відень 22 квітня 1873 р.

Високоповажні Михайле Петровичу! Хвалився я, що до неділі Вам писатиму, а тут второк вже наскочив и я взявся за письмо, и не знаючи, чи зівсім толково воно вийде, бо дуже утомив мене кашель и морочить голову, зівсім нездорово починаєся сей рік у всіх и всюди. От и Кистяковські до сёгодня рана мусіли сидіти у Відні, и для дітей, и самі виносячи вплив острого та якогось наче ідкого весняного воздуха, поки з нічлягами у Кракові и Львові вирушили на Вкраіну. Добре

Digitized by Google

Ви ворожили Кистяковському; я и другі таки закохались в Александрі Федоровичу, у твердий завіт поклали, держати з ним переписку именно етнографичну, в предметі народних юрид. обичаів. Розуміеся, що записна тут праця в Галичині ще и не починана, бо готових вона людей, специялістів вимагає. Ще раз, дуже Вам дякую за знайомство с Кистяковським. Через него я и передав листи з инструкциею и адресами що до виставки, в Київ і Харків, для дальшого розширеня.

Зганув я оноді про потребу сходин наших людий у Львові. Пристаючи на Вашу раду: зробити сходини при зборах „Просвіти", додаю ще короткий програм тутки и шлю его Вам с прозьбою, коли він и по Вашій думці буде, толково и ясно пересказати Навроцькому, — а той при случаю, на пр. в клюбі у Сушкевича, людий добере і працю розправить, щоб богдай

Digitized by Google

уже раз розпочалась и в Галичині умна робота. Сего ради пропоную з-іздови, в основу політичного будучого органу, розібрати між себе слідуючі праці:

1. Статистика Галичини на тлі загальноі (Инвентар). [Навроцький, В. Ганк.].

2. Викуп землі селянськоі (історя землевладіння перед 48 р. і по) [Качала, я].

3. Історя шкіл народних [Федорович, Заячківський старий, О. Слюсарчук].

4. Історя ассоцияций громадських, нарідних товариств, институтів, фондів. [Остап Лівицький].

5. Історя униятськоі церкви и іі управства [Никола Січинський, Дан. Танячкевич].

6. Огляд політики (публіцистики) галицькоі [Андр. Січинський, О. Терлецький].

Першим ділом було би згромадити

Digitized by Google

и прописати чисто самі жерела автентичні за порядком, оставляючи на боці рекриминациі и жаданя на підставі догадів и позорів, оставляючи про дефинитивну програму заключеня прямі. — Політику треба підняти на степень поважної науки, котра з другими помагає порядкувати людські взаємини, стати виразом видосконаленої ассоцияциі, ступаючи по всіх вітях її. Для кождої віті треба окремого чоловіка, специяліста, писателя з визначеним полем. Ряд таких праць, появившись, поки, в „Правді“, приготовив и видав би „програму політичну Галичини“, з новим її органом. При нім стояли би редакторами повищі люди.

Приготовившись трохи, радіб вступати в взаємини з радикалами великоруськими, — не то з українськими, и тут Ваша поміч буде необходима. Бо не обійшлось би без односторонностей и екстремів серед нашої громадки, ко-

Digitized by Google

тра, як Ви, бачивши малу ще силу українсько-индивидуального ходу (по Вашому центрифугального) хоче єго раціональпо скріпити, та с перед поривів денних страстей мусілаб через добру половину пусто зруйнувати сили без, хай скажу, унионистичноі тапґенти при сепаратизмі, без гуманного світла на национальність. Думаю, що не тільки истота, але й сама технична часть журналів, як Петерб. Вѣдом. була би взором для Львовян, готовлючись до основаня свого органу, и тому як будете писати Навроцькому, не забудьте акцентувати, щоби „Бесіда", коли ще Вѣдом. не має, скорійш іх виписала. На початок, почав я уже переписувати для „Правди" Ваш „Викуп землі крестяньскоі", яко двер до такоі-ж статті про Галичину. Австрийські матеряли до сего и всіх новищих тематів несказанно розсипані, увесь обшар дике поле.

Digitized by Google

Дуже Цюрихські (Подолинський Сергій) клопочуться основанєм славянськоі читальні у Відні, а не можуть чи не хотять с переписка спізнати, як дуже сему противні тутешні условя.

Як здорове Вашоі пані, ій клонюся низенько. Вашу руку стискаю сердечно.

— —

З поводу першого уступу повисшого листу варто б було росказати дещо про побуток за границею Кистяковського, про те, як він перед виіздом за границю з Россіі в. 1871 р. обіцявся щиро прилучитись до украйінськоі праці, з яким ентузіазмом виголошував мені ті обіцянки в Гейдельберзі, як горячивсь при тому, що я йому росказував про Січ віденьську, як зачарував січовиків своім украйінофільством, чужим від московськоі примішки, котра

Digitized by Google

не подобалась січовикам у мене напр.*), — а потім про те, на чому скінчилась уся та загранична горячка, коли повернувсь наш украйінофіл до дому. Та се все, хоч дуже характерне для псіхологіі украйінофільськоі, входить більше в моі россійсько-украйінські спомини, ніж в австро руські. Скажу тілько не богато, щоб пояснити слова мого кореспондента.

Розмовляючи й переписуючись з Галичанами, я запримітив, що зростови серед них, навіть серед світських, щирого демократизму й прогресизму шкодить догматична формалістика юридична, не менш богословськоі. Я думав, що ширший еволюційний погляд на право, в звязку єго з загальною еволюцією громадського житя й думок, а також студіі т. зв. народнього, поби-

*) „Александер Хведорович похожа серед нас як лев“, — писали мені з Січі.

Digitized by Google

тового права (droit coutumier, обычное право, як кажуть у Россії) розширить у Галичан йіх громадський світогляд і допоможе серед них зросту правдивого й реального народовства. В Россії саме тоді почали пильно братись за „обычное право“ і спеціялісти й ділетанти, і серед того заходу украйінцям (Чубінському, Єфименку, Кистяковському і др.) належала мабуть чи не передова роля. Не можна було знайти чоловіка придатніщого над Кистяковського, щоб защепити такі-ж студії з усіма йіх аксесуарами й наслідками серед Галичан От про се я й „ворожив“ із Кистяковським, як він перейіздив до дому з Неаполя через Флоренцію на Відень і Галичину, і з січовим кореспондентом, до котрого я писав про К-го. Як видно з листу січовика, ентузіазму і планів не бракувало з обох боків. Але все те не привело ні до яких практичних наслідків.

Digitized by Google

Галичане матеріялів ніяких К-ому не послали, а К., на скільки мені звісно, завязаних у Відні взаємин не піддержав. Скажу при нагоді, що й до сього часу на полі студій нар. права в Галичині не зроблено нічого. Років з пять про се було знову знялась розмова в Академ. Братстві; мені писали з відти про вироб програми студій нар. права, економії, особливо спілок, я послав туди коллекцію дотичних россійських видань, та з того рівнісінько нічого не вийшло, хиба що й моя коллекція розрізнилась, так що тепер нема єі ні у мене, ні у кого. Навіть готова вже трохи не від 10 років зводна праця М. Павлика про народні економічні спілки в россійській Украйіні, праця, котра мала появитись в виданях Просвіти, десь застрягла. Чув я, що мудрі голови навіть перелякались єі, бо мовляв, спілка=ассоціяція, а се-ж соціялізм, а далі нігілізм, атеізм і т. д.

Digitized by Google

і т. д. — і небезпечне перед святим Юром, Поляками, „Червоною Русю“ і т. д. і т. д.

З програми січовика §. 1—6 видно ясно, яку працю наміряли ми закласти серед народовців. Я додав до пунктів січовика ще два: бібліографію і біографії. Як згадано було висше, увесь той плян зоставсь невиконаний.

Згаданий в листі мій „Викуп землі крестянської“ — були мої замітки, котрі я зробив на-скоро, по таким матеріялам, які знайшлись у мене під рукою в Флоренції, по просьбі січовика, котрий хотів собі пояснити еманціпацію й аграрний стан селян на Украйіні. Січовикові ті побіжні замітки видались джерелом досвідів і він запропонував помістити йіх у „Правді“, поповнивши йіх матеріялом про Галичину, а я забажав, щоб додати й буковинський і угро-руський матеріял. Справа та так і зосталась не викінче-

Digitized by Google

ною, — і вже аж через три роки, коли С. Подолінський попрохав мене виредагувати єго брошури про Хліборобство, то я, здобувши статистичні деталі про Галичину від Вол. Навроцького і розшукавши дещо по німецьким джерелам про Буковину і Угорську Русь, помістив у ті брошюри огляд аграрного стану ріжних кутків нашоі батьківщини.

Сього, думаю, буде більше ніж досить для того, щоб пояснити долю наших з січовим приятелем заходів коло впорядкованя студій над Vaterlandskunde в австрійській Руси. З поводу останнього уступу листу січовика про славянські пляни Цюріхчан, а власне С. Подолінського, варто сказати кілька слів.

Тоді саме в Відні, Швейцаріі й Парижі вироблялись початки тієі сербськоі радікальноі партіі, про котру тепер стільки розмовляють по всьому

Digitized by Google

світу. Початки ті виходили з кружка Светозара Марковича, котрий був у близьких взаєминах з російськими соціялістами і навіть з першу був просто учеником Герцена, Чернишевського, Бакуніна і т. і. Але Св. Маркович умів самостояче переварити ідеї їх і приложити до обставин своєї власної землі і виробив собі оригінальну політичну філософію, в котрій досить органічно зілляв космополітично-прогрессівні тенденції з національними змаганями Сербів, і поставив соціялістичні аспірації на грунті готового демократично-задружого побиту сербського народа. (Див. найбільше єго Србија на Истоку і Чтире чланки). Молодші приятелі і ученики Св. Марковича, котрі пережили його, вміли дальше пітти по єго дорозі і вміли зостатись радікальними поступовцями, а при тому й реалістами, — чесними оппортуністами, коли можно

Digitized by Google

так сказати, і стали тепер справді народньою і при тому могучою партією в Сербіі.

С. Подолінський, хоч був „впередчик“, але при тому був за надто Украйінець, щоб не сімпатизувати таким пробам локалізованя інтернаціонального соціялізму. Окрім того були в Цюріху деякі інші Россіяне, між ними й Кіяне, котрі ближче стояли до „Бакуністів“, ніж до „Лавристів“ і через те почасти й поділяли традиційний панславізм Бакуніна, котрого старий агітатор, ще живший тоді в Локарно, ніколи до кінця не залишав. Ось на якому грунті основувались цюріхсько-украйінські пляни впорядкованя славянськоі взаємности і у Відні.

Як видно з листу січовика, ті пляни не знайшли собі у нього, та й в загалі у віденьських Галичан сімпатіі. Через нехіть Галичан звичайно

Digitized by Google

розбивались усі наші тодішні й пізніщі заходи — оформити й уміцнити взаємини наші з сербськими радікалами, про що нераз знімалась розмова й опісля, в часи, коли С. Подолінський йіздив (в 1875 р.) в Чорногорію через Відень, і коли, в 1875—76 р. Украйінці йіздили добровольцями в герцеговинсько-сербське повстання, і один з них, Софрон Круть, перекладав і перероблював на нашу мову твори Свет. Марковича. А тим часом близькі взаємини наші з сербськими радікалами, думаю, не зостались би без користного впливу й на народовський рух в самій Галичині.

Само по собі лізе тепер мені під перо порівнанє того руху з радікальним у Сербів. О скілько слабійшим видававсь сербський кружок Св. Марковича в 1870—1873 рр. напр. од „клюбу К. Сушкевича". А яка ріжниця тепер!... Що то значить

Digitized by Google

„Не лукавити, а просто йти“! — як сказав один поет — з рештою не сербський, а наш...

Женева 4 юня 1889.

Digitized by Google

Діпломатія с Правдянами. Австрійські Русини на археологічному зйїзді у Київі. Бібліотека „Січи“.

Ось ми в Київі!... Багато було для нас в сьому слові, та не місце мені розводитись про те в австро-руських споминах. Я роскажу про Київ тілько таке, що просто мало стосунок до Галичини, або поясня мої галицькі стосунки. В Київі я знайшов гуртик старих товаришів значно вбільшений, та окрім того чималий гурт молодіжі з украйінським напрямком, або навіть два гурти; один найбільше з студентів історико-філологічного факультету, другий, численнійший, з ріжних; перший звали звичайно словарниками,

Digitized by Google

другий, не знаю чого, общиною. Обидва претендували на імя молода громада і не дуже то мирились проміж себе. Мене більше інтересували перші, мої будучі слухачі. З тими я й більше познайомився.

То були молоді люде досить щирі, але трохи вялі, може через те, що були переважно з духовних семінарій і через те старіщі віком, ніж звичайно наші студенти з гімназістів. Вони досить примірно працювали над лекціями й над вибором слів до украйінського лексикону (праця, з рештою, плачена); деякі поробили інтересні праці по історіі Украйіни по вказівкам професора, але загального образування, навіть історичного, мали не багато; більша частина навіть не знала й не чула потреби знати европейські мови. Звісно, політичне образуваннє йіх було зовсім слабе. В так званих радікальних (соціалістичних) кружках молодіжі,

Digitized by Google

по крайній мірі серед проводирів, того образування було тоді далеко більше, хоч воно було й однобічне, бо зводилось на саму економію та почасти на філософію позітівного напрямку — наслідок впливу столичних „кружковъ самообразованія“ і „книжныхъ складовъ“ 1869—1872 рр.*) В „общинѣ“ було

*) Для генези кружків в тодішній київській молодіжі приведу кілька слів з листу одного старого приятеля з р. 1871: „Юныхъ силъ не видно, да и одкуда родиться имъ? Неужели отъ такихъ безплодныхъ смоковницъ, какъ Х. У. (проф. іст.-філолог. фак.) e tutti quanti? Соціологіи въ Кіевѣ, какъ и вездѣ, много: всѣ лучшія силы тамъ. Но съ какого пункта должна идти машина прогресса — съ соціальнаго или національного — вотъ вопросъ, о которомъ можно бы поспорить съ Вами, Михаилъ Петровичъ. И N. N. передаетъ о Чехахъ тоже самое, что Вы съ тонкою наблюдательностію и въ осязательно-убѣдительныхъ формахъ пере-

Digitized by Google

немов би більше широти думок, та все таке було багато туману та таки й поверховности; „общинники“ стояли якось по середині між археологією і лексикографією словарників і соціальною економією радікалів і при тому не вглублялись ні в одну, ні в другу. Проти „радікалів“ вони були досить ворожо настроєні, (а словарники ще більше); вони звали звичайно „радікалів“ поперечниками, мовляв: діаметрально противні.

Тут було чимало кружкового антагонізму, якогось несвідомого, котрий здибається скрізь між студентськими кружками, — була й резонна доля реакції проти доктринерства й нівеляторства росс. радікалів, та була й векика доля необразованности, нерозуміня соціальних справ, нерозуміня, котре теж

даете въ своемъ письмѣ. Съ фактами и я согласенъ, но съ толкованіемъ — никакъ“. і т. д

Digitized by Google

змагалось виробити й собі своє доктринерство, свій фанатизм, — так що мені навіть прийшлось нераз доволі різко „осажувати“ просто реакційні виходки „словарників“ проти „поперечників“ і навіть рішуче запротестувати проти сього слова. Коли мені замітили, що „радікали“ зовсім не хотять знати украйінства, я одповідав, що, значить, вони тільки плохі радікали, бо радікал, котрий на Украйині не признає украйінства, єсть не додумавшийся радікал, так само як і украйнофіл, котрий не додумавсь до радікалізму, тільки плохий украйнофіл“. Ся фраза більше дивувала молодих громадян, ніж була йім зрозуміла. За те один зі старших приятелів підхопив єі і переказував єі й по кружках „радікальних“, з котрими він мав стосунки. Сміючись і вживаючи одну з фраз адвоката Спасовича, тоді кружившиx по

Digitized by Google

Россіі, він казав: „Др—ов замислав общій кавардакъ: вивернути до гори ногами й злити в одно радікальство й украйнофільство“. Добре характеризує політичне образуванє тодішніх украйінських кружків, що сього приятеля за єго радікалізм приміром звали „Гамбеттою“ і здивувались, коли я раз сказав: „на що ганьбити доброго чоловіка, прикладаючи до нього імя сього крутія, котрий сам не зна, чого він власне хоче, окрім карієри?“ — Та так мій бідний приятель, чесніща душа, покінчав і житє своє з іменем шефа французьких оппортуністів!

З рештою „общимъ кавардакомъ“ і в загалі біжучою політикою в Київі я займавсь мало: курс в університеті і праця коло „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ та в „Югозап. Отдѣл. Геогр. Общества“ забирала у мене майже весь час. Окрім того я, хоч і нажив собі репутацію політич-

Digitized by Google

ного агітатора, та дійсно ніколи не мав ні здібности ні смаку до прямоі політичноі агітаціі, і ще менше до еі рутіни: партійна (в Россіі — кружкова) діпломація, конспірація і т. д. мені були завше навіть прикрі. В політиці я завше покладав найбільше ваги на політичну науку, котра мусить виясняти людім напрямок і грунт йіх громадськоі праці, а способи праці кожна особа, чи кожний громадський елемент знайде собі сам, одповідно до своіх сил, натури й обставин; через те я з свого боку старавсь, на скілько було сили моеі, викладати сурйозно-науково й спокійно свою частину політичноі науки (історіі) з катедри й літературно*). Я покладав надію, що спе-

*) За 3½ семестра в котрі я викладав в К. університеті, поки мене з нього вигнав гр. Толстой — я вспів пройти: огляд історіі, історіографіі і філософіі історіі, переважно клясичних народів,—

Digitized by Google

ціально наших студентів по частині економічній просвітить приятель мій Зібер, котрий з початку 1874 р. по-

---

первісну культуру (людей іскопаемих і диких) і почав історію народів старого Востоку. В петербургських журналах вспів я напечатати: Борьба за духовную власть и свободу совѣсти въ XVI і XVII в., Новокельтское и провансальское движеніе въ Франціи, Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ образованіи, Евреи и Поляки въ Югозападномъ краѣ; в Київі я дав рефератъ в Географ. Обществѣ: „Отголосокъ рыцарской поэзіи въ русскихъ нар. пѣсняхъ", і на Археолог. конгрессі 1874 р. — „Малор. пѣсни и легенды окровосмѣшеніи"; окрім того я зробив свою долю в I. і II. тт Историческихъ пѣсень Малор. народа (переважно замітки порівнявчі), упорядкував матеріял „Малор. Нар. преданій и расказовъ" і виробив програму, по котрій були уложені буковинські пісні Купчанка. Газетні статті мої (в СП. Вѣд; „Недѣлѣ" і „К. Телеграфѣ") були переважно по історії укр. літератури і громадського руху в Галичині.

Digitized by Google

чав викладати політ. економію й статистику студентам юристам та й історикам. Гарячійша й прямійша політична агітація в мене зводилась тоді майже виключно на Галичину, — в котрій упорядкуваннє прогрессівного напрямку на грунті політичної вільности, яку все таки мала Галичина по конституції, мусіло, по мойій думці, влекшити „общій кавардакъ“ і в россійській Украйіні.

По мойій думці початком до того могло бути, коли б „Правда“ була, як умовились ми, хоч коаліційним органом народовців і прогрессістів галицько-украйінських, та коли б „Товариство імени Шевченка“ почало свою наукову працю над народним житєм, теж як було вмовлено. Тільки ж в Га-

Окрім того я виготовляв виданє Повістей Федьковича. Як бачите, на практичну політику в мене навіть не могло бути й часу.

Digitized by Google

личині ніхто й не думав держатись тих умов.

Віденьські статті не печатались у „Правді“, а замісць того там появились дописі з россійськоі Украйіни з безтактовними виходками проти московського „нігілізму“, навіть проти поміркованого радікалізму россійського, навіть проти такого, котрий ставив перед Россією й Славянством ідеал федералістичний („Политика какъ наука“ Строніна), при чому дописуватели явно перекручували факти, щоб вбільшити ненависть національну проти Великорусів. Се уйіданнє против Великорусів було просто огидне, бо воно йшло поряд з консерватизмом не тілько перед австрійськими порядками, а навіть перед россійським урядом, і направлялось власне на громаду, на народ. Кілька поправок, котрі я написав з поводу важніщих перекручувань, в „Правді“ не були взяті на увагу. З Товариством

Digitized by Google

імени Шевченка сталось ще гірше. Ні одна з умов, уложених згаданим в попередній частині комітетом, не вдержалась, — а окрім того мов навмисне поставлено головою організаційного комітету товариства — Качалу. Статут і проспекти публіковані сим комітетом, виробляли замісць широкої основи для товариства — олігархію*), відсували зовсім наукові цілі товариства, а висували на перед комерчеські наживаннє маєтку через тіпографію, словом, поновляли в народовському таборі як раз ті самі хиби, які були в

*) Для права бути дійсним членом статут ставив умову: одноразову сплату 100 гульд., котрі виділ міг розділити на 10-гульденові рати. Сей (виділ з 5 членів) і був поставлений як пан над товариством, в котре зразу могло дістатись тільки 33 члени Хоч статут і обовязував скликати що-року загальні зборн, тілько ж виділ сього не робив.

Digitized by Google

адміністрації й напрямку святоюрського „Народного Дому“. Ніякі намови листами не помагали. Треба було зробити щось рішуче. Я предложив товаришам послати в „Правду“ отвертий коллективний лист, котрий би „Правда“ мусіла опублікувати. Осьде той лист враз із приміткою до него ред. „Правди“ (гл. „Правда“, 1873 р. стор. 660—664):

Одкритий лист з України до редакциї „Правди“.

У остатні часи серед боротьби галицько-руских партий з поводу послідніх виборів до державної думи, публицисти обох партий, як централистів так и федералистів, у своїх доводах часто виходили за границі Галиччини и покликувались то на Россию у загалі, то на Україну по части. Публицист федеральної партиі, п. Н. Загірний, навіть назива' свою партию укра-

Digitized by Google

інскою (Политика Русинів, стор. 17). Се дає нам право, и яко гражданам Россиі и яко Украінцям, подати и собі голос перед галицькою громадою в ділі програм, заявлених обома галицько-рускими партиями, и просити шановну редакцию „Правди“ дати у себе місто сёму нашому листу.

Політику и програму, заявлену „Рускою Радою“, ми не можемо знаходити иншою, як для Славян згубною, для галицько-руского народу недостойною, а для Россиі, на котору покликуються публицисти „Рускоі Ради“, шкодливою — бо „Руска Рада“ піддержує геґемонію навіть не усёго німецького племени, которе, яко народ, не має жадноі користи од зневаги прав других народів, а геґемонію тілько одноі німецькоі централистичноі партиі над усіми народами, а надто над народами славянскими, піддержує ту партию, котороі органи найзліще ворогу-

Digitized by Google

ють и против Россиі, яко славянскоі держави, маючоі прямий интерес у задержанню и вкріпленню Австриі на основі рівноправности народів. До того ж и там, де політики „Рускоі Ради“ одходять од так званих „вірноконституцийних“ централистів, вони впять таки заявляють програму стілько ж згубну для Славян, скілько шкодливу для Россиі и по усёму недостойну галицько-руского народу, бо піддержуючі те, що єсть самого шкодливого у системі централистів и при тому згоджуючись на програму низше-австрийских католиків, політики „Рускоі Ради“ стають против того, щó одно тільки и є симпатичне у політиці „вірноконституцийних“, и піддержують ультрамонтанство, противне поступу усіх народів, ультрамонтанство, против которого малоруский народ бивсь енергичню у славніщий період своєі исторіі, од котрого завсігди одвертавсь на-

Digitized by Google

род великоруский и которе було и є ворогом усіх руских племін складаючих Россию.

Ми не можемо згодитись и з програмою партиі галицьких федаралистів, як вона виложена у брошюрі п. Н. Загірного, бо шановний автор, називаючи свою партию консервативною, подає голос за конкордат, за конфессийні школи, за привилегіі католицкоі церкви (бо що инше значить бажання, щоб держава и ся церква „всперали“ одно одного?), против гражданского шлюбу, против шлюбу між різновірцями, против переносу торгів на празники и т. д. Яко Славяне и Украінці, ми признаємо себе друзями федеральноі системи — с. є. не стілько федерализму коронних краів, скілько федерализму народностей и широкого самоуправу земского и громадского, однак же ми бачимо підставу щастя Славян у загалі и малоруского народу по ча-

Digitized by Google

сти тільки у основах прогрессивних, которі не мають нічого спільного з конкордатом и ультрамонтанством.

Яко граждане одрубної од Галичини держави, ми ніколи не позволимо собі вказувати своім галицьким соплеменникам подібної програми політичної; можуть вони піддержувати ту чи другу систему виборів, увіходити за-для парламентскої тактики у хвилеві компромисси з тією чи другою партією, — але як соціяльні и культурні основи спільні для усіх освічених народів и громад не можуть бути ділом хвилевої тактики и компромиссів, и як имя нашої землі и народу згадувалось и згадується у боротьбі и програмах галицько-руских партий, то вважаемо обовязком, щоб відсторонити усяке нерозуміння, виголосити, що

1) той, хто зветься русским и говорить про одностайність усіх ру-

Digitized by Google

ских племіп, але піде и голосувати ме у державній думі противу прав усіх и кожного славянского народу, той не знайде собі симпатиі у освіченій громаді в Россиі.

Так само як и 2) той, хто піде против свободи совісти и освіти за ультрамонтанство

и 3) хто, хоть би и признав федерализм краів и рівноправність народностей, але при тому не держиться у питанях політичних и социяльних основ свободи и народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму, той хай не покликується на народ и народовців на Украіні.

Прикладаємо до сёго листу підписи, скілько могли їх зібрати за короткий час.

Надіємось, що рускі и славянскі видання в Австриі перепечатають сей лист.

Digitized by Google

(Підписалось тридцять один чоловік*).

Чималою радостю наповнив нас сей лист з Украіни, бо він показує нам не тілько, що наші брати Украінці интересуються живо справами своіх родимців в Галичині, але є ще й новим доказом того, що симпатиі Украіни, а тим самим и симпатиі ліберальноі Россиі, се б то тоі, котора шукає щастя свого краю не в розширеню границь, а у піднесеню и розвою его, и з которою у політичних, социяльних, релігійних и в культурних питаннях наші украінскі брати в загалі идуть разом, — що симпатиі Украіни и поступовоі Россиі суть по нашій стороні, по стороні галицьких Русинів-народовців.

*) Між підписавшими сей лист було чимало й „словарників", котрі з радістю говорили мені, що вони „в перший раз беруть участь в ділі, котре має прінціпальний характер".

Digitized by Google

Сей лист пожаданий нам еще й тому, що подає нам нагоду, трохи докладнійше заявити наші цілі, наші прямованя, которі часто не тілько ложно бувають представлювані нашими противниками, але нераз и фальшиво розуміються нашими приятелями.

Головною цілею Русинів-народовців у Галичині єсть хоронепе своєі національности и розвій свого народа, окремішнёго як від польского так и від великоруского. Наш народ, окружений а по части и змішаний з близько посвояченими єму народами великоруским и польским, перевисшаючими єго и матерняльною силою и культурою, находиться в небезпеченьстві втратити свою окремішню индивидуальність, злятися в одно з котрим из сих народів. Серед такого небезпеченства найперше всі наші сили мусимо напружити на захованє нашоі національноі индивідуальности и не можемо тратити багато

Digitized by Google

сили й часу на инші борби. Всякий, хто визнає однакі з нами засади що до нашоі народности, хто хоче розвою нашого народу, нашоі мови и літератури на підставі окремішности від польскоі и великорускоі, належить до нас, без взгляду на те, яких політичних, социяльних або релігійних принципів держиться. Ділитися на партиі з причини ріжниці в таких питанях могуть народи, котрих бит народний забезпечений, — ми для дальших цілей не можемо найблизшоі спускати з ока.

Тим однако не кажемо зовсім, щоби загал руско народноі партиі у Галичині и в инших питанях не мав стало вироблених засад; суть такі засади, тільки що вони не ставляються так остро, щоби поодиноких людей з иншими засадами аж виключали из народного гурту.

Нашому народови не досить, щоби схоронював свою окремішню инди-

Digitized by Google

видуальність, треба еще, щоб він и розвивався. Розвивати ж ся може тільки в згоді з духом часу, з идеями віку, приноровленими до его національних властивостей. Ми отже не реакціонери ані навіть консерватисти, але люде поступу, прогрессисти. Проте ми не можемо бути н. пр. сторонниками ультрамонтанства, не тільки за-для того, що сим ми стапули б в противности до більшоі части нашого народа, належащоі до иншоі церкви, але и тому́, що вважаемо ультрамонтанство невідповідаючим духови часу. Так само в инших питаннях, социяльних, політичних и т. и. ми ліберали и поступовці. Однако правдивим лібералізмом вважаемо лиш такий, котрий и противникам дае повну свободу, не як більшість псевдоліберали німецьких, которі всю свободу віндикують виключно для себе, а кричать: Polizei, коли хто з противників хоче також свободою хіспу-

Digitized by Google

ватися. Ультрамонтанство, февдалізм и всякі тенденциі противні лібералізмови по нашій гадці повинні поборюватись силою идеі, а не брутальним насильством Так само різнимось и від тих лібералів, котрі допускають вправді свободу и рівноправність лиць, але не допускають свободи й рівноправности народів: ми противимося як найсильнійше всякому експлоатованю конституцийних свобід на користь як поодиноких партий так и народів, — ми ліберали и федералісти.

Єще одно. Наш народ, не поступивши в своім розвою так далеко як инші народи Европи, не може й цілком рівно йти з ними дорóгою поступу. Добрий и конечний єсть поступ, але він повинен відбуватися природно. Як сили фізичні и моральні поодинокого чоловіка розвиваються постепенно, так постепенно розвиваються и цілі народи; и як те, що добре єсть доспілому му-

Digitized by Google

жеви, не все може бути добрим и недоліткови, подібно не всё, щó добре Німцям, Французам и Англійцям, добре и Русинам. Република єсть в засаді найліпшою формою ряду, але вона може мати певне истноване тільки в високо просвіченім и моральнім народі; була би вона доброю нині н. пр. для Турків?.. Розуміється однакож, що и природний розвій народа в нинішнім часі при сприяючих обставинах відбувається без порівнаня скорійше ніж н. пр. перед двома або трёма віками; тож можемо надіятись, що народ наш далеко скорше розвинеться, ніж розвивались инші народи Европи, и що вже незабавом у всяких напрямках буде міг рівним ходом ити з тими, котрі єго нині значно випередили.

Такі суть наші гадки, гадки загалу руских народовців у Галичині. Ми перед всім Русини, члени 15-міліонного народа, але враз ми и поступовці, лібе-

Digitized by Google

рали, демократи, не меньше як наші брати закордонскі. Тільки ж ми стережемся всякого доктринерства, красного в теориі, але в практиці многим много пошкодившого.

Що до брошури „Політика Русинів“, против деяким тезам которої наші брати Українці виступають, треба зважити, для кого и в якій цілі вона була написана. Вона не єсть політичним маніфестом партиі, але написана в одній певній цілі. Впрочім може автор єі де в чім и ріжниться в своіх гадках од гадок нами повисше висказаних: значною однак ся ріжниця навірно не єсть (він зовсім далекий н. пр. від ультрамонтанства), и яко одномишленник наш що до головного питаня народного, єсть він враз и чоловіком нашої партиі а притім и федералістом и найчеснійшим и найревнійшим нашим патріотом.

Ред. „Правди“.

Digitized by Google

Як бачите, відповідь редакції зладжена зовсім á la К. Сушкевич: і сюди й туди, і ні сюди й ні туди. Але все таки „Правда“ хоч призналась, що й вона стоїть за лібералізм, поступ і проти ультрамонтанства З сього боку „Правда“ 1873 виявилась такою прогрессісткою, що як би хто передрукував повисшу замітку напр. в 1885—1886 рр, тоді коли напр. „Дѣло“ курило тиміами новому станіславівському Владиці і єго програмі і коли навіть россійсько-украйінський корреспондент підвів „Вѣстникъ Европы“ своіми похвалами еп. Пелешу, або коли народовський оратор на роковинах Шевченка виголошував: „ми націонали-консерватисти“, то пішов би за революціонера. Але окрім крутіння на всі боки дві точки в замітці редакції мусіли звернути на себе нашу увагу: 1) спосіб збувати справу програми Качали: мовляв „написана в одній певній цілі“, — так, значить,

Digitized by Google

пиши, а далі й роби, що хочеш, в імені 16-міліонового народу! 2) головна ціль наша — національність, а всі інші борби — пусте, трата сили й часу. А коли національність, по суті речі, не може бути нічим іншим, як тілько формою, то виходило, що всякі думки про те, чим власне заповнити ту форму, трата сил і часу.

Ми послали у Львів свою відповідь, в котрій звертали увагу народовців на небезпечність постанови справи „о певних цілях“, і налягали на те, що для нас по крайній мірі справа про те, чим наповнити нашу національну форму, зовсім не підрядна. Коли се в н-рі. 3. Правди за 1874 р. появляється другий откритий лист з Украйіни з новою заміткою редакції.

Одкритий лист з Украіни до редакциі „Правди“.

У 19-ім нрі Правди (1873) надруковано „Одкритий лист з Украіни

Digitized by Google

до редакциі „Правди“ и відповідь редакциі. Яко Малорусини, котрим єсть дороге усе, що доторкається нашого народу, як у Галичині так и на Вкраіні, ми вважаємо нашим обовязком и правом, подати и собі голос що до непорозуміння викликаного брошюрою пана Загірного „Политика Русинôвъ“ и просимо шановну редакцию „Правди“ дати місце нашому слову.

1. Нещасливі историчні пригоди, а найбільш недостача ясноі національноі самовіжі у висчих верствах руского народу, позбавили нас прав належачих нам яко народови историчнёму. Страта тих прав, у своій дальшій консеквенциі, звела наш нарід у найнизчий социяльний стан на власній землі своій и була причиною ёго вікової недолі. Маючи перед очима нашу минувшість, узнаючи й з приміру инших народів, що тільки на полі народности вільноі у своій діяльности, не скаліче-

Digitized by Google

ної чужою силою, можуть розвитись и зреалізуватись найкрасчі поступові засади, як життя розумового так и матеріяльного, на правдиву несфальшовану користь народови, а вбачаючи нашу народність, и за нашого часу, у великім небезпеченстві винародовленя у Галичині як и у нас (з другогобоку), ми не можемо не прилучити нашого голосу до слова редакциі „Правди“, що нашою головною цілею єсть хороненє своєі національности и розвій свого народа, окремішнёго як від польского, так и від великоруского, и що тій головній цілі повинні підклонитися усі инші питання нашого розвою и поступу, позаяк усі наші поступові бажання можуть справдитися тільки під умовою досягненя головної цілі.

2. Розбудженє самовіжі и рух народности пригніченої и позбавленої своіх природніх прав вже, яко протест,

Digitized by Google

самі у собі носять зерно свободи и поступу. Поступові засади у боротьбі за народність зростаються органічно з народнім духом, а не беруться, як подарунок, з рук гегемона. Нічогож нам турбуватися про те, щоб галицька народня партия не звернула з поступового шляху, ані накидати ій кабинетні теориі замісць того, щоб добре оглянутись навкруги самих себе. Оглядаючи діяльність народнёі партиі у Галичині, ми знаходимо, що вона покликалась на симпатиі Українців до розумового и социяльного руху галицко-руского народу и вона мала на те право — бо симпатиі суть. Алеж ми нігде не знаходимо, щоб народня галицка партия покликалась на симпатиі Украіни до яких небудь ретроградних цілей. Отож нам здаеся, що галицькі народовці можуть и надалі безпечне покладатись на симпатиі украінских патріотів, а коли те буде ім потрібно, покликува-

Digitized by Google

тись на них. Той тільки, хто узнає свою народність за матеріял гідний не на більш як на послугу цілям (або й химерам) чужинців, як далеких так и найблизчих — той най не покликуєся.

3. Ми не бачимо у брошюрі п. Загірного досить важного поводу до коллективного протесту, бо вона зовсім, як каже „Правда“, „не єсть маніфестом засад партиі“, але виразом гадок самого автора, хоча й значного члена своєі партиі. Тим меньш можна бачити у словах автора замір приписувати свої гадки украінскій громаді у Россиі. Усякому ясно, що прозиваючи свою партию украінскою п. Загірний розуміє саму народню партию у Галиччині, и ту назву уживає з причини, що народню партию так прозвало противне галицьке сторонництво. Як нам здаєся, брошюра п. Загірного була не більш як виразом виборовоі боротьби и часовоі політичнёі ситуациі.

Digitized by Google

Автор відступає де у чім від загальних поступових засад. Щож! Чи не бачимож ми, що не тільки поодинокі громадскі діячі, але й цілі партиі, силкуючись досягнути головноі цілиі и почуваючи себе слабійшими, мусять часом давати своє вотум тому, що відкидають у засаді. Остро ставляти самі чисті принципи може або сильний, або теоретик. Брошюра могла дати нагоду до критики поглядів автора и навіть до горячоі полеміки, але не могла (коли спокійно зважити) бути підхопленою, як претекст до маніфестациі. Таке поступованиє може стати на перепоні усякій поєдинчій иниціятиві; з такого поступованя міг би повстати розбрат, колиб з другого боку не знайшлося досить патріотизму и тверезого погляду, — розбрат, против котрого ми не можемо заздалегідь не протестувати усіми нашими силами, узнаючи ёго згубним у будущині, як для го-

Digitized by Google

ловної цїли, так и для реалїзациї тихже поступових засад, котрі виголошує „Одкритий лист.“

Стоїмо далеко від поля боротьби; за дїяльність народнёї партиї у Галичинї нїхто на нас вини не покладе; ультрамонтанством и конкордатом нам, належачим до восточної церкви, нїхто дорікати не може. Отже налягаючої потреби колективно „відсторонити непорозуміння‘ — не бачимо. Не приписуючи „Одкритому листови“ нїчого більш того, що у нёму строго знайти можна, будучи готовими признати у нёму найкрасчі заміри, ми також „вважаємо сбовязком, щоб відсторонити на далї близчі непорозуміння, виголосити,“ що: яке б нї було поступованнє народнёї галицької партиї у боротьбі за народність, хоронимо собі право критики и дружнёго совіту — не більш; гасити симпатиї, рвати духові звязки з патріотичнёю интелїген-

Digitized by Google

цією значної частини нашого народу, ні з яких побічних причин — не хочемо, не можемо.

4. Не можемо зрозуміти ціли бажання, щоб инші славянскі видання перепечатали „Одкритий лист“. Не позволяємо собі бачити у тім бажанню аппеляцию до опінії чужих, хоча би й побратимчих народів, з поводу нашого „хатнёго“ непорозуміння. Не можна не згадати, що межи славянскими народами суть два, у котрих єсть партиі, що нас негують як окремішню народність, — партиі далеко більше впливові, ніж ті поодинокі поступові особи, котрі, як нам бажалося б вірити, можуть признати наше право. Славянам як и иншим народам, вільно и без того критично відноситись до діяльности наших партий. Ліпше ми готові бачити у тім якусь потребу виголошення засад, котрими поводяться освічені Украінці у Россиі. Алеж бажало

Digitized by Google

ся б бачити таке profession de foi у формі не маючій характера розъединення, а просто як вираз свого переконання. Галицькі народовці певно прилучилися б до засад усім відомих, недостачою котрих до сего часу ніхто не дорікав нашому народному напрямкови.

5. Не даючи великоі ваги сёму непорозумінню, не маючому у собі нічого, що повело б нас до справжнёго розъединення, ми сподіваємось, що наші народолюбці як у Галичині так и на Вкраіні не відступляться правила слабих „unitis viribus res parvae crescunt".

Лист сей з лівобережноі України, з 24 підписами, дійшов нас ненадійно, и тим більше нас зрадував. Коли в попереднім листі з правобічноі Украіни симпатиі наших Украінских братів висказуються условно — хоч

Digitized by Google

и вимінки там поставлені зовсім не суть того роду, щоби симпатиі спиняли, и пробиваеться трохи недорозуміннє, вимагаюче доперва вияснювань, — сей лист є нам повним доказом, що значна часть интелігенциі украінскоі не тільки симпатизує безъусловно з руско-народною партиєю у Галичині, але й розуміє наше положіннє, наші прямовання так добре, як тільки бажати б, щоб усі сини одноі матери Руси-Украіни розуміли. З цілоі душі, з цілого серця пишемося на остатній уступ нинішнёго листу: геть усякі непорозуміння! сполученими силами!

Мусимо враз однако висказати, що не тільки розъединення, але й якого небудь більшого непорозуміння не боімося. Як в обох листах з Украіни, так и в поглядах и прямованнях руско-народноі партиі у Галичині зовсім нема значноі ріжниці: всі ми хочемо розвивати нашу малоруску народність; всі

Digitized by Google

ми й годимося, що се тільки може статися дорогою прогрессу; всі ми стоімо за свободою як поодиноких лиць так и цілих народностей, за демократизмом и федералізмом; а що в дрібнійших питаннях є деякі ріжниці, а навіть що одні сю а другі иншу справу кладуть наперед — се зовсім природно. Таж ні в одній партиі — а тим менше у цілому народі — нема єдности всіх а всіх гадок: бувають гадки ріжні, але котора гадка прийметься більшостю, за тою піде и меншість. Згідність же в питанях підрядноі ваги не належить ставити непотрібно яко conditio sine qua non приналежання до партиі, а навіть важнійші питання ставляться так тільки тогді, коли стануть наглячими и мусять доконче сейчас рішитися.

Покиж що, переводити будемо згідно ті діла, що до котрих ніяка ріжниця гадок між нами не заходить,

Digitized by Google

Обміна гадок однако є у всіх питанях важна, и ми тілько вдячні будемо нашим братам Украінцям, коли ві всіх справах висказувати будуть свої гадки. Ми не залишимо, коли буде треба, и наші гадки висказувати и всякими радами по можности хіснуватися.

Редакция Правди.

Зрівнявши обидва листи, всякий може виробити собі суд про характер обох йіх і навіть вичитати в остатньому листу те, що в ньому говорить ся „между строкъ". А там найбільш усього видно невдоволене, на що ми в свому листу стали на всероссійський і всеславянський грунт, а не на виключно украйінський або навіть украйінофільський. Для характеристики обох листів я мушу сказати, що лист наш, котрий редакція „Правди" похрестила в „правобережний", (як другий в „лівобережний"), був, коли хочете, теж „лівобережний", бо під ним підписано

Digitized by Google

було по крайній мірі 25 на 31 любісіньких лівобережців. Далі треба сказати, що під нашим листом підписались майже всі активніщі з молодшоі (з 60-их років) генераціі діячів украйінськоі справи, котрі хоч що небудь робили для укр. науки, письменства, школи, — тоді як між 24 „лівобережцями“ справді робучих для украйінства людей не було й 3-х, а решта були колишні украйнофіли студентських громад 1862—1863 рр., котрі поробились собі фабрикантами, адвокатами, чиновниками, такими як і всі інші „благополучні Россіяне“, та тільки про себе іноді сумували, що ось, мовляв, „пропала наша Украйіна через бісову Москву, — ну, та дасть Бог, буде лихо й на Москву“.*) З одним

*) Такими словами схарактеризував мені сих людей один старий мій гімназіяльний товариш, котрий тілько поступив у інший університет, сам украйно-

Digitized by Google

з них я перед тим здибавсь і чимало розмовляв. Він докоряв „правобережців“ тим, що вони дуже забагато роблять уступок россійській государственности (державности; порівн. Бакуніна „Государственность и анархія“), забагато покладають надії на „россійський прогресс“.**)

А коли я спитав, на віщо ж нам покладати надію і що нам робити? — то дістав відповідь: „на Бісмарка, котрий колись одбере половину Россії,

---

фільствував, як другі, а потім і перестав зробившись „адвокатом тай годі“ — навіть без усякого суму за Украйіною, хоч любив балакати при нагоді по украйінському. Коли я єму докоряв се рішуче дезертирство, то він мені одповів: „знаєш братіку, так чеснійше! Як мені бути таким украйнофілом, то ліпше не буду ніяким!“

**) Років через півтора один мій приятель вже почув од того лівобережця й єго товаришів ще третій докір: „дуже зарані викидаєте свій прапор.“

Digitized by Google

а поки що нічого не робіть і сидіть мовчки". — „А почім же й Бісмарк буде знати, „что въ городѣ NN. живетъ Петръ Ивановичъ Бобчинскій, украйнофилъ?" — спитав я, і, звісно, одповіді не получив. Трохи згодом до тих Бісмарко-вірців заглянув один з „правобережців", небіжчик Чубінський, — так вони й єму вичитували теж саме. Чубінський все таки довів йіх до того, що треба б усе таки вести пропаганду украйінськоі ідеі серед молодіжі, та тільки Бісмарковірці признались, що самі вони нездібні до того. — „Пришліть, казали, нам кількох студентів украйінофілів, ми йіх будемо содержувати навіть, а вони хай привертають до украйінства тутешну молодіж." Багато було у нас сміху з за сього проєкту вислати в NN. якихсь украйінофільських валахів на росплід.

Окрім таких украйінофільських „воздиханців", або ох-ох-онців*) під-

Digitized by Google

писали лист 24-х кілька зовсім молодих гімназістів. В усякім разі „лист з лівобережної України“ зробив свій ефект у Львові. Ефект той видно в словах редакційної замітки Правди: „значна часть інтелігенції української симпатизує безусловно з руско-народною партією“. Получивши такий абсолюторіум, львівський народовський штаб махнув рукою на всі опозиційні голоси, не печатав уже ні січових статей, ні „правобережної“ відповіді на замітку редакції „Правди“ до першого листу, ні відповіді на „лівобережний“ лист, в котрій між інчим ставилось питане про те, що формула поверховно-національна: „в своїй

*) В Московщині, кажуть, така секта есть, котрої адепти чекають кінця світа а поки на зборах що неділі зітхають ох-ох-ох! над гріхами мира, що однакож не перешкоджа й їм грішити як і другі цілий тиждень.

Digitized by Google

хаті своя правда і сила і воля" не може задовольняти реальних потреб людности, що для неі завше важно знати, яка правда, а що спеціяльно для Українців навіть з національного погляду треба вияснити, якою правдою можемо ми вбільшити свою силу, добитись своєі волі й своєі хати. Не стали слухати львівські народовці й ніяких наших уваг проти йіхньоі організаціі й комерчеського напрямку Тов. імени Шевченка.

Тільки ж в остатнім вони перетягли струну. Навіть „лівобережці" обурились, коли дізнались про статут і напрямок товариства того й довідались, що воно, нічого не зробивши просто для науки й письменства, почало з того, що зробило довгу на 4000 гульденів. Про те обурене переказував мені один з немногих справді робучих людей з лівобережців, починавший

Digitized by Google

беллетрист справді з талантом і реальним напрямком. Перекинувшись думками, ми побачили, що в нас нема ріжниці, й надумались, щоб мені поїхати в один з „лівобережних“ центрів, щоб там поговорити про галицькі справи з найголовніщим проводирем „лівобережців.“ А треба сказати, що ті лівобережці ще менш ніж правобережці ознакомлені були з дійсним станом річей в Галичині, ще менше мали постійних, впорядкованих стосунків з Галичиною.

Чудно справді стоїть галицька справа в Россії в загалі, а ще чуднійше серед украйнофілів, як і серед московських славянофілів!

Серед звичайних россійських громадян усяких напрямків панує повнісінький індіферентізм до Галичини. Не всі навіть знають, що там живуть „Русскіе“, чи „Русини“, „Малороссы“, — а хто й зна, то якось не памята

Digitized by Google

того. Через те чоловік, котрий побивається галицькими справами, перш усього дивує Россіян. От над таким індіферентізмом і відповідним єму незнатєм стоїть, мов побічна латка, обовязок украйінофілів, як і москвофілів, піклуватись про закордонних братів, сімпатізувати їім. І украйнофіли, і москвофіли мають своїх обовязкових фаворитів у Галичині, але з сього зовсім не виходить, щоб вони їіх знали, а ще менше, щоб у всьому сімпатізували їім. Зовсім напроти. Мені самому доводилось чути від гр. Уварова, — правда тілько на половину славянофіла, іронію над Головацьким. Один московський літератор, бувший близьким сотрудником Івана Аксакова, росказував мені анекдоти про явну пехіть сього „апостола напрусизму“ спеціально до братів Галичан, котрих дописі він печатав у свойій газеті і котрим платив за се гроші.

Digitized by Google

В украйнофілів россійських звичайне подибуєте фрази: Галичина — єдина наша земля, в котрій наша національна справа поставлена явно, вона вивезе й нашу справу і т. і. Тільки ж такі фрази не перешкоджають тому, що напр. я так обрид навіть своім найблизшим приятелям своіми неперестанними розмовами про Галичину, що мене прозвали „Михаилъ Галицкій“. Коли украйнофіл загляне за офіціальну етікетку, по котрій він судить про братів Галичан, та вбачить їіх дійсну суть, то його бере така нехіть, що він не хоче й слухати таких навіть намов: Галичина безпремінно вивезе нашу національну справу, та перш усього вона потребує заходу, навіть і з нашого боку, бо се тепер Авгієва стайня, з котроі перш усього треба й нам помогти вивезти масси багна, що душить усі свіжі парості. — „Нехай їім сто чортів!“ кричить на такі на-

Digitized by Google

мови й найгорячійший украйнофіл, коли хоч трохи познайомиться з галицькою дійсностю.

В остатні роки відносини трохи змінились, — бо й Галичина пішла наперед: там єсть уже люде, котрі хоч знають, що навкруги йіх багато багна. Та ще недавно один украйнофіл і при тому далеко не „правобережний“ і навіть москвонепавистник, придивившись до галицьких народовців, найбільш у Львові, писав мені: „Господи! коли хочеш карати Россію й Украйіну, карай йіх огнем, мечем, чим хоч, — тільки не прилученем Галичини, бо в нас же й свого смітя стане Дніпро перегородити, а що ж буде тоді, як Галичане посунуть до нас цілою хмарою на учителів, на станових і т. п!? Пропали ми тоді на віки! NN. каже, що Галичина, се телефон, по котрому цівілізація буде переходити з Европи

Digitized by Google

в Азію..... Але по сьому телефону йдуть і доноси"....

От так то й у 1873—1874 рр. коли через справу Товариства імени Шевченка „лівобережці" почали знайомитись з дійсною Галичиною, то обовязковий оптімізм став ламатись і в них. Коли літом 1874 р. я приїхав у згаданий лівобережний центр, то застав там перш усього безмірно менше знакомства з Галичиною, ніж навіть у Київі, бо туди й „Правда" доходила дуже неаккуратно, так що тамтошні дописувателі „Правди" навіть тільки через мене довідались, чи напечатано в „Правді" що з їх творів, чи ні.*)

*) Пересилка „Правди„ йшла туди дуже неаккуратно між інчим через те, що тамтошні укр. патріоти боялись дуже часто получати „Правду" в листах, а також не хотіли просто вписати свої імена між абоненти в одній київській книгарні, через котру получалась „Правда" „правобережцями."

Digitized by Google

Про товариство імени Шевченка були там дуже неяспі звістки, окрім того що К. Сушкевич писав, що получених перше грошей (6000 рублів—9000 гульденів) не стало на закуплене самої тіпографіі, і що на ту справу треба ще щось зо 3000 рублів (котрі й були вислані). Ся недостача порядком дивувала не тільки мене, але навіть і „лівобережців.“ Потім мені довелось бачити тіпографію товариства імени Шевченка й особисто познайомитись з тіпографськими справами, і львівська товариська тіпографія мені видавалась замалою на ті гроші.

При впорядкованю еі безпремінно мусіла бути чи недбалість одних, чи неаккуратність, а може що й гірше других. В усякім разі навіть голова лівобережних украйнофілів був невдоволений Львовянами і починав признавати, що не одна біднота на гроші є причиною малих прогрессів у Галичні,

Digitized by Google

а є глибші причини. Про се розмавляли ми 4—5 днів, або ліпше ночей, і таки зійшлись на практичних пунктах, хоч і розходились в теоріях. Лівобережний філософ державсь догмату, що Россія гниє на всьому тілу і підкріпляв сей догмат навіть тим аргументом, що в Россії тепер найліпший писатель — Щедрин, сатирик, а сатира б то появляєть ся завше у народів в часи гнилости, перед смертю. (Я сей аргумент чув і перед тим і після того од кількох лівобережців тими ж самими словами). Гнилизна Россії, по єго думці, труїть і нас. Філософ напримір признавав, що лівобережці нічогісінько не роблять для Украйіни, тоді як правобережці все таки щось та роблять, та пояснив се так: „У Вас ще нема судової реформи 1864 р. з адвокатурою, сього апогею россійського прогрессу; як буде судова реформа й на правім боці Дніпра, все стане, все здеморалі-

Digitized by Google

зується й там". На запити, що ж нам робить, лівобережний філософ давав відповіді то темні, то зовсім фантастичні, хоч з рештою, коли я його спитав про бісмарковірство, то й він засміявся. Яснійше всього було в нього таке: „треба хоч морально відділитись від Россії й еі гнилизни, і заложити собі хоч моральну точку опори на нашому національному грунті, в Галичині".

Я вхопився за сю точку опори й доказав лівобережному філософу, що Галичина така, як вона є, не може нам послужити ні до чого, а сама мусить бути перше зреформована. Філософ був усе таки старий прогрессіст та ще й доброі школи і усяка Сушкевичівщина й Качальщина була й єму смішна і противна, то ми без великого труду погодились з філософом (а з белетристом ще лекше) і поклали навіть на письмі pacta conventa, як ми їх

Digitized by Google

назвали, шуткуючи, по нашому полтавському звичаю.

Сі pacta conventa були власне ті самі, котрі уложені були в часи мого пробутку в 1873 р. ві Львові, то б то: „Правда“ мусить давати місце голосам усіх украйінських напрямків, а Тов. ім. Ш-ка мусить бути осередком наукового й письменського руху всеі Урайіни і статут єго мусить бути зміненний відповідно тим основам, котрі були уложені в першому редакційному комітеті при мойій присутности ві Львові.*) Спеціальну вагу положили ми на те, щоб членами това-

*) Як видно з сегорічних (1888 р.) розмов на зборах Тов. ім. Шевченка й у прессі галицькій про реформу Товариства, реформісти в ньому прийшли майже до нашого пляну аж через 15 років після нас. Скілько ж ще років пролетить, аж поки Товариство дійсно зреформуеться?!

Digitized by Google

риства могли бути й россійські Украйінці, а коли б сього не могло бути по австрійським законам, то щоб в усякім разі рокові збори членів товариства одбувались в час, коли найлекше могли прибути в Галичину гості з россійськоі Украйіни, щоб вони de facto мали доступ до всіх справ товариства і могли впливати на хід йіх. Ріжниця ваги сих pacta conventa від торішніх у Львові була тільки в тому, що тепер вони мусіли пітти у Львів в імени „лівобережних", ортодоксальних украйнофілів, та ще покликаючись на авторітет 9.000 рублів, правда, вже висланих наперед*). Такі pacta вмовлено було послати у Львів як найскорше.

*) Для характеристики „лівобережних" патріотів я мушу сказати, що ті гроші були не збірні, а майже всі, коли не цілком усі, дані були одною особою, досить богатою.

Digitized by Google

Тілки ж тижднів через 3—4 прийіхали оба ті лівобережці у Київ і сказали, що pacta ще не послані в Галичину, що може ще що треба буде додати після нових, ширших розмов. Воно було й добре, бо на той же час прийіхав у Київ подивитись на археологічний зїзд і січовик О. Т. Він додав нового матеріялу для характеристики галицьких стосунків. Pacta були на ново переглянуті і ратіфіковані... Тількиж я й доси не знаю, чи були вони одіслані в Галичину, чи ні. Коли я був через рік у Львові, то К. Сушкевич присягавсь мені, що він нічого не получав. До лівобережців же ніяк було й приступитись, бо саме в Августі 1874 р. почались по всій Россії арести „народників-соціалістів“, а всердна провінціальна жандармерія пошукала в паперах де в кого і з лівобережців, і хоч нічого не знайшла і нічого їім не зробила, та лівобережці

Digitized by Google

так тим налякались, що переказували, щоб до них од нас ніхто не йіздив і не писав.

Так цілісінький рік всі сеі дипломатіі з львівськими народовцями і з поводу йіх звівся на ніщо.

О. Т. був не єдиний австро-руський гість в Київі в часи археологіч. ного зйіду в августі 1874 р. Залишивши навіть Головацького, було там ще кілька Галичан і Буковинців. Не можна сказати, щоб вони підняли добру славу закордонних братів у Россіі.

З поводу Головацького вийшов incident на самому зйізді. Він читав реферат про Русинів австрійських і йіх відносин до сусідів, реферат переважно географічний (майже те саме, що написано в передніх словах до єго збірки пісень). Між інчим він виставляв, що Русини б то більш охоче зближаються з православними Руминами, ніж з католиками-Поляками. Фра-

Digitized by Google

за ся була трохи загострена в звичайному стилю антіпольського православно-руського напрямку. Тим образились другі гості, а найбільше Поляк гр. Дзялинський, делегат познанського „Towarzystwa Przyjaciół Nauk“, і католицький прелат Дудик з Моравії. Вони заявили передсідателю гр. Уварову і ген.-губернатору кн. Дондукову-Корсакову, що вийдуть з Київа і оголосять протест, коли їм не буде сатісфакції проти обиди, що наніс Головацький Полякам як нації, і римсько-католицькій церкві.

Сей екандал був зовсім не на руку спеціально плянам гр. Уварова і тим надіям, котрі він мав на результати зїзду, хоч сі надії і так уже були вкорочені. Про їх мені розказував сам гр. Уваров і я думаю, що буде до речі й тут згадати про те. Гр. Уваров хотів, щоб київський зїзд мав всеславянський характер, щоб

Digitized by Google

туди прибуло як найбільше західних Славян і щоб там уложено було видавати Corpus inscriptionum slavicarum і вибрано для того спільну редакцію, котра б і була мов проба всеславянськоі наукової корпораці. З такою думкою гр. Уваров обйіхав західну Славянщину, порозумляючись скрізь з науковими авторітетами. Звісно, найтруднійше було намовити до прийізду в Київ Поляків. Але познанське товариство „Przyjaciół Nauk“ і навіть Краківська Академія згодились прислати в Київ своіх делегатів. Остатня вибрала гр. Уварова своім почесним членом, а поряд з тим вибрала дійсними членами двох россійських Поляків: старого Маційовського і другого когось — не памятаю. Оба люде мирні, до політики не належні, а Маційовський навіть польський славянофіл. Тільки ж в Россіі є закон, що росс. підданий не може бути членом заграничного това-

Digitized by Google

риства без дозволу уряду. Певно, того закону не знав і сам гр. Уваров, а через нього всі єго пляни пішли марно. Якась там петербурська канцелярія взяла та й не дозволила Мацiйовському і другому польському вченому бути членами краківськоі Академіі!

Звісно, краківська Академія образилась і не послала свого делегата в Київ. Не схотів їхати туди й Русин проф. Шараневич, член краківськоі Академіі, а далі зреклись приїхати й члени хорватськоі. З боку познанського „Towarzystwa Przyjaciół Nauk“ було ознакою великоі толеранціі, що воно прислало в Київ свого делегата, і конечно, треба було всього нагніту тевтонського на познанських Поляків, щоб попхнути „Towarzystwo Przyjaciół Nauk“ до такого „панславістичного“ за-

Digitized by Google

ходу.*) Всі россійські вчені, зібрані в Київі, зрозуміли змисл приїзду гр. Дзялинського і привитали його як найліпше, так само як генер.-губернатор кн. Дондуков, котрий тоді в загалі держав себе найліберальнійшим джентльменом. Коли се являється incident Golovatzki! Гр. Уваров і кн. Дондуков ледви втихомирили гр. Дзялинського тим, що обіцяли йому зробити авертісмент Головацькому (котрий зараз же й виїхав у Вільну) і що гр. Уваров в остатній промові в кінці зїзду скаже таке, що мусить задовольнити образившихся. Він і сказав буквально: „Всѣ рефераты отличались научнымъ достоинствомъ и спокойствіемъ, кромѣ одного... о чемъ можна только пожалѣть“.

*) Інтересно, що як тільки гр. Дз. вернувсь із Россії, так зараз пруська поліція обшукала льокаль і папери „Tow. Przyjaciół Nauk“.

Digitized by Google

Коли я розказав про гр. Дзялинського в Київі, то вже прибавлю ще кілька рядків, хоч вони й не вяжуться просто з австроруськими сюжетами моіх споминів. Я сказав, що члени зйізду, Москалі як і Украйінці, дуже раді були прийізду познанського делегата й усяко старались, щоб не образити Поляків, з котрих було ще кілька з Варшави і з нашого краю (як д. Оссовський з Волині, Руліковський з Київщини і др.). Навіть при такому сюжеті, як украйінські думи, обходжено все, що могло б уразити Поляків.

— „Не треба йіх зачіпати! — казав мені Срезневський, — йім і так важко". Для всіх не-Россіян з йіх мовами було одведене осібне засідання, де кожний міг читати реферат по свойому. Президував там Француз Леже, читали по сербському, по чеському, по німецькому (моравський Славянин Дудик!). По польському читав гр. Дзялинський

Digitized by Google

(варшавські професори читали по російському). То було перше публичне польське слово в Київі після 1863 р. (окрім косцьолу). В нас (Украйінців і Москалів) було положно рукоплескати Дзялинському, що б і як би він не говорив. Сповнити сей обовязок було для нас трудненько, а надто Украйінцям, котрі ліпше Москалів розуміли слова гр. Дзялинського. Познанський делегат читав про новійші праці по археології в Польщі і преспокійно записав до Польщі й нашу правобічну Украйіну та тільки назвав тут праці самих Поляків. Виходила маніфестація Польщі од моря до моря, історичної Польщі, на котру, звісно, не пристане ні один сурйозний Украйінець. Оглянув я залу в середині реферату гр. Дз. і побачив на виду многих Украйінців вираз: „Ну, окказія“. Та нічого було робити. Аргумент „де наше не пропадало!“ взяв гору і всі ми, як

Digitized by Google

і Москалі не пожалували рук плескати, коли гр. Дз. скінчив.

Плескали впрочім не одні Украйінці й Москалі, члени зйізду; плескала й публіка котрої звичайно було дуже богато, на диво закордонцям, навіть петербуржцям і москвичам. На інтернаціональне засідання прийшло багато Поляків, котрі поплескавши гр. Дзялинському, массою почали виходити з зали і кілька мінут не давали починати слідуючого реферату. Публіка гляділа на сей ісход здивованими очима, а багато з легкою усмішкою! „Що вони, приходили робити кляку гр. Дз-ому?“ думалось і говорилось тоді не одним. „Не варто було турбуватись, — і так оплесків би не бракло!“

На скілько наша Украйіна могла б пітти за „свою землю“ для гр. Дзялинського, можна було бачити із того, як він розумів мову украйінську, коли зйізд слухав співи кобзаря Вере-

Digitized by Google

сая. Мені довелось стояти коло познанського делегата, і всякий раз, як він бачив, що слова Вересая робили сензацію, обертавсь до мене по французькому: „Що таке! Що він сказав? Переложіть мені!“ Я перекладав. Коли се Вересай, котрий не чув про Corpus inscriptionum slavicarum і не був посвячений в секрети археологічної дипломатії, виголосив фразу пісні, котра по козацькому зачіпала Польщу. Сензація!

— „Що таке сказав він? переложіть мені!“ промовив судорожно гр. Дзялинський. Я покірно переложив. Сусіди глянули на нас довгими оглядами. Я по троху одсунувсь од познанського гостя, щоб положити кінець мойій ролі драгомана між такими двома синами „polskiej ojczyzny od morza do morza“...

Перед тим, чи незабаром опісля довелось мені розмовляти з гр. Дзя-

Digitized by Google

линським на бенкеті, котрий давав членам зїзду тодішній голова Київа, звісний богатир Демідов кн. СанДонато. Гр. Дз. сам звів розмову на те, як би можна було погодити інтереси Русинів і Поляків і в загалі польську справу в Россії? — Дуже просто, — відповів я, — треба, щоб Поляки ясно поставили свою програму автономії для правдивої Польщі, а не історичної.“ — Що то таке правдива Польща? — В границях етнографічних, — провінції де люд польський. — Якіж сі границі? — спитав гр. Дз. Я спокійно сказав примірні границі. — Але се дуже мало! — замітив граф. Я нічого не відповів. Тут підступив наш Лорд-Мер і покликав нас до роскішного буфету... Потім вже через кілька тижднів по зїзді один знайомий Поляк росказав мені, буцім то гр. Дз. жалівся, що „Украйінці поставили йому умови для згоди з Поляками далеко тяжші, ніж

Digitized by Google

Москалі, що Др-ов на офіціяльному бенкеті у київського голови забажав розділу навіть Конгрессівки і Галичини, і що Полякам ліпше трактувати з московськими арістократами, ніж' з украйінськими хлопоманами“... Я тим більше засміявся на таку звістку, що як раз в той час читав у „Словѣ“ д. Площанського темні наздогади на incident з Головацьким і жалощі на те, що на київському зйізді коаліція московських вельмож, Поляків та украйінофілів зневажила правдивих руських патріотів і демократів!!

Сей куріоз вяжеться з другим incident-ом — межи мною і д. Площанським, хоч він одбувся збоку від зйізду. Про сей incident пішла чутка в Галичині на ріжні лади, то я мушу росказати його тут точно.

Sic fata tulerunt! Щоб сей incident почавсь, треба було, щоб я перед зйіздом вийіхав з Київа на

Digitized by Google

Волинь, щоб потім поспішаючись на перший день зїзду, спізнивсь, скачучи цілу ніч кіньми до поїзду в Полонному, щоб чекав там вечірнього поїзду, потім перемінив вагон у Казятині, де сходяться дві дороги з Брестя і з Волочиська.

Змучений другою нічю без сну, впав я в Казятині на ослінчику вагона і почав дрімати, коли чую, що увійшовші після мене два панки щось недовольно проміж себе бурчать, позираючи на мене. Думаю, мабуть сподівались простягтись оба, кожний сам на ослінчику. Прислухаюсь до мови: якась чудненька. Трохи згодом один з моіх vis-á-vis щось промовив по польському до якоісь дами справа од проходу (в Россіі вагони американськоі сістеми з проходом по середині). Почалась досить голосна польська розмова. Я підвівсь. Vis-á-vis пита щось і мене — по німецькому. Я відповів раз і в другий.

Digitized by Google

— Ви русский (Russe)? — пита мене панок.

— Так; а Ви?

— Я теж русский, — каже, все по німецькому.

— Так що ж говорите до мене по німецькому? — питаю.

— Та я, бачите, не знаю, як сказати, чи я русский, чи Малоросс... я Галичанин.

— Ну, то все рівно: руський, Русин, Малоросс, — говоріть по свойому.

— Ні, не все рівно, — каже. — І у Вас в Россії, і у нас в Галичині діляться, сваряться з за того, як зватись, як говорити.

— Та нехай сварятся й діляться, кому вгодно, а Ви говоріть по свойому, як у Вас люде звичайно говорять, і звіться, як вони звуться, то може й другі сваритись перестануть.

Слово за слово, дійшло до дета-

Digitized by Google

лів про сварку, до вартости еі, до частоі переміни прапорів у Галичині.

— А я знаю, звідки у Вас в Россіі такі думки про нас, Галичан,— каже мій vis-á-vis своім язичієм, котре Галичане певноі партіі звуть „твердим русским язиком“.— Се все Драгоманов очернив нас за польські гроші. О, йому багато грошей платять Поляки за его писання! Сей чоловік багато нам нашкодив.. Через нього я не знаю, чи до ворогів ми йідемо, чи до своіх приятелів.

Товариш мого собесідника, молодший і висший, з лиця інтелігентнійший, давно вже показував ознаки неспокою при балаканю свого сусіда, пробував удержати його короткими фразами, а тепер заговорив горяче теж язичієм, та трохи більш подібним до россійщини.

— Та на що Ви піднімаете тут наші галицькі глупости?! Я Вам казав не раз: залишить йіх тута, то все

Digitized by Google

буде гаразд. Тут нікому до них нема інтересу.

Але сусід не втихомирювавсь і говорив досить безпорядно проти Драгоманова, проти „польських“ (!) часописів, як „Петерб. Вѣдомости“ „Вѣстникъ Европы“, проти закуплених Поляками украйнофілів.

Я спитав, чи й Шевченко і Костомаров закуплені Поляками?

— Шевченко і Костомаров так собі грались, бавились у пусті поезії. У Вас тут в Россії то все нічого, іграшка пуста, а у нас шкода, у нас Поляки підпирають такі іграшки, щоб погубити нас, Русинів. А може й Вашим украйнофілам платять, як нашим та Драгоманову.

— Ах, та оставте Ваші глупости, — намовляв сусід Ми йідемо за ділом сурйозним, дайте спокій галицьким глупостям...

Я догадавсь, що оба вони йідуть

Digitized by Google

в Київ на археологічний зїзд і поспитав йіх. — Так, кажуть.

— Ну, слухайте, кажу. І моя рада Вам: залишіть Ви галицькі формули, а ліпше придивіться в Київі до обставин, як вони єсть, та тоді й будете судити. А то ось Ви скажете напр. у Київі, що Др-ву Поляки великі гроші платять, а там же знають, що у Др-ва нема ніяких грошей, ні великих ні малих. Або ще ліпше, скажете, що Костомаров 22 томи праць своїх міг за які небудь гроші написати, або для іграшки, і тут же побачите самого Костомарова, побачите, як його поважають усі, Украйінці і Москалі... Почуєте, що й Шевченка шанують усі і поезії єго зовсім не пустими іграшками вважають... То Вам же буде гірше.

— Еге, еге, оставте наші галицькі глупости, — твердив усе другий.

Але перший не втихав, все говорив, все жалівсь на украйнофілів і По-

Digitized by Google

ляків, що йдуть вкупі проти, „настоящихъ русскихъ“.

— Та й що таке страшне в украйнофільстві? питаю. Аджеж у Вас по черзі всі були, коли хочете, украйнофілами: і Головацький і Дідицький. Та й од Поляків треба, звісно, права свої боронити, але ж не гризтись з ними за те тілько, що вони Поляки... Адже ж і Ваші „настоящіе русскіе“ не раз казали, що вони теж раді помиритись з Поляками, аби на чеспому миру.

— Ніколи вони сього не казали, — кричить.

— Ну, ось, кажу, а в „Словѣ“ напр. в початку „угодової анкети“ Лавровського?

— Не правда, кричить, ніколи я такого не писав!... То все Драгоманов набрехав вам!..

Ну, думаю, попались ми з д. Площанським ще ліпше, ніж два редактори в „Записках Пікквікського

Digitized by Google

Клубу". Бачу, що чоловік зовсім несамовитий стає, сам починаю говорити тихше, щоб перервати бесіду.

Д. Пл. не вгамовується, гарячиться, так що сам чує потребу вийти з вагона на плятформу охолодитись.

Тим часом товариш єго заявля мені, що він хоч і йіде вкупі, але не має нічого спільного з д. Пл-им, і почина мене роспитувать, чи я бував у Галичині, що я так обзнайомлений з галицькими справами і т. д. Потроху круг запитів звужується, і мене вже просто питають, хто я такий. Я подав свою карточку... Tableau!...

Я заспокоів обох подорожніх і питаю, що коли вони йідуть у Київ, то чи не можу я чим служити йім?

— Нас стрітить гр. Уваров,— каже гордо д. Площанський, — і все нам устроіть. — Товариш єго був покладніщий и ми розмовились про зйізд, про реферати. Він, як людина аккуратна,

Digitized by Google

йіхав у Київ за дозволом Шкільної Ради і віз реферат — палеографічного змісту, дуже інтересний для спеціалістів. — По якому будете читати реферат? питаю. — По латинському, каже. Praktisch und wissenschaftlich! подумав я на панславістичній мові.

В Київі на двірці не тілько не було ніякого гр. Уварова, але й нікого з членів господарського комітету зйізду, ні бюро для свідомости гостей. Навіть д. Пл. притих і згодивсь пройіхати зі мною в університет, щоб там довідатись про те, куда йім удатись. Там теж ніяких вказівок не було, окрім того, що в 11 год. буде отвертий зйізд. Тоді я порадив гостям йіхати до готелів, про котрі читав у газетах, що в них замовлені городською думою нумери для членів зйізду, записав йім імена готелів, оддав свою коляску — і ми розпрощались досить добродушно.

Digitized by Google

Через кілька годин, при отвореню зйізду в університетській залі д. Пл. пройшов поуз мене не поклонившись, тоді як товариш єго стискав мені руку і потім зробив навіть візіт. Коли я оддав візіт, то застав галицького вченого за роботою перекладу свого реферата з латинського на россійське. Інакше, звісно, бути не могло. На засідання зйізду оба Галичане приходили рідко. Реферат читав молодший, по россійському, зовсім чисто, хоть з акцентом; очевидно йому хто небудь виправив єго переклад. Так в половині зйізду чую, що гр. Уваров каже одному вченому, мойому близькому приятелю:

— Як не соромно Др-ву, що він йіздив у Галичину підбивати тамтошніх Русинів, щоб вони не ходили в Київ на арх. конгресс? *)

*) На ділі я писав кому міг щоб приїздили як найбільше та привозили рефе-

Digitized by Google

Приятель мій і очі виставив. — Та Др-в і не був у Галичині сего року. — Як не був? каже Уваров. Він і прийіхав з Галичини в купі з Площанським. — Приятель, котрому сцена в вагоні була відома, взявсь за боки.

— Прийіхав, каже, і з курйозами, та тільки з Казятина, а не з Галичини.

— З якими куріозами? — Той розказав. Гр. Уваров перше сміявсь, а далі каже:

— Однако, это чортъ знаетъ, что такое, такъ врать! Меня самымъ положительнымъ образомъ увѣряли, что Др-въ былъ въ Галиціи и отговорилъ многихъ Русиновъ ѣхать въ Кіевъ...

Зйізд кінчавсь. . Члени вирядились на археологічну екскурсію по Дніпру, що взяло два дні. Вернувшись, довідуємось, що в Київі случились арести,

---

рати, щоб було читано й по нашому. Та з украйнофілів. ніхто не пойіхав окрім О. Т. і то без реферату.

Digitized by Google

а в других місцях ще більше... То були арести тих соціялістів, з котрих через 4 роки судилось 193, а наарестовано було 1400 чоловіка. Хоч у Київі було всього 5—6 арестів, та все таки сум найшов і на членів зїзду. Всі поспішались кінчати. Через два-три дні після перших арестів у „Кіевлянинѣ“, котрий лютувавсь на зїзд через те, що украйінські реферати мали видиму пошану, появивсь лист д. Площанського з плачем на Київ, як на головний центр нігілістично-украйнофільсько-полонофільськоі пропаганди в Галичині, а найбільш на одного „извѣстнаго своею злонамѣренностію кіевскаго корреспондента „С. Петерб Вѣдомостей“ и „Вѣстника Европы“. Здибую я гр. Уварова.

— Вы, надѣюсь, не будете отвѣчать на письмо Площанскаго, каже.

— А почемуже? питаю.

— Да вѣдь онъ непроходимо глупъ!...

Digitized by Google

— Не безпокойтесь, не буду! кажу..*)

Через день-два зїзд скінчивсь... Зайшов я ненароком в одно кафе на

*) Треба сказати, що під екскурсію на пароході по Дніпру гр Уваров мав зо мною довгу розмову, щось годин зо дві, про речі украйінські і славянофільські, про мої статті в „В Евр.“ між іншим і про Галичан. Він виставляв мені на вид що не поділя всіх поглядів моск славянофілів, що навіть в 1867 р. навмисне вийіхав із Москви в часи етнографічної виставки, щоб не бачити, як західні Славяне і Москвичі дурили одні одних, на половину наївно, на половину свідомо; що ще менше хвалить політику обрусенія. (Тут він мені розказав історію з краківською Академією і т. п.). Казав навіть, що більшу половину погляд в моіх, виложених у статтях в В. Евр.“ він сам поділя. Але, каже, Ви міри не знаєте, особливо критикуючи других... Вам мало розбити, Ви хочете добити людей показати, що вони цілком дурні, навіть тоді, коли й так видно вже, які вони.

Digitized by Google

Крещатику; читаю газету. Коли входить пр. Леже, пильно дивиться на мене, а далі каже по італьянському:

— А Вас не арештували?

— Як бачите, кажу.

— А мені сказано, що Вас уже замкнуто.

— Хто?

Не сказав.

По дорозі захожу в університет, сиджу в лекторіі профессорській. Входить один профессор-натураліст, трохи нагадуючий гоголівського Ноздрева характером. Стає в дверіх, христиться:

— Святъ, святъ, святъ! Драгомановъ, откуда Ви? Изъ подъ аресту?!

— Ну, ось! Хто вам сказав?

— Та мені казали, що арештовано одного профессора філолога, так я й подумав на Вас.. казали ще, що він з Галичанами має стосунки.

Digitized by Google

— Та й я чув подібне — одповідаю, — так я подумав на іншого.

— На кого? — спитало мене кілька голосів од разу.

— На Гогоцького, кажу. (Гогоцький між інчим зносивсь здавна з галицькими „словістами“ і йому прислана була потім депеша з Галичини, буцім то я держав на мітінгу в Галичі промову про те, щоб оддїлити Украйіну од Россії до Польщі).

При імени Гогоцького профессорська лекторія оголосилась „реготом несказанним“, мов гомерівський Оліми.

— І я чув про Вас таке ж саме, — сказав мені один юрист, коли незабаром ми виходили поряд з університету. — Ви мусите стерегтись .. Се один із способів доносу, пускати чутку, що вже арештовано когось ..

Д. Пл. вернувсь у Львів, і там у „Словѣ“ почав уже цілком отверту кампанію проти „злонамѣреннаго“

Digitized by Google

корреспондента „Спетерб. Вѣдом.“ и „В. Е.“, називаючи його по імени й прикладаючи йому новий епітет „Бакунинско-польскій агентъ ..“ А поряд з тим звістки про арест пр. Драгоманова появились і в німецьких газетах...

Були в Київі в часи зйізду і Русини буковинські Два, здається, були записані й між членами зйізду, але майже не показувались там, хоч прислали чи привезли інтересні церковні речі на арх. виставку при зйізді Один раз стояв я в залі виставки коло якоісь вітріни з одним профессором Москалем і проф. Волод. Антоновичем, котрий був секретарем зйізду. Підходить до остатнього Буковинчик, щоб щось сказати про буковинські речі; говорить по німецькому! „Не впустіть окказіі, кажу я Москалеві, прислухайтесь, бо такого дива не скоро побачите! Німці сміються, що мовби то в Празі в 1848 р. на конгрессі Славян можна було порозу-

Digitized by Google

мітись тілько на німецькій мові і звуть ту мову: die panslavische Sprache. А ось тут Ви бачите, що вже німецька мова стає die panrussische, або навіть die pan-kleinrussische Sprache!

— Як то так? пита Москаль. Я пояснив.

— Ну, господа Малороссы, курьезныя вещи у Васъ дѣлаются! каже Москаль.

— Не перечу, — кажу — та возьміть і Ви на себе хоч 25% вини в таких курьозах...

Після зйізду вже довідавсь я, що в Київі був іще один буковинський Русин, на половину, коли незовсім народовець навіть Тільки ж він не показавсь на зйізді, по крайній мірі не признавсь нікому ні з членів, ні в бюро. І в городі не показавсь ні до одного Украйінця, а за те був у Рігельмана, предсідателя славянського благотворительного комітету..

Зовсім сумний білянс треба б бу-

Digitized by Google

ло вивести для наших австроруських стосупків і на арх. зйізді 1874 р. й за ввесь той рік, як би не пробуток у Київі О. Т., що мав між своїми наслідками влагодженнє коллекції россійсько-украйінських книг у Відні. Ще побачившись в 1873 р. у Відні перший раз з О. Т, почув я од нього, що тамтошні книгарі беруть подвійну, чи й навіть більшу ціну за книги россійські і що се спиняє навіть віденьську університетську бібліотеку купувати безусловно потрібні россійські наукові видання. Я взявсь доставити через київського книгаря скільки вгодно книг по звичайним россійським цінам, з тим, щоб за них оплачено було рублями по звичайному ж курсу.

Віденьський університет закупив щось на 500 гульд. чи рублів книг по росс. історії й етнографії, в тім числі й по украйінській: літописі, збірки, комплет Соловйова, Костомарова і т. і.

Digitized by Google

Підчас пробутку О. Т. в Київі був уложений лист книг менше спеціальних по російській і украйінській літературі, історії, етнографії для бібліотеки Січі. Тепер закупка і російських книг на кошт украйінського кружка перейшла з меншою опозицією, бо закупка велась через ту книгарню, котра мала на продажі й мої праці і видання, в котрих я мав свою долю*). Так

*) В 1871., коли в нас почались перші стосунки з січовиками (див. частина II. стор. 65), один украйінський приятель писав мені:

„Относительно Галичанъ нѣчто приняли изъ Вашего мнѣнія, со многимъ не согласились. Раздѣлили книги на три разряда: первый разрядъ спеціальнаго свойства, 2-й разрядъ такихъ, которыя хотя и относятся къ краю, но писаны иначе; 3-ій разрядъ — книги реальнаго содержанія (Пушкинъ, Гоголь, Островскій) съ общимъ значеніемъ. Изъ перваго разряда рѣшили послать всѣ, какія собрать можно, тѣмъ больше, что они боль-

Digitized by Google

за 1874—1875 рр. вислано було з Київа в бібліотеку Січі книг не менше, як на 500—600 рублів. Окрім того мені пощастило справити туди кілька періодичних видань і книг і з Петербурга, при чому поміг один звісний писатель россійський, родом Украйінець, сотрудник петербурських радікальних журналів. Я було сподівавсь припрягти до тогож і ліберальнійших славянофілів, як проф. Ореста Міллера, або Дм. Ілловайського, котрий ще тоді не зовсім відділявся від западників.

шею частію намъ дешево стоятъ, иногда же ничего. Изъ второго разряда послать по одному екземпляру, т. к. ихъ приходится покупать на чистыя деньги,— книги 3-го разряда только рекомендовать съ просьбой высылать на покупку ихъ деньги впередъ. Идею Вашу поняли во всей ея дѣльности, но просвѣщать Галичанъ, стоящихъ на докарамзинской ступени развитія, просвѣщать на наши почти отсутствующія средства — не можемъ".

*

Digitized by Google

Багато я росказував йім про потребу впорядкування коллекції россійських книг по бібліотекам для молодіжі в австрійській Руси і доказував йім, яку шкоду робить навіть для інтересів россійськоі громади „Славянський благотворительний комітет“ тим, що ширить між зах. Славянами, а почастно між Галичанами, саму тільки кружкову московсько-славянофільську та мертву православно-попівську літературу і що треба ширити в Славянщині правдиву, громадську россійську літературу і науку всіх напрямків. Я не ховавсь од моіх собесідників, що маю при тому й ціли украйінські, що мені ходить о демократично-прогрессівний напрямок серед зах. Славян, а спеціально серед австр. Русинів, і що я жду, що россійська література і письменство поможе зросту того напрямку, а через нього навіть теперішні „москвофіли“ серед Русинів стануть

Digitized by Google

прихильнійші і до украйінського поступового народовства, та з другого боку й теперішні украйнофіли залишать своє москвожерство. Можна було сказати, що й тут я хотів довести до общаго кавардака (destruam et aedificabo!). Та через те мої московські й петербурські вчені приятелі (тоді!) були глухі до моіх намов і не дали ні одноі книги для галицьких товариств, котрі я йім рекомендував.

Дальше я роскажу, в якому мізерному стані по части російських книг застав я власне москвофільські товариства в австр. Руси й Відні, коли я оглянув йіх в 1875—1876 рр.

Бібліотека ж Січі вже в 1874—1875 рр. стала найбогатшою в усій Австріі на книг иукрайінські, а при тому й на россійські не біднійшою або може хиба трохи біднійшою од бібліотеки пражського музею.*) Січова бібліотека між інчим мала великий вплив на ви-

Digitized by Google

робку нових прогрессівних елементів у Галичині, тих „молодших народовців“, на котрих власне лежить від кількох років майже вся справді користна народови праця по „провінціям“ в Галичині, від чого між інчим виходить і те, що „провінціальні“ діячі там власне культурнійші, прогрессівнійші і менше затуманені партійно-націоналістичною темнотою, ніж „столичні“, львівські, а при всьому тому національний, русино украйінський бік йіх народовства стоіть висше всякого сумніву.

Женева 30. Юня 1889.

---

*) До того ж заходом О. Т, при грошовій запомозі трьох Украйінців (правобережних) була додана до бібліотеки Січі прекрасна коллекція книг західноевропейських, переважно по наукам моральним і соціальним.

Digitized by Google

ПРИЛОГА.

I. Павло Чубінський і украйнофільські програми в 1862—1873 рр.

З поводу оповідання нашого про розмову лівобережців з Чубінським ми вважаємо потрібним дати слідуючу прилогу. П. Чубінський підписав лист 32-х. Позаяк Чубінський єсть особою досить видною в украйінському руху 1860—1870-х рр., то я мушу сказати кілька слів, таких зрештою, що недалеко одійдуть од прямоі речі сих споминів. В Галичині співаєся пісенька Чуб-ого „Ще не вмерла Украйіна“,— де між інчим єсть і слова: „Ой Богдане, Богдане, славний наш гетьмане, Нащо оддав Украйіну Москалям пога-

Digitized by Google

ним?“ (Не знаю чи й сі слова співаються?) Але навіть в ті ж часи, коли Чуб. зложив сю пісеньку (в 1861—1862 р. перед єго висилкою в Архангельську губ.), він підписав коллективний „Отзывъ изъ Кіева“, надрукований в ч. 46 „Современной лѣтописи Русскаго Вѣстника“ (Каткова), звісний тоді в наших краях під назвою „украйнофільського маніфеста“.

Ми не маємо тепер цілого тексту сего важного документу, а тільки витяги з нього, правда найголовнійші, зроблені в петерб. місячнику „Время“ (славянофільськоі барви) 1862, Ноябрь, 206—209. Сей „Отзывъ“ написаний з поводу „незаслуженныхъ упрековъ, несправедливыхъ обвиненій, подозрѣній, сплетень, ложныхъ анекдотовъ, нелѣпыхъ слуховъ, гоненій и преслѣдованій общественнымъ мнѣніемъ (а по временамъ и фактически)“ і т. п. нагонів, котрі, по словам „Отзыва“ йдуть

Digitized by Google

„отъ малоразвитаго, провинціальнаго дворянства обоихъ береговъ Днѣпра“. „Отзывъ“ перечисля провинности, котрі придніпрянська шляхта наводить на „малороссовъ молодого поколѣнія“:

1) „Что они держатся мнѣній „Молодой Россіи“ (така прокламація була появилась літом 1862 р. в столицях), то есть, отвергаютъ религію, семейныя связи, право собственности, и признаютъ справедливыми самыя ярыя революціонныя средства.

2) Что они стараются препятствовать принятію крестьянами уставныхъ грамотъ, да и не прочь были бы отъ возбужденія ихъ къ рѣзнѣ.

3) Что они стремятся къ государственному сепаратизму“.

Проти сих пунктів кажуть автори Отзыва:

„Мы объявляемъ, кто мы: пусть это сдѣлаютъ и наши обвинители, если

Digitized by Google

они хотятъ дать нравственный вѣсъ своимъ обвиненіямъ.

„Разрѣшимъ споръ честнымъ образомъ: если мы дѣйствительно злодѣи, если ми затѣваемъ рѣзню, разбой, грабежъ и т. д., то изобличите насъ, ради бога! изобличите гласно и подробно, съ указаніемъ лицъ и мѣстъ, съ обозначеніемъ времени и обстоятельствъ. Пусть опала законная и проклятіе общества заклеймятъ наши преступленія“..

Свої думки автори „Отзыва“ викладають ось як:

„1) Религію, семейную нравственность и право собственности мы считаемъ неотъемлемымъ народнымъ достояніемъ; посягательство на эти начала считаемъ вреднымъ для народа и истекающимъ изъ сектаторскаго эгоизма въ противность народному духу и народной волѣ.

„Не менѣе вредными для нашего народа считаемъ проповѣдуемыя „Мо-

Digitized by Google

лодою Россіею“ революціонныя средства, какъ препятствующія всякому положительному спокойному труду общества, какъ влекущія за собою жертвы, тратящія силы и дарованія среди фрондерскихъ увлеченій, вмѣсто того, чтобы примѣнять ихъ къ честному и плодовитому труду.

„2) Никто больше насъ не желаетъ успѣшнаго хода уставнымъ грамотамъ, такъ какъ принятіе ихъ, по нашему мнѣнію, будетъ первымъ шагомъ къ гражданскому развитію народа; никто больше не сострадаетъ надъ тѣмъ печальнымъ недоумѣніемъ, которое заставляетъ крестьянъ, опираясь на ложныя надежды, подвергаться вмѣшательству административному и военному и вынуждать насильственныя мѣры.

„3) Если насъ упрекаютъ въ сепаратизмѣ, или по крайней мѣрѣ въ желаніи сепаратизма государственнаго,

Digitized by Google

то мы объявляемъ, что это самая нелѣпая и самая наивная клевета. Никто вѣдь изъ насъ не только не говоритъ и не помышляетъ о политикѣ, но всякое политическое стремленіе, при настоящемъ состояніи общества, до того смѣшно и ребячески наивно въ нашихъ глазахъ, что серьезно даже считаемъ лишнимъ возражать на этотъ упрекъ. Да и въ самомъ дѣлѣ послѣдовательно ли былобы съ нашей стороны прививать къ народу политическія идеи, когда всякій намекъ на политику (мы судимъ по впечатлѣнію польской пропаганды) устраняется смысломъ и совѣстью народа, когда всѣ симпатіи его обращены въ ту сторону, откуда пришло къ нему избавленіе отъ работы египетской? Нашъ народъ вѣритъ въ своего освободителя (царя) и съ его именемъ соединяетъ всѣ свои понятія о высшей правдѣ...

„По нашему крайнему разумѣнію,

Digitized by Google

единственная обязанность людей, успѣвшихъ пріобрѣсти высшее образованіе, состоитъ въ томъ, чтобы употребить всевозможныя усилія съ цѣлью доставить народу возможность образоваться, сознать себя, свои нужды, умѣть заявить ихъ, словомъ, внутреннимъ своимъ розвитіемъ стать на ту степень гражданственности, на которую онъ возведенъ закономъ... Единственное дѣло истинныхъ друзей народа въ настоящее время — спомоществовать развитію народа, не вдаваясь въ политическіе или соціальные толки и ожидая терпѣливо времени, когда народъ будетъ въ состояніи толковать съ нами о предметахъ, которые теперь недоступны его умственному развитію, а потому же для него загадочны, темны и ненужны".

Сей „Отзывъ" підписало 21 особа: Владиміръ Антоновичъ, Павелъ Чубинскій, Константинъ Солонина, Ал.

Digitized by Google

Стояновъ, Михайло Малашенко, Антонъ Тищенко, Евгеній Синегубъ, Иванъ Нечипоренко, Павелъ Житецкій, Викторъ Торскій, Дмитрій Богдановъ, Фаддей Рыльскій, Николай Синегубъ, Петръ Супруненко, Владиміръ Синегубъ, Александръ Лашкевичъ, Федоръ Горячковскій, Андрей Стефановичъ, Иванъ Касяненко.

Для загально історичної оцінки сего документу треба замітити, що поминувши деякі фантастичні росказні й брехні про „украйінськихъ хлопоманів", які тоді ходили по між „провінціальнымъ дворянством обоихъ береговъ Днѣпра", приписування й украйінській молодіжі соціально-республікансько-революційних тенденцій на подобу „Молодой Россіи", а також сепаратизму, не було зовсім безпідставним: по крайній мірі з поезій Шевченка і з деяких пісень молодших поетів, як напр. Анат. Свідніцкого „В полі доля стоя-

Digitized by Google

ла“, „Вже більше літ двісті, як козак в неволі“ та й Чубінського „Ще не вмерла Украйіна‘, ясно виглядали такі тенденції. Друге діло, на скілько ті тенденції були глибокі й сурйозні в укр. молодіжі, на скілько з поезій і пісень переходили в прозу? З сього боку ми маємо резони сказати, що в прозі масса украйінськоі молодіжі досить щиро поділяла ті погляди, котрі виложені були в „Отзывѣ изъ Кіева“. Погляди ті витікали досить логічно із консервативного, безполітичного народовства, як погляди „Молодоі Россіі“ витікали з „народничества‘ соціально-революційного. При тому характеристично, що „Отзывъ изъ Кіева“, опираючись на народовстві і з нього виводючи думку про те, що „всякое политическое стремленіе“ навіть смішне, пропускав без уваги, що тоді в Россіі навіть по „дворянскимъ собраніямъ“ був досить су-

Digitized by Google

рйозний рух до політичної реформи Россії, або по крайній мірі до скликання Земського Собору, котрий би перш усього поставив основи реформ адміністративно-судово-поліційно-фінансових, котрі зовсім не безінтересні й для народа-черні. Рух той між інчим примусив і царський уряд до реформи судової (з присяжними), до заведеня земств, то б то до справ, котрі просто зачіпали й нашу чернь і про котрі мусілиж щось рбсказати йій „люди, успѣвшіе пріобрѣсть высшее образованіе“. „Молодая Россія“, ставши на грунт „народничества“ соціально-революційного, обернулась ворожо проти всякого руху серед висших верстов

*) Спеціально про підписавших сей „Отзывъ“ редакція „Времени“ замітила цілком слушно: „Они открыто заявляютъ свои убѣжденія, слѣдовательно совершаютъ торжественный актъ, при которомъ ложь есть насмываемое безчестіе.

Digitized by Google

у Россії, а через те й відвернулась од реальних політичних справ часу. Але на свій лад так само одвернулась од них і молода Украйіна, з котрої вийшов „Отзывъ изъ Кіева“. Тим часом піднімалась просто коло тої Украйіни ще одна політична справа — національна справа польська, котра вже сама піднімала й справу всіх національностів західної половини Россії і котра зачіпала цілу сістему справ просто політичних (державних і адміністративних, як і особисто-правових). Безполітичне народовство „Отзыва изъ Кіева“ не бачило зовсім усіх сих справ, тоді як про них говорили й „народу“ і польські патріоти і росс. уряд, коли про них вже „толкував“ і сам „парод“.

А незабаром вибухло на правобічній Украйіні польське повстання, а за ним царське або генерал-губернаторське народовство, а далі „обрусеніе“ і інші подібні політичні справи,

Digitized by Google

на котрі не давало ніяких формул безполітичне народовство „Отзыва изъ Кіева“...

Старші Украйінці зовсім не поповняли пропусків програми молодших. Тепер ми знаємо, що в програмі старших, з котрих Костомаров і найблизші приятелі єго були в 1862 р. в повному цвіту своїх сил, мали в 1846 р. досить повну програму: культурну, соціальну і політичну. Алеж в 1860-ті роки та програма була захована навіть від молодших Украйінців, котрі тільки й знали думки старших, що через поезії Шевченка. Конкретна політично-соціальна програма, котру можна було вивести з тих поезій, була просто фантастична. Йійі могли взяти сурйозно до серця тільки дуже зелена молодіж, або чисті романтіки, котрі з разу вибивали б себе з усякого реального грунту і через те ставали б навіть не фана-

Digitized by Google

тиками, а просто візіонерами в думках в роді хіліастів, і квіетистами в дійсному житю, або лицемірами. А прозою виложеної і рахующої на реальну обстанову россійсько-украйінського житя програми не було в 60-ті роки у старших Украйінців, навіть у таких як Костомаров. Остатній писав прекрасні історичні праці, в которих, звісно, були сліди провідних думок Кирило Мефод. брацтва, найбільш демократизм і федералізм. Але думки ті, по самій суті історичних праць, являлись в архаічній одежі. Коли Костомарову закидали, що він проповідує „удѣльно-вѣчевый укладъ", козацький автономізм і гайдамацтво, то він одрікавсь од сього всього, кажучи, що він має ціли тільки історичні, а в сучасну політику не вступає. А тим часом зелена молодіж та романтичні натури виносили з творів Костомарова і его школи власне ідеалізацію „безгосудар-

Digitized by Google

ственности“ „удѣльно-вѣчеваго уклада“, козацтва, гайдамацтва, і коли не переходили просто в табор бунтарів і анархістів „Молодой Россіи“ й Бакуніна,*) то зоставались на віки свого роду міллеаристами, — зрілійші люде, холоднійші натури нічого не виносили практичного з тих історичних творів і не знали, як йім оформити, куди приткнути збуджені в них істориками думки, почуття, змагання. І через те такі люде або зоставались зовсім без ясних і твердих думок політичних і хиталась по вітру, або обертались за ними до ріжних інших джерел, а не укарйінських, та там коло тих джерел і зоставались, тратячи по

*) Я вже згадував, що історичні твори Костомарова та Мордовцева (котрий навіть назвав свій огляд самозванців та всякої низової „вольниці“ — „политическія (!?!) движенія русскаго народа“ були настольними книгами всероссійських бунтарів-народників...

Digitized by Google

троху й ті украйінські почуття, які в них були перше.

Ось через такі прогалини в публичних заявах думок молодших і старших украйнофілів в 60-ті роки вони й не мали ніякоі практичноі ваги на хід не то громадських справ у Россіі, з Украйіною, але навіть громадських думок про них. Маніфестаціі в роді „Отзыва изъ Кіева“ не мали навіть того наслідку, щоб йім хто небудь повірив, напр. навіть, щоб не приписувано украйінським народовцям „государственного сепаратизму“.

Як свідок, котрий не має ніякого резону говорити неправду, я мушу сказати, що, звісно, того сепаратизму не було в прозаічних думках і вчинках навіть автора пісні „Ще не вмерла Украйіна“. Коли він повернув з Архангельська і провадив етнографічну експедицію на Украйіні в 1870—73 рр., посланий Росс. Геогр. това-

Digitized by Google

риством і потім працював при київському Виділі того товариства, то він не тілько не був подібний до противника присяги Богдана Хмельницького на підданство Цареви Восточному, але навіть дійсно заслугував почасти на докір „лівобережних“ украйнофілів-хіліастів за дуже великі „уступки россійской государственности“. Так він помістив в свойому „Календарѣ Югозападнаго края на 1873 р.“ на першому, місці образок моделі памятника Богдану Хмельницькому зо статею про нього самого знаменитого Мих. Влад. Юзефовича, а в своїй капітальній праці „Труды етнограф.-статист. експедиціи въ Югозап. край“ (I—VII) провів, де тілько можна було, росс. госуд. ідею так гостро й з такою нетерпимостю проти невеликоруських елементів (найбільш польського), що навіть „азъ грѣшный“ при всьому свойому „москвофільству“ мусів полемі-

Digitized by Google

зувати з ним („Вѣстникъ Европы“, 1875, Іюль, „Евреи и Поляки въ Юго-западномъ краѣ“). Найбільш показуєся россійсько-державна тенденція Чубінського в єго статті „Поляки югозападнаго края“, писаній ним спільно з К. П. Михальчуком. (Труды і т. д, VII. 215. і далі. В примітці Чуб. каже, що в статті сій більше праці д. М-ка, ніж єго).

Позаяк експедиція Чубінського має велику важність в історії украйінського руху в Россії, а тим часом в Галичині про неі нема богато й ясних звісток, та й Труди єі мало розширені, то я випишу тут кілька характерніших місць зо згаданоі статті „Поляки Югозападнаго края“.

В переднім слові читаємо ось які слова:

„Польское общество (югоз. края) скомпрометированное недавнимъ политическимъ движеніемъ, направленнымъ

Digitized by Google

къ отторженію древней русской области отъ Русскаго государства, находится въ ложномъ положеніи. Малорусское населеніе края относится къ нему враждебно, чему нечего удивляться: исторія, національность и религія раздѣляютъ это интеллигентное меншинство отъ массы русскаго крестьянства.

„Возстаніе, стремившееся къ возстановленію Речи посполитой до Днѣпра, не могло не вооружить противъ себя русскаго общественнаго мнѣнія; кромѣ сепаратизма, здѣсь проглядывало и несимпатичное явленіе: возстаніе разразилось тогда, когда русское правительство освобождало съ землей крестьянъ, когда оно приготовляло цѣлый рядъ другихъ великихъ реформъ“ (стор. 115).

Далі в статті Чубінського і Михальчука особливо інтересна голова „Нравы, обычаи, семейный и общественный бытъ“. Тут між інчим ви-

Digitized by Google

ставляється романтизм і консерватизм польськоі громади, в порівнаню з російською.

„Сатира и критика вообще не даются полякамъ; у нихъ нѣтъ ниодного имени, которое бы могло неоспоримо стать на ряду съ лучшими русскими писателями въ этомъ родѣ“ (240).

„Поляки щеголяютъ вѣжливостію передъ женщинами, говорятъ имъ комплименты, поражающіе своею приторностію и льстивостію, они идолопоклонствуютъ передъ женщиною, но женщина, какъ человѣкъ, имъ непонятна. Мысль объ эмансипаціи женщинъ для поляка омерзительна. Героини Тургеневскихъ повѣстей (не только Елена, но такія, какъ Лиза или какъ Наташа) встрѣчены бы были съ отвращеніемъ“. (243)

Розбираючи прояви демократичноі реакціі шляхетському духу в польській громаді, автори доходять до хлопома-

Digitized by Google

ніі, котра появилась в польській київській молодіжі коло 1860 р. „Хлопоманія, кажуть вони, отличалась демократическимъ характеромъ. Панскій аристократизмъ и историческопанскія традиціи хлопоманы осмѣивали и называли „мошродзѣйствомъ". Хлопоманы сознавали историческія неправды Польши по отношенію къ Украйнѣ, они сознавали, что народъ не „быдло", что нужно уважать его личность, заботиться объ его образованіи, на его языкѣ (но альфавитъ долженъ быть принятъ польскій) Они сознавали необходимость религіозной терпимости и немедленнаго освободженія крестьянъ. Существованіе этой немногочисленной партіи было непродолжительно. За выдѣленіемъ изъ нея самыхъ лучшихъ передовыхъ людей, примкнувшихъ активно или пассивно къ общерусскому движенію начала 60-хъ годовъ, остальные были поглощены приготовлявшимся польскимъ движеніемъ".

Digitized by Google

В примітці автори кажуть, що „незначительное меньшинство“ й серед хлопоманів „допускало даже употребленіе русскаго алфавита“, — з чого почались спори в кружку, котрі потроху довели до повного „расколу въ средѣ хлопоманства. Этотъ расколъ много надѣлалъ шуму, но ни къ чему не привелъ; маленькій кружокъ выдѣлившихся украйнофиловъ вскорѣ началъ рѣдѣть и рѣшившись примкнуть къ русскимъ, не досчитался почти всѣхъ своихъ членовъ, за исключеніемъ развѣ двухъ, трехъ православныхъ и только одного, неизмѣримо возвысившагося умственно и нравственно надъ своимъ обществомъ католика“.

„Одновременно съ возникновенімъ. польской хлопоманіи, явилось русское украйнофильство“, кажуть далі Чуб. і Михальчук. „Часто тѣхъ и другихъ смѣшивали, такъ какъ тѣ и другіе носили малорусскій костюмъ. Но между ними была громадная разница.

Digitized by Google

Русскіе украйнофилы не были сепаратистами: любя свою народность, они не думали объ отторженіи отъ Россіи; они сознавали необходимость связи; всѣ ихъ мечты ограничивались стремленіемъ къ развитію малорусской литературы и изданіемъ для народа популярныхъ книгъ на малорусскомъ языкѣ, съ цѣлью успѣшнѣйшаго роспространенія знаній въ народѣ. Польскіе хлопоманы мечтали о соединеніи Украйны съ Польшей, не ограничивая своихъ претензій Днѣпромъ, какъ того хотѣла аристократія, выразившая свои желанія въ извѣстномъ адрессѣ подольскихъ дворянъ. Украйнофилы и польскіе хлопоманы относились другъ къ другу враждебно. Украйнофилы раздѣляли чувства народа по отношенію къ Польшѣ и ихъ не могли привлечь обѣщанія польской молодежи — обезпечить, по присоединеніи Украйны къ Польшѣ, свободу православія и мало-

Digitized by Google

русскаго языка. Украйнофиловъ эти предложенія оскробляли. Имъ казалось дикимъ, что горсть поляковъ, представляющая собою привилигированный классъ, позволяетъ себѣ распоряжаться судьбою края, населеннаго русскимъ народомъ. За тѣмъ украйнофилы, воспитанные на русской литературѣ, обязанные ей своимъ развитіемъ, не могли раздѣлять воззрѣній польской молодежи на эту литературу. Вслѣдствіе этого взаимное раздраженіе доходило до крайности. Въ кіевскомъ университетѣ, послѣ манифестаціи произведенной польской молодежью въ стѣнахъ университета (в осени 1861 р.) малороссы и русскіе подали протестъ попечителю и составили даже корпорацію (громада) для огражденія университета отъ господства польскихъ тенденцій. Это былъ первый протестъ въ видѣ адресса противъ польскихъ притязаній.“ (248—249).

Інтересна також голова „Корен-

Digitized by Google

ныя причины антагонизма (поляковъ) съ великоруссами и измѣненіе въ бытѣ поляковъ съ времени неудачи повстанія". Тут продводиться думка про корінну, політично-культурну ріжницю між польською й россійською громадою. Поляки-б то живуть традиціями олігархічної республіки, і через те вони романтики й політичні містіки... „Русское же интелигентное общество всегда было демократическимъ", кажуть Чуб. і Михальчук. „Въ нашей литературѣ (курсів наш) сильно розвито критическое направленіе, самообличеніе и стремленіе стряхнуть съ себе всякій романтизмъ. Недаромъ Россія называется мужицкимъ государствомъ, — ея интеллигенція ближе къ народу, чѣмъ въ какомъ либо другомъ обществѣ" (стр. 271)... „Въ то время, какъ польское общество утопало въ подобныхъ фантазіяхъ (мессіанізм Міцкевича й Красінського), русское общество шагъ-

Digitized by Google

за-шагомъ шло по пути соціальнаго прогресса".

Кінчается ся голова ось якими словами: „Неудача повстанія (1863) и энергія правительства въ возстановленіи русскаго характера края (западнаго) произвели на польское общество глубокое впечатлѣніе. Оно, высокомѣрно смотрѣвшее на русскихъ, видя цѣлый рядъ реформъ, совершившихся въ Россіи въ короткое время, видя сильное развитіе науки и литературы, видя нравственный прогрессъ русскаго общества, не могло не почувствовать смущенія, не могло въ душѣ не признать нравственнаго первенства Россіи въ славянской землѣ, чему лучшимъ выраженіемъ служили явленія съѣзда Славянъ въ Москвѣ во время этнографической выставки (1867); тутъ то поляки должны были призадуматься и отнестись критически къ своимъ политическимъ стремленіямъ и неудачамъ.

Digitized by Google

Поэтому неудивительно, что въ польскомъ обществѣ начинаетъ проявляться скептицизмъ. Среди поляковъ подымаются голоса, хотя еще слабые, о необходимости сближенія съ славянскимъ міромъ, въ томъ числѣ и съ Россіей. Начинаютъ признавать что Россія идетъ по пути прогресса. Франко-прусская война и крутыя мѣры онѣмечиванія переполошили польскую интеллигенцію. Начинаютъ понимать, откуда грозитъ опасность уже не политическому бытію, а національности, тамъ гдѣ она — сплошная славянская" (польская)? (стор. 273).

Хто б захотів побачити в деталях, в чому я не поділяю поглядів Чубінського й Михальчука, котрі, по моїй думці, наклали дуже вже темних барв на Польщу і дуже світлих на Россію, — хай загляне в згадану висше статтю мою в „В. Евр.".

Чимже ріжнились основи редаго-

Digitized by Google

ваного мною „Одкритого листу до ред. Правди“ як од політичної романтіки украйнофільських поезій і пісень, так і од безполітичного та й безкультурного народовства „Отзыва изъ Кіева“, а на решті од такої політики, яка видна була з поклонів автора пісні „Ще не вмерла Украйіна“ і єго сотрудника перед „русскимъ государствомъ“, — сподіваюсь, що читачі побачать і без дальших комментаріів.

Женева 4. Юля 188).

Digitized by Google

II. Ще слівце про Ф. К. Кистяковського.

(додаток до прилоги III-ої частини).

Мені було б дуже досадно, як би в сьому і в іншому, що я росказую про Кистяковського, хто небудь побачив зневагу заслуг єго, як ученого і професора, або навіть що небудь негарно характеризуюче особисто К-ого. Я міг би розсказати подібне напр. і про Костомарова, котрого поважаю, звісно, ще більше. Все діло в тому, що українська справа одним боком звязується з найспеціяльнійшими академічними, навіть археологічними студіями, а другим з біжучою, гострою й палкою політикою, і потребує або незвичайної універсальности духа й характера, або

Digitized by Google

поділу праці. Остатнє діло нелегке, тим більше, що многі з украйінських учених притяглись і до археології власне тим інтересом, який за молодости йіх збудили в них політичні боки украйінськоі праці. На лихо, стаючи згодом все більше археологами, деякі з таких Украйінців не мають сили рішучо ампутувати од себе політичні сімпатії й спомини молодощів. Звідси виходять йіх вагання, страхи реальні й фантастичні, нерівність і нещирість, а ще гірше консервативні заходи, щоб коли вже вони самі не можуть вести в звісному напрямку дальше звісних гряниць украйінську справу, котроі вони вважають себе, або вважаються другими за репрезентантів, то щоб не вів єі й ніхто другий. Всіх сих несімпатичних і просто деморалізуючих прояв було б менше як би украйнофіли, переходючи до кабінетноі археології, рішуче

Digitized by Google

розривали з усякою „політикою“; тоді б лішшою виходила навіть і йіхня археологія, а нарешті й загальна украйінська політіка; обидві стали б чистійші.

Digitized by Google

121200/5

1875 рік і мій обїзд австрійскоі Руси.

З 1874-ого року і в 1875-тий перейшла згадана в попередніх головах наша тяганина з „Правдою“ і з „Тов. ім. Шевченка“. Як і перше, „Правда“ не хотіла печатати ні наших, ні Січових статей, в котрих бачила противне своєму консервативно-качалівскому напрямку. Ми на те сердились тим паче, що думали, що pacta conventa переслані в Галичину.

Під кінець 1874 р. настала досить несподівана пригода: появився в Києві один чоловік, котрого я знав мало, але котрий був досить близький товариш з моіми приятелями-укра-

Digitized by Google

йінофілами, і появився з заміром непремінно закласти свою газету, що, як казали, він вважав за своє „призваніе“. Случилось так що пані Гогоцка, жінка професора філософії в університеті, православного гегеліянця і централіста славянофіла, котра перед тим взяла в найми газету „Кіевскій Телеграфъ“, що виходила вже від 1859 р. без програми і без толку, навіть без граматики. — увійшла з новоприйіззжим у компроміс: бери, мовляв, редакцію вже готовоі газети. Той згодився, і до ліберально-демократичноі програми (написаноі переважно мною), прикликав чимало сотрудників з кіівскоі інтелігенціі, в тім числі багато звісних за украйінофілів. Через мене було покликано і кілька Галичан, з котрих писав на ділі і писав чимало Навроцкий. Писав він найбільше про економічні справи, про котрі тоді уперто не хотіли знати

Digitized by Google

львівські народовці, бо вони, ще більше ніж москвофіли, стояли на тому, що економічна нужда галицького „хлопа“ виходить від єго „пянства та лінивства“.

З К. Телеграфомъ 1875 р вийшла кумедна річ. Звичайно украйінолюбці по обидва боки Збруча говорять про Галичину, як про украйінський Піемонт. А тепер виходило, що більше освічені Галичане, навіть такий Навроцкий, котрий мав особисті тісні звязки з львівськими народовцями, мусів, щоб подати свої думки або й просто зібрані ним по офіціальним джерелам факти про економічне житє свого народа, — обертатися з своїми дописями в Россію та оголошувати йіх—по московському. Я з свого боку зробив з К. Телеграфа газету критики громадського і письменського житя в Галичині, так що ніколи ні перед тим ні після того на Украйіні не писа-

Digitized by Google

*

лось так часто й багато про Галичину, як в початку 1875 р. в К. Телеграфі.

В народовецкій печаті вживаєся формула, по котрій я б то тілько й думаю, що чорнити все народовецке. Так я мушу сказати, що в К. Телеграфі я, звісно, критично обертався до всіх галицких партій, але не пропускав пригоди виставити російсько-украйінській громаді всякий порядний виступ, найменшу ознаку поступовоі, народолюбивоі думки, свіжого літературного заходу в писаню й діяльности галицких народовців. Коли-ж Просвіта показала независимість, зрікшись субсідіі від гал. сойму, то я посвятив Просвіті довгу статю, напечатав єі, окрім газети, осібними відбитками, котрі розсилав по всій Славянщині, де, як і в Россіі, москвофільські газети ославили Просвіту як лакеів і запроданців польских. Мені

Digitized by Google

не раз приходилось полемізувати в К. Тел. з народовскою „Правдою“ з поводу товариства ім. Шевченка й Просвіти. Першому я докоряв за те, що воно пішло по слідам „Народного Дому“ між іншим і в тому, що стало просто комерческим товариством, котре хотіло наживати гроші тіпографією, замісць того, щоб зразу же стати науково-літературним товариством. Просвіті закидав я, що вона не давала народу нічого просвітно-наукового і навіть утілітарного Що на мої закиди відповідали львівські народовці, цікавий хай прочита в „Правді“ за 1875 р. В усякім разі факт, що я мусів вести з народовецкими товариствами й органом полеміку про такі елементарні речі, зостаєся фактом характерним. О скілько з того часу подались на перед львівські народовецкі товариства і чи пригодилась на що небудь та моя полеміка, хай судять самі читачі.

Digitized by Google

Тим часом, коли я налягав на Галичину, другі сотрудники К Телеграфа писали про західну Славянщину, в котрій один і жив, працюючи коло виданя Кобзаря Шевченка, а другий (Сергій Подолінський) обїїхав значну частину південної Славянщини, звертаючи увагу на соціальні, а надто аграрні справи. В дописях і передових статях про Славянщину (остатні писались мн ю) проводився консеквентно поступово демократичний і федеральний погляд. Сміло скажу, що на Украйіні не було ніколи виданя, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Методіївського братства 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш „Кіевскій Телеграфъ“ 1875 р.

Одначе з самого початку виявилось, що стан нашого К Телеграфа не певний. І своїм радікальством, і своїм украйінством, і критикою го-

Digitized by Google

родських і краєвих справ, і просто конкуренцією „Кіевлянину“, він викликав проти себе багато ворогів, котрі вхопились за слова „украинскій сепаратизмъ“, як за найліпшу палку проти нашої газети. До того й у середині газета була не кріпка. Гогоцкий, реакціонер, і катковець, а до того й Плюшкін, лютував на свою жінку і трохи не на базарі кричав, що вона попалась в руки сепаратистам. Сама Гогоцка не так то рада була новій редакції, котра зразу потребувала більше видатків, ніж давала доходів, і стала докоряти нашій редакції, що вона не стоїть на грунті „чистого прогрессу й демократії“, а занадто привносить націоналізму. „Редактор-по призванію“, з патентованих украйінофілів, став органом думок Гогоцькоі а незабаром і кинув К. Телеграфъ і потім появився з своіми статями навіть у „Кіевляни-

Digitized by Google

нѣ". Місце єго в К. Телеграфі заступив один наш знакомий, не патентований украйінофіл, і під єго редакцією хоч не обходилось без клопотів, та все таки хоч не було спорів про літературний бік справи, про тенденцію. Газета почала пускати корені. Так за те й ворогів, їй прибавилось більше і вони напирали на Гогоцкого, роблячи єго відвічальним за украйінофільску газету єго жінки. Гогоцкий став вриватися до жінки, коли в неі бував наш редактор, чіплявсь до него.

А з другого боку патентована украйінофільска братія мало робила для газети; більша частина з тих, хто формально обіцяв бути сотрудниками, не давала нічого Вся праця легла на 4—5 чоловіка, котрим нарешті увесь стан річей огид, і вони просто поставили перед братією питанє, чи не лишити нам К. Телеграфа?

Digitized by Google

Більшість рішила не лишати, хоч за те, щоб лишити, подали голоси всі писавші, котрі незабаром майже всі стали еміграктами: я, С. Подолінський, Зібер, Волков.

„Се значить, ми присуджені на каторжну роботу, — обернувсь я до тих, що самі писати не хотіли, а з легкою душею подавали голос за те, щоб другі писали. — Ну, так я кажу просто, що на безсрочну каторгу я не йду. Протягну ще якийсь час, і коли все буде по старому, то кажу наперед: утечу з сего Сібіру, не питаючись ні в кого“.

Треба сказати, що мій стан у К Телеграфі був найтяжший. Злоба проти газети направлялась переважно на мене, котрого робили відвічальним навіть за ті статі, про котрі я не знав, або котрим був противний в редакційній раді. Гогоцкий спеціально лютував на мій сепаратізм,

Digitized by Google

і коли редактор (другий), щоб утихомирити єго, сказав єму, що я не можу бути сепаратистом, бо я автор статей у Правді — Література російска, великоруска, украйінска й галицка, то Гогоцкий іменно на ті статі й подав донос міністру Толстому, вказавши єму там на осуду єго шкільної політики.

Тим часом у товариства, в украйінофільскій братії я не тілько не мав потрібної помочи, а почав натикатись на опозіцію дужшу, ніж у попередній рік. Мотіви тієї опозіції досить складні і я далеко б одійшов від австро-руських справ, як би став розбирати йіх. Скажу тілько про те, що виставлялось на верх опонентами Виставлялось же ними те, що я занадто мало даю ваги національности, украйінофільству, а за надто далеко йду в своєму европействі і занадто багато роблю уступок всеро-

Digitized by Google

сійству. Говорив таке тепер найбільше один товариш, котрий торік найбільше піддержував мене з подібних спорах.

Раз я єму на самоті нагадав торішнє і спитав, що змінилося з того часу в єго і моїх думках або в обставинах. „А змінилось те, що торік Вам робив опозіцію N. N., а тепер єго не ма, то Ви остались без рівноваги. От я єі й держу“. Я нічого не зрозумів у таких резонах і замовк.

Між іншим опозіція виявила себе доволі сильно, коли я читав проєкт статі в К. Тел на роковини Шевченка. Товариш, котрий спорився зо мною для „рівноваги“, досить гостро скритикував мою статю. Я бачив, що багато згідні з ним. „Ну, я беру назад свою статю, — сказав нарешті я. — Тілько зробімо по англійському: хто повалить міністерство, той склада нове. Пишіть Ви статю на роковини“.

Digitized by Google

Рівноважець одмовляєся, почина говорити, що ми не так радікально росходимось і т. і. Згодились на середнє: вибрали комісію, котра мусіла зо мною переробити статю. Звелось на незначні поправки, та цензор порішив справу по своєму: заборонив усю статю, як занадто украйінофільску!

Товариш, споривший зо мною для рівноваги, почав виступати проти мене і в галицких справах, коли я радив написати що в Галичину. Частійше всего він жалівся, що я вже дуже багато хочу займати людей Галичиною, і прозвав мене „Михайіл Галицкий". А іноді так ставав на бік Правдян. Один раз, саме коло того часу, як нас, сотрудників К. Тел. присуджено на каторжну роботу, я настоював на потребі вшять післати в „Правду" колективний лист, бо на індівідуальні Правдяне зовсім не звер-

Digitized by Google

тали уваги. Рівноважець виступив проти, але з такими аргументами: Після всего, що ми спробували, очевидно, що Правдяне закоренілі обскуранти, а коли так, то найліпше просто махнути на них рукою, а коли між Галичанами є поступові елементи, то ми мусимо з ними виключно закласти за границею новий орган Се за одно могло б рішити й справу про К. Телаграф.

Теоретично се було вірно, але з практичного боку вже через те не мало вартости, що, як показало діло, наша братія не здібна була вправитись і з К. Телеграфом і сам рівноважець не написав у К. Тел. ні слова, а тілько усердно говорив за те, щоб „каторжники“ не кидали К. Тел. При таких умовах слова рівноважця про новий орган за границею не мали в моіх очах ніякоі вартости.

Digitized by Google

Тількож братія взяла йіх в суріоз і рішила вибрати комісію для обсліду сеі справи. В комісію попалось кілька каторжників; хотіли назначити й мене, але я відрікся й порадив вибрати ліпше ініціатора справи. Так і сталося. Та на тому й стало.

Тимчасом Гогоцка порішила справу К. Телеграфа, а іменно відмовила нам газету. Случилось се як раз перед вакаціями. Я поклав поїхати в австрійську Русь, щоб самому придивитись пильнійше до тамтошніх обставин і познакомитись найбільше з „провінціалами", серед котрих, — писав мені Навроцкий, — є люде більше суріозні й здібні до поступу, ніж львівські народовці.

Але незадовго до мого виїзду приїхав у Кієв Галичанин, звісний Корнило Сушкевич з жінкою. Я мусів faire les honneurs de la ville, показу-

Digitized by Google

вати приїзжим місто, звісно, найбільше церкви і ті старовини, що в них заховались. Подорожні не дуже то інтересувались тим, бо очевидно історії Києва не знали, а окрім того мадам Сушкевич видимо боялась „шизматицких церков“. Моєї сімії вже не було в городі, але дехто з товаришів жонатих закликували Сушкевича з жінкою на вечір, „на чай“ по російскому, — та Сушкевич всюди приходив сам, без жінки. Звісно, розмова велась про всякі речі, спорні між нами й Правдянами. Я лишав споритись більше другим, хай своїми очима побачать, що то таке галицкий народовець. Розмова частійше всего сходила на причини бідности хлопів, на потребу звертати увагу на економічні справи.

Раз, при 20-25 душах люду, Сушкевич випустив „крилате слово“, істинно монументальне. „Ось ви, па-

Digitized by Google

нове, все за хлопом побиваєтесь, кажете: землі йім дати. Але ж ви не знаєте натури нашого хлопа Алеж як дати єму землю та лишити самого, то він ляже під грушкою, тай спатиме і нічого не робитиме“!

Сі слова ліпше ніж цілий том малюють ступінь розвитку, на якому стояла галицка громада в 1875 р. і прибавляти мені до них нічого.

В кінці юля я вийіхав у Галичину з одним молодим приятелем, котрого я буду звати Х. Б. Ми пойіхали на Радзівілів, щоб оглянути Почаів. В Почаєві ми надивувались на єдину в православній Руси не темну церкву (перероблена з уніятскоі), на мужицкі костюми на фресках церкви, котрі представляють чудеса почаівскоі богородиці, на монаха, котрий роскавзував нам, як недавно трохи не згоріла чудотворна ікона, котра між іншим, по легендам, втушає й пожари.

Digitized by Google

В Бродах на австрійскій митниці, случилася з нами пригода.

Галичина безспорно зостаток Польщі з державного погляду і тому не дивно, що тут Поляки-чиновники поспішаються помститись над „Москвою“, над усяким „Москалем“, котрий попадеся їім у лапи. А митниці так і навмисне зроблені на те, щоб надокучати людім. До того-ж звісно, що галицко-польске чиновництво рекрутуєся з раси, котра і без того рада показати свою важність над підлеглим чоловіком. Через те нема в Европі митниць більш нудних і надоїідливих, як галицкі, хиба російскі.

У нас же в багажі було таке, до чого безпремінно мусіли причепитись польскі митарі, — а власне багато книг російских і украйінских. Я віз чимало кієвских видань етнографічних і популярних, щоб роздати їіх по австрійскій Русі. А мій спутник ду-

Digitized by Google

мав, пройїхавши по тій Русі, податись через Молдавію в Одесу, а звідти в Крим, де думав зоставатись місяців 2-3, то й узяв собі, окрім всього іншого „Отечественныя Записки“ аж за 2 роки, тоб то 24 досить товстих книг. Окрім того мав він щось 2-3 фунти чаю і на решті величезну сокиру, бо, як Гладстон, рубав для гімнастіки дрова. В Кієві, як ми вкладались, я єму казав, що буде з ним на галицкій митниці пригода і обіцяв говорити за него (він не вмів ні по польскому, ні по німецкому) про чай і навіть про книги, але за сокиру відрікся. „Ми непремінно будемо московскими агентами в очах польских чиновників, — казав я. А тут сокира... Як я впевню йіх, що ви дрова в Криму будете рубати?!“

Сокиру Х. Б. заховав так у скрині, що до неі не дійшли, а чай і книги побачили. За чай взяли якусь

Digitized by Google

величеньку плату, а перед книгами стали. „На що пану тілько книг?“ - питав чиновник, коли се другий показує єму, що і в мене повна скриня книг. Почалась розмова: куди ми йідемо? — В ріжні місця славянскі, кажу. „На що вам стілько книг?“ — Одні до читаня, другі, що б роздавати. „А чи не можна відіслати ті книги direct куди в інше місце, а не в Львів?“ — Не можна, кажу. І т. д. і т. д.

Тим часом коло наших книг зібралась купа чиновників і слуг. Поїзд ішов ще за дві годині, і нам і чиновникам було багато часу, то можна було гаяти. Один із залізнодорожних слуг, очивидно Русин, взяв у руки одну з моіх книг і став читати голосно заголовок: „Народныя южнорусскія сказки“, засміявся довольно, роскрив книгу і став читати, усмі хаючись.

*

Digitized by Google

„Ну, так що ж буде з книгами? питаю я чиновника, на вид важнійшого. „Ми не можемо пропустити, каже. Хто єго зна, що там у них; може що небезпечне“. „Але ж у вас констітуція, кажу. То від вас що небезпечне може прийти в Росію, а де вже Росії небезпечити вільну Галичину!“ „Я не можу пропустити, каже; хиба начальник“. „Ну, то скажіть начальнику, що є у нас такі то й такі книги, а ми пождемо до поїзда, — кажу я і, обернувшись до Русина-прислужника, прибавив: завяжіть, будьте ласкаві, скрині,“ — і ми пішли в буфет обідати.

Трохи згодом приходить Русин-читатель і пита: ви до Львова? — До Львова. „Давайте за багаж стілько-то“. Я даю. Русин приносить квіток. Далі дзвонять, і ми йдемо до вагонів. Бачу—Русин везе наші скрині до багажового вагона. До мене при-

Digitized by Google

біга суворий Катон з митниці і пита: „А якже буде з книгами?“ „Вже скінчено, кажу я. „Хиба пан говорив з начальником? з тим паном, що з усами, — показує на якогось пана віддалека. „Ні кажу“.

Катон сам побіг до пана з усами, а Русини тим часом пха наші скрині в вагон. Бачу я, Катон показує на нас руками. Бачу і міну і жест обома руками начальника, котрі значили: „Idź pan do djabła!“ Катон вертаєся назад, я віддаю єму салоновий поклін і вскакую в вагон. Пойізд двигаєся... ми благополучно прибуваємо в Львів, куди мусіли на тойже час прийіхати з Відня Галичанин О. Т. і Украйінець С. Подолінский, з тим щоб у купі з нами йіхати в Гуцульщину.

Прийіхавши у Львів, ми, звичайно, пішли на Бесіду, читати газети, але ні до кого зі Львовян я поклав

Digitized by Google

собі не ходити й розмовляти з ними як найменше. На Бесіді встрічні Правдяне самі зачіпали спорні пункти. Я відповідав, що скінчив свої спори з Правдянами і буду виступати проти них тілько тоді, коли вони будуть говорити від имені всіх Русинів-Украйінців, а тепер прийіхав шукати, чи нема в Галичині других людей, з котрими нам можна працювати для народа без спорів. До нас у готель заходив Волод. Ганкевич; я лишав єго спорітись з моім молодим товаришем,для котрого species hominum — narodovius Leopoliensis була дивоглядною.

Одного дня Х. Б. заспорився з Ганкевичем про те, як дивитись на засудженого в крімінал. Ганкевич доказував, що признаний судом злочинець є непремінно лихий чоловік, котрому не можна ні спочувати, ні помогати, — котрого не слід жаліти.

Digitized by Google

Х. Б. проводив гуманні погляди на „злочинця“, звичайні в Росії ще з 40-вих років, і дивувавсь, як Ганкевич будучи людиною університетского вихованя, може таке говорити. Я замітив, що власне Ганкевич, як львівский докторанд прав, так і мусить говорити, — коли се хтось сильно стукнув у двері, і за тим в наш нумер вбігли О. Т. і С. Подолінский, з котрих остатній, побачивши Х. Б., зараз же почав з ним боротись, поки оба не попадали до долу, чим перелякали Ганкевича та трохи й мене. Се вони пробували силу після того, як остатній раз боролись в гімнастичному залі в Києві, назад тому півроку.

На запит: що нового в Відні? прийіжжі показали брошурку „Парова Машина“ і скоро С. Подолінский почав єї читати. Видно було, що він був єї автор. Скоро С. П. скінчив

Digitized by Google

читати ту комуністичну казку, спитав нас: що ми про неї думаємо.

Я поглянув на Ганкевича. Той замітив щось про два - три вирази. „А проти змісту нічого не маєте замітити?“ спитав С. П. „Нічого“, відповів Ганкевич „А ви що скажете?“ спитав мене С П. „Я про ідею казки нічого не буду говорити. Тілько я не дуже великий прихильник проводу складних соціальних ідей в казках, Утопіях і т. п. Тут не показується того, що перше приходить в голову, а надто простому чоловікові: як дійти до певного ідеала, намалюваного в казці, в сні, в балеті“.

Тут Ганкевич замітив, що час іти в Бесіду, що там будуть цікаві гості.

Ми пішли, і помалу розмова звелась на наші рокові спори з Правдянами. Я піддержував розмову тілько, щоб дати другим повід говорити.

Digitized by Google

Особливо хотілось мені, щоб О. Т., як Галичанин, поговорив з народовцями. „Що-ж ви хочете, щоб ми приставали до соціалістів?“ спитав Ганкевич, котрий звичайно в розмовах один на один брав середню ноту між нами й львівскими народовцями. „Я знаю, що ви не соціалісти, — казав я, — але, коли ви зветесь народовцями, то б то демократами, то будьте хоть індівідуалістами, та все таки правдивими, чистими демократами а до того й поступовцями, а не йдіть на службу австрійскій клерикально-магнатскій партії. І на теперішньому австрійскому політичному грунті є що робити демократу-поступовцю, навіть коли він не комуніст і не пристає до соціалістів. „Перепрашаю, — сказав тут Олександер Огоновский. Розмова для мене дуже інтересна, але я мушу йти до дому; я тілько що вернувся з села і поки-

Digitized by Google

нув жінку саму. Знаєте, жінка молода, — сказав він до всеі публики з осібною усмішкою. Всі засміялись тією ж усмішкою....

„На що ви сказали, що можна бути демократами, хоч не соціалістами? „спитав мене гостро С. Подолінский“. Аже-ж консеквентний демократ мусить бути соціальним демократом!“ „А коли-ж і в більше освічених сторонах, ніж Галичина, богато є демократів не соціальних. Тепер досить було б і того, коли б кожда поступова партія давала хоч те для поступу, що лежить в еі ймені, в програмі, то скорш наступив би час і для соціалізму“.

С. П. з сим не згоджувавсь, алеж, коли я єму сказав, що не вже-ж мені було потребувати напр. від Ол. Огоновского, щоб він ставав соціальним демократом, то й він засміявсь. „То з ними просто нічого й часу га-

Digitized by Google

яти, сказав він. Треба починати працю з іншими Галичанами". „З якими?" „А ось з Січовиками. Ви б тепер не пізнали Січі; там усі тепер соціалісти". „Так скоро люде не перемінюються". „А ось же перемінились. Ми вже вмовились з О Т. про видане соціалістичної газети украйінскої в Відні. За тим тепер і йідемо в Росію, щоб зібрати грошей та знайти кореспондентів для газети".

Сей новий проєкт руйнував перше вложений, що б йіхати всім дивитись на Гуцульщину по обидва боки Карпат. На решті вмовились на половині: усі йідемо в Станіславів, звідти в гори до батька одного Січовика, потім у Галич дивитись народній мітінг, зібраний товариством Качковского, а потім О. Т. і С. Подолінский йідуть у Росію, а я в Буковину й Угорщину.

Пойіхали в Станіславів залізни-

Digitized by Google

цею без усяких пригод. В Станіславові піднялось питанє, куди йіхать? чи в готель, чи в дім старого приятеля Січовика, котрий мав там свій дім. О. Т. радив готель, але С. Подолінский настоював, що треба в Галичині пропагувати наші російско-украйінскі, антібуржуазні звичаі, і йіхати до Січовика. Той стрітив нас досить гостинно, але ми видимо стісняли єго матір, котра не знала наших панско-мужицких звичаів і витала нас дуже церемонно й холодно.

На другий день прийшов до нас один кандідат на учителя, страшно чорнявий (Леонід Заклінский, тепер уже небіжчик), досить розумний чоловік, і тут я запримітив, що я мвов вернувся в цюрихский Flüntern. В станіславівского Січовика було немало „Вперед“ і єго видань, котрі посилались єму навіть в коректурах. Січовик подав мені свіжу повинку,

Digitized by Google

„Сказку о Мудрицѣ Наумовнѣ“, котру я не міг себе принудити прочитати далі 3-4 сторін. Чорнявий гість ходив по хаті з листом „Вперед а“. Оба вже були знакомі з „Паровою Машиною“ і похваляли еі перед автором. Коли я звів бесіду на львівску публіцістику, на потребу видавати щось прогрессівнійше, ніж Правда, чорнявий став говорити про те, що треба видавати щось подібне до „Вперед а“.

Але треба було вибиратись у гори. Нам найняли візницю, до нас чотирьох прибавився молодий тихий Січовик, котрого я бачив ще в 1873 р. у Відні, дуже симпатичний, тілько може занадто вже скромний, і ми поїхали в гори до его батька-попа. Дорогою нас не раз уражало нахальство жидів, а надто одкупщиків шоссейних (рогатників), котрі грубо кричали на нашого візницю і узявши з

Digitized by Google

нас гроші, не хотіли навіть підводити застави, так що наш візниця мусив злазити і робити йіх роботу, при чому жиди ще єго й лаяли. Два рази в силу ми вдержували антісеміта Х. Б., щоб не побив жидів.

На другий день ми прийіхали до цілі, в гірске село, дуже близьке вже до угорскоі границі. Видимо не багата сімя попа стріла нас дуже гостинно і при тому без тих буржуазно-польско-австрійских манєр, котрі панують по більш „цівілізованих“ кутках Галичини і котрі досить прикрі для людей, звикших і до російскоі простоти і до романских салонів. Про житє народне ми довідались мало, — не було часу. Так хиба приглянулись поверховно до того, що таке Гуцул, єго хата, костюм. На другий день пішли в церкву, де я бачив більше подобенства до наших православних церков і нашоі служби,

Digitized by Google

ніж по городам Галичини. Після служби наш хозяін-піп попсував нам духа промовою до єго нечисленної гуцульскої пастви. Видимо він почував потребу перед гістьми щось сказати пастві, і сказав на тему, котру тоді любила розвивати галицка пресса: пянство й лінивство хлопів. Вийшло якось ex abrupto, безтактно, грубо. На нас найшов сум, та й Гуцули, здавалось, стали дивитись на нас понурійше: мовляв, се для вас, через вас нас вилаяно!

У вечері друге неприятне вражінє: коли ми сиділи в кружку, гості і досить численна сімя хозяіна, і розмовляли, при чому й дочки хозяіна, видимо не дуже вчені, просто й мило роспитували нас про Украйіну, — прийшов якийсь чиновник-Поляк, поліцейский чи лісовий, про котрого нам уже казали, що він роспитував про нас. Він увійшов з поль-

Digitized by Google

скою мовою, і зараз же всі почали говорити по польскому, окрім нас, приїзжих. Коли нас знакомили, Поляк-чиновник замітив: „A, Ukraińcy, to nasi ludzie!“ і поговоривши до нас спершу по польскому, але дістаючи відповідь по украйінскому (бо я говорю по польскому плохо, а С. П. і Х. Б. зовсім не говорили) і сам поговорив з нами мінут з пять по рускому, досить добре, тілько з грубоватою (бо хлопска мова!) вимовою, а потім повернувся до дам з польскою фразою і так і держався єі до кінця візіта.

На другий день ми, накупивши деяких гуцульских виробів, найбільше нашийних виплетів з намиста,—моду на котрі мої дами родички потім пустили на Украйіні, — та торбочок, ми пустились в обратну путь до Станіславова.

Туди ми прибули вже досить пі-

Digitized by Google

зно і наробили чимало клопоту Січовикові, котрий нас не ждав, хоч єму й казано було, що прийідемо саме в той день, бо на завтра вже треба було бути в Галичі. Довго бідний Січовик не міг примиритись з тим, що я міг спати долі на пледі, підложивши собі під голову дорожний сак та маленьку подушечку, і таки аж розбудивши мене, перевів на якесь, по єго думці, більше комфортне ліжко.

В ранці ми поїхали в Галич. Там нам кинулось у вічі велике число вояів, що ходили патрулями по місту, немов вижидаючи бунта. Народу прийіхало на мітінг душ з 800. Се була для нас, Росіян, невидана річ. Алеж урядники віча робили все мов навмисне, щоб віче як можна менше принесло користи народу

Перш усього вони почали правити найторжественні церковні служ-

Digitized by Google

би. Греко-восточні служби в загалі пораховані більше на монахів, аніж на мирян, та ще наших, холодних крайін, де людина мусить більше працювати, ніж по Сіріях та Єгиптах. А вже до таких пригод конституційного житя, як мітінги, ті служби зовсім не підходять. На них іде найменше $1^1/_2$—2 години, після чого люде зостаються голодні й потомлені і мало здібні слухати політичних ораторів.

Оратори-ж галицкі страшно незручні: не вміють говорити коротко, образно і просто про діло, а несуть хрії, зложені по старій риториці, довжезні, бліді, темні і страшенно скучні. Витерпіти галицкий мітінг — тяжка робота навіть для вишколеної людини, тим паче для простої. До того оратори тов. Качковского, яко спеціальні твердо-русси, навмисне говорили таким язиком, що й мені напр. було часто дуже важко їх розуміти.

Digitized by Google

Я навмисне старавсь міститись серед мужиків, котрим були відведені місця по краям шопи, досить тісні, бо середину, більш простору, засіли „отці“ і їх „красавиці“. Ті „хлопи“ дуже пильно прислухались до промов: видимо щиро заінтересовані були мітінгом, але дуже мало розуміли промови. Часто вони оглядались на вкруги, шукаючи, щоб хто їм пояснив, про що ходить. Я не раз мусів зрезюмувати моім сусідам суть промови і до мене стали обертатись сусіди, коли чого не розуміли. „Починаються внески поодиноких членів!“ викликнув предсідатель віча. „Що ж се ми мусимо ще нести?“ спитала мене сусідка, жінка, котра з чоловіком дуже прислухалась до промов, але очивидно майже нічого з них не розуміла. Чоловік єї розумів не більше.

Після промов була „часть забавна“ — прогулька на замок, де гра-

Digitized by Google

ла музика, між іншим і популярної коломийки. Тілько-ж і та часть була не живійша. Надутість, церемонність видно було на кождім кроку. Авторітети ходили, надувшись, окремо, і видимо нудились. По близу йіх так само нудилась простійша „інтелігенція“, а далі „народ“ Нігде ні живої розмови, ні веселости (Як взорець галицкої церемонности роскажу пригоду, бувшу ще до мітінга. Ми були коло церкви Народу було багато, а церква була мала; попи правили довго. Масса народу стояла, або й сиділа коло церкви. Сіли й ми на траві, прославши пледи. З нами говорив Евг. Желехівский. Ми єго просимо сідати коло нас. „Та я сівбим, відказує, та боюся, ажебим ся не скомпромітував: тут можуть бути мої ученики“).

На нашу групу скоса всі поглядали аж поки нарешті підскочив до

Digitized by Google

мене один віденьский москвофіл, але скоро відійшов, бо втомився говорити „чистымъ русскимъ литературнымъ языкомъ“, котрого „чистота“ ясна була перед моєю російскою мовою. Підійшов був потім один буковинский піп, котрий сказав мені секретним шопотом, що за ним, як і в загалі „за нами, православними“ слідять, як би він не сказав чого проти „непогрішимости папи“. Він дуже здивувався, коли я єго спитав, чому ніхто на мітінгу не зачепив ні одної живої політичної, соціальної чи економічної справи, і скоро втік від нас Я потім замітив, що й уніятскі попи по селах, навіть такий Вітвіцкий (автор книги про Гуцулів котрого винили о прислужність до полонізму) охоче зачинали зо мною розмову проти непогрішимости папи.

Скінчилось гуляне, скінчився пообідний збір мітінга, на котрому моло-

Digitized by Google

дий член М. Павлик підняв справу про переклад на народну мову церковних книг. Ніхто не підпер сеі думки. Після мітінга зосталась в усіх тілько утома. Ми, Украйінці, позволяли собі говорити, що колиб у нас була така воля, то інакші б у нас плоди давали мітінги. Галичане, навіть радікальнійші, мовчали конфузливо, або складали вину на „москвофілів“, проводирів мітінга.

Після раннього мітінга мені довелось обідати серед купки народовців, переважно молодих попів. Завелась розмова між іншим про „Просвіту“. Тоді Просвіта не печатала навіть утілітарних книг (про гній, закони і т. і.) а виключно баєчки для дітей та біографії чудотворців. Се йій закидав я в К. Телеграфі. „Правда“ відповідала, що Просвіта добре робить, бо перше треба навчити народ „моральности“.

Digitized by Google

Молоді попи в Галичі говорили те-ж саме. „Але-ж, прошу вас, — казав я, — навіть, колиб се було правда, то якої моральности навчать чудотворні казки про те, як той ходив по воді, а другий по воздуху і т. д.? Вже коли хочете навчати масу християньскої моралі, то чому ви не ширите просто евангелія, напр. в Кулішевому перекладі?“ На се мені відповідали явно, щоб тілько відкрутитись, бо й евангеліє мої собесідники вважали за щось дуже ліберальне. Між аргументами були й такі, що хлоп занадто мало розвитий, щоб просто читати евангеліє.

Наступив кінець мітінгу, — і ми пішли на стацію, звідки С. Подолінський і О. Т. мусіли їхати на Львів і далі в Росію, а я з Х. Б. на Чернівці На стації зібралось чимало люду, і Х. Б. з своїм антісемітізмом сам відкрив там мітінг, в котрому

Digitized by Google

взяли участь і жиди й мужики. „Інтелігенція“ видимо тікала від того мітінга.

Коло 11 г. вечора ми були в Чернівцях, звідки Х. Б. зараз же поїхав на Сучаву, а я фіакром поїхав у місто.

В Чернівцях я мав рекомендацію до одного молодшого народовця, котрий попрохав мене прийти в вечері в один ресторан-огород, де, казав, збираються інтелігентні Русини. Але ще днем, не непамятаю вже як, я познакомився з одним молодим Русином, писателем, котрий поміщав свої твори в виданях старої партії. Він предложив мені обійти зі мною місто і добре єго мені показав. Оглядаючи митрополію, ми оба посумували над тим, як мало в сім краснім будинку, котрий звернув би на себе увагу навіть і в Відні й Парижу, робиться що небудь, не скажу вже

Digitized by Google

дійсно путнього для народу. Потроху ми розговорились в загалі об тім, що робиться для руского народу в Буковині. Черновецкий молодий старорусин, сам Галичанин з роду, признавав, що не робиться майже нічого і зовсім независимо критикував обидві партії, а надто стару, котра тоді мала там перевагу і котра недавно агітувала за вибором у посли звісного буковинского Німця з Русинів, Томащука. „Скілько і я поклав праці на той вибір, — казав мій черновецкий Віргілій, — а що виграв з того народ наш?“ Розмовившись, ми майже зовсім зійшлись в поглядах на працю коло народа, независимо від старих партій. Не думаю, щоб собесідник дурив мене; певно, як багато наших людей, в часи приязної розмови він дійсно й думав те, що говорив, а потім ішов по тій дорозі, куди єго пхала рутіна.

Digitized by Google

У вечері, в тій компанії, котра зібралась у показаний мені ресторан, левом бесіди став один уніатский піп — середнього стану між партіями. Будучи досить прихильний до москвофільства, він згорда дивився на православних Буковинців і жалівся, що Галичан на Буковині не люблять, тоді як вони там дійсні культуртрегери. Він так і сказав З висока він дивився й на православну церкву в Росії, де, як він казав, нема освічених попів, ні проповіді. Мені не було резону споритися з ним, і ми попрощались досить приязно.

На другий день я оглянув церкву і чув спів руминский і славянский, обійшов базар, де дивувався чистоті малорускоі розмови. Чернівці в сему перший город на світі, бо панска мова там німецка, дуже вже далека від мужицкоі, то й не може там у розмовах панства з мужиками

Digitized by Google

виробитись така мішанина, як у Львові або в Києві. Тут і пани на базарі мусіли говорити чисто по малорускому.

На решті, накупивши фотографій Гуцулів, я поїхав залізницею до Снятина, щоб звідти, при помочі пона, до котрого мені дали лист з Чернівців, їхати возом до Путилова-Сторонця, до Федьковича. Він трохи здивувався моєму візіту, але приняв мене гостинно, дав навіть їсти печену курку з чаєм і винаняв мені візницю з тим, щоб зараз же їхати на Кути, де я мусів ночувати.

В Кути ми приїхали пізно, і довго не могли добитись ні в одну гостинницю. Був вечір пятниці, і ні один жид не хотів безпокоїтись відчиняти нам. На решті довгим стуком у одні ворота ми добились того, що з двору вийшла наймичка-християнка, і впустила нас. Але їсти нічогі-

Digitized by Google

сінько не дала, так що я мусів вдовольнятись споминами снятинскої курки. Я не знав, що тими споминами прийдеся мені жити і на другий день, і через те не дуже трівожився.

На другий день показалось, що ніхто з жидів у дворі не хоче з нами навіть говорити, а тим паче дати йісти. Намови наймичці нічого не помагали; вона знала тілько взяти з нас певну плату за нічліг. На решті візниця прийшов з торжеством і приніс мені склянку кави, далеке подобіє віденьского melange, і хлібчик, подобіє Semmel. Каже: „здобув із християнскої цукерні; бо як же можна панові зоставатись без кави!“ Я був радий такій міцній вірі в панску каву, але найівся мало, і потім майже цілісінький день нічого не міг здобути по дорозі: жиди не продавали, бо була субота, а мужики не продавали, бог йіх зна через що.

Digitized by Google

Зоставалось годуватись чудовими ландшафтами та красою люду, а надто жінок і дівчат. Нігде в рускому світі нема такої краси. А жіноцтва, найбільше дівчат, по дорозі попадалось чимало, бо, — як побачив я тоді з дивом, — там такий звичай, що дівчата поправляють дороги у празник. А в той день був якийсь празник. В однім місці коло дороги поралось щось зо 70-80 дівчат і молодиць, одна ліпше другої, всі заквітчані, в празникових одежах.

Тілько-ж по полудні голод так став мене розбирати, що хоч кричи. Візник став роспитувати людей, де б можна знайти обід і на решті сказав мені, що незабаром дойдемо до поштмайстра і в него пообідаємо. До того поштмайстра добрались ми не скоро. Я прошу его зготовити обід, або дати хоч яєць. В надії добре пообідати, я викупався в річці,

Digitized by Google

що текла зараз же низше дороги і купаючись любувався на дарабы (плоти), що спускались по річці, несучи на собі між іншим Гуцулів і Гуцулок в празникових строях Купане ще вбільшило апетіт. Коли се кличуть обідати. Подають суп: ні сліду мяса; вода і картопля. Друге несуть щось біле: оладки з картоплі. „Як звуть сю страву по тутешньому?“ питаю в поштмайстра, котрий обідав у купі зо мною. „Барабольники“, каже. Третє несуть щось брунасте. Ну, думаю, певне вже се печене мясо. Беру: ті самі оладки з картоплі, тілько обмазані соусом із слив. „А се питаю як звуть?“ „Те-ж барабольники“. Записую в книжку свою день і час і слова: „барабольники, да буде прокляте ваше имя!“.

Я між іншим росказую се все, як про свого роду ознаку культури, котру можна побачити на східній

Digitized by Google

половині Австрії і на Балканскому полуострові і котра зовсім відмінна від нашоі, украйнскоі, або в загалі російскоі. Се стан річей, в котрому нема культури ні дикоі, ні цівілізованоі. У нас при культурі дикій. по крайній мірі випросиш, або купиш в кожного мужика хліба, яєць, молока. У нас неможливо, щоб і чиновник, як напр. буковинский поштмайстер. живучи в селі, при огороді, над річкою. не розвів собі курей голубів, утят. Тут-же, бачите, цівілізація вже діференцувала житє: продає страву й т. і. вже тілько жид; поштмайстер вже не може займатись курчатами, а в тойже час не має стілько грошей, щоб купувати курчат у жида, ось він і сам йість барабольники і гостеви нічого іншого не може дати. Тим часом. коли я спитав єго: що я єму винен за обід, то він в прінціпі плати не відмовив, а

Digitized by Google

тілько сказав: що хочете. Менше гульдена поштмайстру давати не личило, бо все таки гербова особа, і я дав гульдена, а поштмайстер узяв его, за три-чотирі бараболі!

Далеко не в одній зїжі можете знайти подібний же стан річей в таких сторонах, як Буковина, де нема вже культури первісної, та нема й европейскої.

Мені цікаво було знати, якої нації мій поштмайстер. Глядючи на его деревяну фігуру, нагадуючу вахтмайстра я якось машинально говорив з ним по німецкому, а в другий раз щось казало говорити до него по малорускому. Він відповідав на обох мовах. Я спитав его, чи він Німець, чи Русин? „Ich kann deutsch und ruthenisch“, відповів він. З сеі формули видно, що мій Амфітріон ще не дійшов до думки про націю, як про якусь коллективність. Се атом, ко-

Digitized by Google

трого доля, а по части й начальство, поставили у примус говорити по рускому й по німецкому. В Буковині, тай в усій нашій крайіні, чимало таких атомів, і живуть вони, сповняючи те, що велить йім грубий егоізм або воля начальства. Безспорно, що націоналізм для таких індівідуумів, навіть коли він не обходиться без певної долі шовінізму, буде для них ступнем до висшого, до того, що все таки вони станутъ „звірми громадскими“, говорючи словами Арістотеля.

Вийіхавши від поштмайстра, ми мусили зараз прибути до місця, де зливаються два потоки, і повернути по берегу лівого. Так виходило по мойій карті і таке наказував я візниці. Але візниця казав, що він роспитував людей і що ми мусимо ще йіхати по над правим потоком. Я замовк, але згодом запримітив, що ніякого другого потоку нема, і казав

Digitized by Google

візниці поспитатись у людей. Не скоро ми надибали таких людей, і від них довідались, що справді поворіт до Путилова ми зоставили по заду себе. Росказую про се не тілько як про дорожню пригоду, а й як новий примір галицкого незнаня і вялости, котрі показав візниця (був у 4 клясах гімназії) у своім ділі, і котрі звичайно Галичане показували кожний у своім. У Львові напр. була зо мною така пригода: питаю: кого побачити в Чернівцях? Кажуть НН. „Та єго давно вже нема там“, відповідаю. „Справді?“ Мені дали в Перемишлі рекомендацію до чоловіка, котрого там не було ітд. ітд.

Прийшлось вертатись майже до самого поштмайстра. Ще було не дуже пізно, і все таки можна було б дойіхати до Путилова, але ж візниця почав плакатись, що коні потомлені і що треба зайіхати до яко-

Digitized by Google

гось Чеха, про котрого єму розказали люде. Коло Чеха вже візниця почав казати, що треба тут ночувати, але що позаяк він спізниться до Снятина, то нехай би я єго відпустив звідти до дому, а до Федьковича можна перейіхати верхи через гору перевалом, для чого в селі знайдеся кінь. Юрідично се все не мало рації, але слабість характера відмовити на просьбу і перспектива нового способу йізди перемогли. Чех, котрого ми побачили перед домом, згодився пустити мене ночувати й порекомендувати Гуцула з конем на завтрішню дорогу. Що там той Чех робив у тому селі, я вже забув. Дім єго був досить великий, хоч, памятаєся, об одній хаті. Увійшовши в ту простору хату, я побачив велику піч, два ліжка недалеко коло неі, канапе близше до входу і над пічю по стінам пречисленну посуду: миски, горшки, кострулі ітд.

Digitized by Google

Оттут — йідять! — подумав я, все ще голодний після барабольників поштмайстрових. Бачу, Чехиня й дочка почали огонь розводити в печі, і я з великими надіями на вечерю пішов з Чехом у село єднати на завтра Гуцула з конем, щоб перевалитись до Путилова. Знайшли одного. „Дасте баночку“, каже. Я не розумів того слова і засміявся, коли взнав, що то тілько один гульден. Вернувшись до Чеха, я побачив вечерю: бараболі, цілком білі, та огірки, чорні від перцю. Впять буковинска культура! Зоставалось спати, по французкій приказці: qui dort, mange. Чех з жінкою лягли на однім ліжку, дочка йіх, доросла, на другому, а мені послали на канапе.

Вставши рано, я зараз побіг до жидів у шинок. Там не було нічого, окрім яєць та горілки. Я зйів пятеро яєць, запив горілкою; вертаюсь

Digitized by Google

до Чеха й бачу, що він трохи невдоволений, що я втік у шинок, бо мене ждала кава. Я випив і каву, і почав непокойітись, чому нема Гула з конем, тим паче. що мій візниця, получивши від мене гроші сповна до Путилова, відйіхав собі на Снятин. Я пішов шукати сего Гуцула по селу і на силу знайшов его хату Хата маленька, курна, в середині чорна. Вона нагадувала хати великорускі, білорускі та наші поліщуцкі (котрих усіх я впрочім не бачив на очі). В хаті була хора жінка Гуцула, а его самого ледви розшукали діти. Жінка хорувала на якусь тяжку болість кілька років і майже не ходила. „Щож каже лікар?“ питаю. „Чи показували хору лікареві?“ Кажуть: „ні, бо багато коштує“. Я став добиватись, чи є в краю що не будь подібне до російских земских лікарів, і не добився. Гуцули почали в мене самого питати раду на хоробу...

Digitized by Google

Про коня - я довідавсь тілько, що єго пішли ловити і що як піймають, то зараз прийдуть до Чеха. Прийшлось таки пождати, але нарешті я зліз на сідло, Гуцул узяв коня за повід і ми „побігли“ під гору, з тим, що як дійшло до справжньої гори. то я зліз з коня і він ніс тілько мій куферчик. „Не рано прийїдемо,“ кажу. „А ви би хотіли на коли?“. „Та так на службу церковну“, кажу, щоб означити час. „А якоі-сте, паночку, віри? Руськоі?“. „Рускоі“ кажу. „Ну, до руськоі служби може ще й поспіємо, а до волоськоі спізнилисмося“.

Значить, я не рускоі віри, а волоскоі, догадався я. Руска віра — то галицка, унія, а волоска — православіє.

Дорогою я роспитував Гуцула про попа в селі, про школу (майже нема), про податки і т. і. Виходило,

Digitized by Google

що властиво ніхто не дба про народ, — менше ніж про вівці, що стрижуть та їідять.

На половині гори Гуцул спитав мене, що то таке в мене висить через плече. Я бачив, каже, таке торік, в інженерів, вони дивились і люде казали, що далеко видно.

То був дійсно бінокль, і я сам подивив ся і дав Гуцулові. Той дуже зрадів і каже: от як би в таке та подивитись з отсего верху, — показує в ліво, — то б то побачили світів! „А що, питаю, довго треба йти на той верх?“ „Та спізнимося трохи“, каже.

Дитяча радість Гуцула перейшла й на мене. „Ходім, кажу, на той верх“. Вилізли, подивились, одначе нічого незвичайного не побачили і почали спускатись дуже стрімко в долину, де був Путилів, і нарешті побачили ми дім Федьковича і єго самого коло воріт.

Digitized by Google

Про Федьковича й про мій пробуток у него я росказав осібно. Тепер роскажу подороже моє з Федьковичем до Жабєго, звідки я мусів йіхати на угорску Русь.

Я ще в гірского попа роспитував про ту дорогу й у загалі про угорску Русь, перед тим у Львові, Станіславові, Чернівцях. Ніхто не міг мені сказати нічого. Піп гірский, котрий жив щось в 8 — 10 кілометрах від угорскоі границі, не знав навіть попа по той бік границі. В загалі Галичина відділена від Угорщини гірше як „китайским муром“, і в інтелігенціях, звісно, більше ніж у мужиків, бо про остатніх я довідавсь, що вони напр. возять де-що продавати з Жабєго в Сігот. Федькович після всяких розмов порадив мені йіхати в Жабє і там скластись на попа Вітвіцкого.

Пойіхали. По дорозі ми мусіли

Digitized by Google

перейіздити через одно село, в котрому попом був родич Навроцкого, дуже мені рекомендований остатнім. Навроцкий обіцяв написати єму про мене, Федькович сказав, що сей піп єго приятель і що він сам радий зайіхати до него. Зайіхали, але почули, що попа нема дома Потім у Львові я довідавсь, що він сховався від мене, хоч я ще тоді не був ославлений на всю Галичину як звір апокаліптичний.

Вітвіцкий стрів нас гостинно, але якось торопливо Довго й він перебирав, якіб можна дороги взяти, щоб перекинутись через Карпати на угорский бік. Я єму сказав, що радий йіхати по всякій дорозі, аби тілько він мені винайшов коня з Гуцулом і так, щоб обійтись без жида, бо вже Федькович в остатній корчмі заговорював з жидами і ті предлагали якесь посередництво Вітвіцкий по-

Digitized by Google

хвалив мене, що я хочу обходитись без жида; і ми вийшли в село з тим, щоб шукати Гуцула з конем. Не вспіли вийти, стрітили жида, і Вітвіцкий почав з ним говорити і про мою дорогу і про коня, при чому говорив і навіть виговорював зовсім по жидівскому: a Tu: (ein Tag). Через кілька кроків упять те ж саме з другим жидом. Здаєся, від тих жидів він довідався про те, який Гуцул дасть коня й проводиря мені через гори. Вітвіцкий пішов до того Гуцула, або переказав єму через жида,— не памятаю вже, — і через кілька часу коло попівского дому був для мене кінь і Гуцул, але не сам хозяін, а якийсь єго вассал, як потім обявилось. Вітвіцкий дав мені на дорогу зостатки печеної курки, котрою вгощав нас, пляшечку рому, від котрого я відрікався і про котрий він мені казав: „там на верху побачи-

Digitized by Google

те, чи треба єго, чи ні". Вітвіцкий дав ще записочку до ватага пастухів, що були на полонині в тім місці, де ми мусіли ночувати. Я сів на коня, і незабаром став підніматись на гору.

Гуцул, проводирь, був з бідних. Він якось економічно був звязаний з богатшим, котрий взявся доставити нам коня. Не був той Гуцул і дуже з розумних, але все таки роспитував мене про інтересні для него речі. Він потім міні признався, що єго вразило, „що пан, та ще богатий (се він вивів з того, що я згодився дати щось 5-7 гульденів за всю дорогу. „Заплатите, як князь! — сказав мені і Вітвіцкий, хоч сам же почав торгуватись за мене), — та не гордий і говорить приязно до хлопа". Довідавшись, що я з Росії, мій Гуцул сказав мені, що в них така надія є, що російский царь прийде до них, одніме в панів землю, поділить між хлопами і вижене жидів.

Digitized by Google

Я вже чув таку саму надію в Путилові, де царя-мессію звали восточним царем, руським або московським, і відповів теж саме, що казав і там, тоб то, що колиб російский царь мав давати землю хлопам в чужім царстві, то почав би з того, що зробивби се в своім, а він того не робить. Путилівскі Гуцули задумувались на сі слова і один сказав про жидів: „ну, то якось инакше буде; може дасть Бог та святий Миколай, що буде на них мор, або війна". „Як, спитав я: на самих жидів?" „Егеж, відповів Гуцул, на самих жидів". Гуцул жабівский був, очевидно, менше філософ і вислухав мою замітку проти єго надій на царя восточного з більшим фаталізмом.

Ми піднялись вже досить високо і увійшли в густий ліс з великими соснами. Став накрапати дощ.

Digitized by Google

Під вечір ми вийшли на край лісу перед чисту полопину покриту тільки травами, серед котрих плямами виднілись низькі приземні смереки. Вже перед тим ми встрічали скот, а тут побачили ціле стадо й великі загороди і стайню, а коло неі людей. Ми поздоровкались, мій спутник дав старшому записку від попа, і нас прийняли до гурту. Незабаром зовсім стало темно, дощ вбільшився і люде стали кінчати роботу й ховатись у стайню.

То була величенька будівля з дерева, з лавками попід стінами, але покрита тілько з боків. Середина стайні була відкрита і туди йшов дим від великого огнища, що горіло по середині будинку Хтось мені сказав, звертаючи мою увагу на те, що люльки запалювали пастухи сірничками, а не з огнища, що те огнище — жива ватра, тоб то ви-

Digitized by Google

терта деревом. Такий огонь запалюють, як прийдуть на полонину в початку літа, й потім огнище мусить горіти до кінця сезону, а коли потухне, то се вважаєся за негарне для скота й для людей. Я згадав про живой огонь, про котрий говорить цітата в Тайлора Primitive culture з одного Німця, котрий пройіздив у XVIII в. по Великорусі Мені показали і інструмент, котрим витирають огонь, подібний до арані ведійского, але казали, що тепер не можна витерти, бо погода мокра. Зварили на бриндзу молоко, надоєне в той вечір і потім стали варити в менших казанах молоко і кулешу (із борошна кукурудзяного) на вечеру всьому товариству За вечерою впять питали мене про московского царя, і коли я дав свою звичайну відповідь, один спитав: „так отсе ми так до віку й будемо бідувати? і ніхто нам

Digitized by Google

не поможе?“ „Ніхто, відповів я, окрім вас самих“...

Старшина компанії виходив кілька раз серед розмови, котра очевидно єму не подобалась. Обертався він до нас сухо, але другі були привітнійші, розказували про податки, котрі вони мусять платити арендарям полонини і т. і., і нарешті приготовили мені не зле ліжко на лавці під стіною. Одно тілько було для мене неладно: крізь стіну в один бік дув вітер, тоді коли другий бік припікало тепло від огнища. Я почав почувати ревматичні поколи в плечіх, але, повертівшись, заснув.

Прокинувшись коло 4 годин ранку, я побачив туман і мілкий дощик. Гуцули варили молоко й кулешу на снідане. Поснідали. Треба було йіхати. Мій спутник роспитував дорогу в старшини. Коли осідлали коня, той став задиратись на диби. Я тіль послі зрозумів, що то значило.

Digitized by Google

Стали підниматись у гору досить круто, при чому мені прийшлось злізти з коня. Вітер і дощ різали лице Часами я почував слабість, котра бувала в мене й на Альпах у таку погоду і котра мусить бути проявою того, що звуть у французкій Швейцарії mal de montagne. Хвилинами я не міг іти й чув себе близьким зомліня. Горстка ягід гогодз (брусника, Preisselbeeren), зібраних по дорозі, або трошки води з потоку під ногами-ж з каплею рому вертали мені на час енергію, і так ми вибрались на гребінь, одмічений хрестом, як і в Швейцарії. На гребні обхопив нас великий вітер. „Сідайте, паночку, на коня, будемо бігти“, сказав Гуцул-провідник, дріжучи.

Я звернув увагу на єго одежу. Вона вся була полотняна, змокла. „У вас нічого теплійшого нема?“ спи-

Digitized by Google

тав я єго. „Нема, каже, — так мене скоро закликав Н. Н, що я не вспів забігти до дому, взяти сардак“.

Ся поспішність трохи не погубила нас, як скоро показалось. По гребню видно було дорогу, означену хрестами. Але Гуцул через кілька часу звернув у бік, по крутому спуску, так що я мусів злізти з коня. Послі я догадався, що Гуцул ховався від вітру. Ми побігли, — добігли до поясу приземих смерек і кущів, і тут я побачив, що Гуцул пута без толку. „Чи не стратили ми дороги? питаю. „А зблудилисмо“. „А чи знайдемо-ж?“ „Та може дасть Бог та свята Мати“.

Почали впять ходити, видимо без усякої ідеі. „Де-ж мусить бути наша дорога: чи в праву руку, чи в ліву? Чи ми вже на угорскому боці, чи ще на галицкому?“ „Не знаю, відповіда мій автомедон. „Ну

Digitized by Google

то будемо спускатись прямо в низ". „Не можна. Заплутаємось у смереках, а тут є вовці і медведі".

Впять поплутали. „Ну, кажу, а назад до хрестів, а потім до пастухів утрапимо?" „Не знаю", каже.

Треба було брати діктатуру в свої руки. Я велів іти назад, у гору. Гуцул потяг коня. Коли чую крик єго, обертаюсь і бачу, що кінь спинаєся назад, Гуцул єго не пуска, на решті кінь вириваєся, пада назад, котиться кілько разів і пада без движеня, тим часом, коли мій куферчик, одірвавшись, скаче далі рікошетами. Гуцул прибіг до недвижного коня і трохи не плаче: убито коня! Прибіг і я і кажу єму розсідлати коня. Коли се Гуцул кричить: тікайте, бо буде бити, ногами бити! Кінь справді задригав ногами і далі став досить бодро. Гуцул найшов мій куферчик, привязав Впять пішли в гору, і впять така-ж сама історія.

Digitized by Google

Я кажу: ви дуже круто тягнете коня, ідіть отак (показую-зігзагами) то кінь здержить. Гуцул не слуха, кінь спинаєся, Гуцул опираєся, і на решті я з ужасом бачу, як кінь таки летить назад, а Гуцул, держучись за уздечку, як за радіус, описує дугу по воздуху і пада низше коня.

Ну, тепер пропали й кінь і Гуцул, думаю я, і біжу до них. Але ранійше, ніж я прибіг, кінь устав, а потім і Гуцул Тут я вже не видержав і став кричати, хоч і без грубих слів, що все лихо від того, що Гуцул мене не слухаєся й тягне коня круто на гору. Гуцул влагодив коня й послушно пішов зігзагами вгору; кінь піднимався благополучно. Я став передихнути, — коли обертаюсь: нема ні коня, ні Гуцула. Я бігаю, кричу: нема нікого! Помеґавшись ще, я рішаюсь сам іти вгору, і через 5-10 мінут бачу крізь ту-

Digitized by Google

ман коня й Гуцула, котрі стоять на однім місці. Оказуєся, що Гуцул зробив дуже вже великий зігзаг і згубив мене, — сам налякався і повернув у бік і на решті став і почав гукати, та я не чув єго голосу за вітром. Як бачите, скрізь одна рутенска організація!

Піднявшись ще трохи, я побачив крізь туман хрест, признак гребня. Дійшли до того хреста. „Куди, питаю, мусить лежати наша дорога вправо, чи в ліво!“ Гуцул не зна. Пригадавши, звідки віяв на нас вітер, я рішив іти в ліво. Гребінь понижаєся, ось другий хрест і коло него кінскі кізяки, признак подорожних; трохи далі видно переривчаті сліди дороги, далі безспорну дорогу. Обоє ми зраділи з Гуцулом. Він питає, чи не хочу я єго хліба ззісти; я дістаю зостатки печеної курки Вітвіцкого й ром. Трохи підживляємось і йдемо далі по дорозі вже лісом.

Digitized by Google

Але що то за дорога! Я бачив в Альпах кінні й мулові дороги через перевали; так то салоновий паркет перед нашою карпатскою дорогою. Се був просто рівчак, по котрому в часи дощу йшов поток, а через него валялись деревини, так що иноді треба було коневі перелазити через ті деревини, як собаці, а иноді підлазити ними. Так ми бідували більше години, поки вибрались на більше цівілізовану дорогу, усе лісом, по бокам котроі видно було людску руку в порядно зложених дровах. Гуцул пояснив мені, що незабаром буде шлюз для спуску дерева, і хата „форштерів“, де можна буде пристати. Ось і шлюз і перед ним ціле озеро спиненоі води, а над озером великий дім.

Оказалось, що се якась „форштерска“ канцелярія, куди форштери приходять на час з села Луги, що

Digitized by Google

лежить низше о кілька кілометрів, а що в домі є тілько якийсь Німець, швець, з жінкою, котрий займа там одну хату. Німці оказались якісь стративші західну культуру і подібні до наших мужиків Впять показалось, що в тих Німців, що живуть над озером, нема ні утки, ні курки, так що йісти мені дали тілько два сорта, але все таки не барабольників, а чогось подібного до клюцок чи галушок, — один з юшкою, а другий без юшки. Перед тим питали мене, чи не хочу я буркуту, — і Гуцул казав що на Угорщині все пють вино з буркутом, але я взнавши, що вина нема, не схотів і буркуту. Побачивши-ж, що йісти нема чого, окрім галушок, спитав буркуту і взнав, що се Mineral-Wasser з недалекого потоку. Принесли, — кисленьке, не смачне. „А я казав, що на Угорщині все пють буркут“, каже торжественно Гуцул. Чудаки!

Digitized by Google

Німка оказалась предобра. Принудила мене зняти одежу, щоб просушити, також і чоботи. Запасна одежа в мене була в куферці, а замісць чобіт мені дали черевики, котрі були на поправці у шевця. Потроху я прийшов у благодушіє. Тут явився Гуцул і показав мені люльку, — деревяну, з мідяними інкрустаціями. „І-і, каже, пінка! У нас таких нема! Ніколи у мене не було такоі пінки! І не буде! „Чому?“ питаю. „Дорога 40 крейцарів правлять“. „Ну, кажу, нате вам 40 кр. Купіть пінку“. „Кому? вам?“ пита. „Та ні, собі, бо я-ж не курю!“

Гуцул не вірив своім ушам. На решті заплатив за пінку гроші, увійшов в мою хату (то була канцелярія, в котрій шахви і велика чорнильниця нагадували неприсутніх форштерів) вже як властитель пінки і став мене дякувати, при чому розвязав свою душу і став мене хвалити за те, що

Digitized by Google

я такий великий пан, богатий (заплатите, як князь! пригадались мені слова Вітвіцкого) та пропадав через него, дурного, що не взяв сардака і побіг за рані з гори, — і все таки я єго ні не бив, ні не налаяв, а ще й піпку купив.

Я не знав, що казати на той акахвист. А Гуцул, одкриваючи мені свою душу, ще раз росказав, як на него крикнув собрат же єго, та тілько богатший, в Жабю і як він поспішаючись, забув навіть узяти теплий сардак, а далі росказав, що старшина пастухів на полонині, де ми ночували, требував 50 кр. чи реньского за те, щоб провести нас через перевал до вірного спуску на угорский бік і як, коли він, мій провідник, не дав єму таких грошей, то той не росказав єму докладно дороги... „Чому ж ви мені не сказали, що він грошей просить?“ питаю. „А не смів!“

Digitized by Google

Так я довідався, через що ми трохи не зблудились на довго. А коли стали сідлати коня, щоб нам йіхати далі од форштерів, то я довідався ще про третє джерело наших незгод: у коня оказалось стерто на спині в тім місці, де привязано мій куферчик. Коневі боліло, через те він і на диби ставав...

Тепер я звелів инакше перевязати куферчик, і ми пойіхали вже досить рівною дорогою в Луги, де, як казав Гуцул, можна переночувати те-ж у Німця (здаєся, теж форштера, тілько в одставці), котрого він знав, перейіздючи кілько разів до Сігету, тілько иншим перевалом через гори, з бриндзею, котру возив, як і другі, з Жабйого на спродаж в Сігет. (Виходить, що мужики галицкі таки знають угорский бік більше, ніж попи!)

Мій провідник дуже хвалив того Німця, в котрого ми мусіли ночувати.

Digitized by Google

Прийїхали ми до дому того Німця, вже коли стемніло. Провідник увійшов у дім, але через кілька часу вийшов і обявив мені, що Німця нема дома, а жінка єго стидаєся, без мужа, приймати чужого в дім, на ніч.

Не зоставалось нічого, як направитись до жида у корчму. Тут виявилось, що в жида хата мала, а дітей багато, і що жид береся годувати нас і коня, але спати треба на другій половині дому, в мужика, в котрого, як потім довідався я, жид винайма пів дому для себе. Мене впустили в кімнату мужика. То була досить простора хата, в котрій стояло два ліжка, лавка під стіною й деревяна гола канапка, на котру я поклав свої пакунки Йісти принесли від жида, яйця й горівку. Я поділився стравою з моім Гуцулом і став готовитись спати, — коли в хату увійшло, окрім газди і досить гарної дівчини, єго

Digitized by Google

дочки, душ з 10 мужиків, — Русинів треба додати, окрім одного, бо село було руске.

Один з них почав говорити щось таке досить неясне, але смисл котрого був запит, чи так воно мусить бути, що бідні люде будуть терпіти лихо й не бачитимуть правди?

Я, трохи здивований, обвів очима гурт. Очевидно, що всі були трошки підпивши (прийшли з корчми), але не до втрати думки. Гуцул провідник стояв по заду; очи єго блищали більше, ніж у других. Він махав мені головою й голосно шопотав: „Кажіть, говоріть, — я все йім росказав, — вони знають, хто ви!“..

Стан мій був трудний. Я відповів щось теж абстрактне на абстрактну промову першого оратора. Після того посипались мені зовсім конкретні вже скарги: той росказував про те, що єго землю дорого отаксували.

Digitized by Google

той про якийсь процес. Газда хати жалівся, що жид єму 4 роки не платить за хату.

Я роспитував про краєві суди, до котрих належать подібні справи, і прийшов до того, що на Угорщині нема навіть такого захисту для бідних людей, який все таки дають мирові суди в Россії, а до того всі процеси ведуться на мадярскій мові, котрої Славяне не розуміють...

Скарги обсипали мене; йіх говорили так, мов би то я мав силу рішати йіх. „Добрі люде, — кажу, — я чужинець; половини ваших справ не розумію навіть, бо не знаю тутешніх порядків.“ „Та нічого, — відповідали мені; ви все таки пан, може здибаєтеся з другими панами, та хоч роскажете йім.“

В цілому гурті виділялись дві фігури. Один видимо вважав себе дуже розумним і оратором, і все хо-

Digitized by Google

тів говорити; гурт спиняв его а надто газда дому, — але иноді оратор перебивав усіх, викрикнувши: дайте, я скажу! і починав говорити довго, але так мудро, що я не розумів его. Коли я ему в тому признався, гурт обертавсь до него з недовольством: от бачите! годі вже! і т. п. Оратор на час втихомирювався, але незабаром знову починав теж саме.

Другий був Волох, як сказала мені ще перед тим дочка хазяіна, подаючи мені і ему килими, на котрих ми мусіли спати. Волох той зайшов із за річки, де, під Трансільванску гряницю, починалась уже руминска людність, і ні слова не розумів руского, — „а ми не розуміемо его“, казала мені дівчина. Волох уже був уклався спати, коли увійшли наші мужики. Бачучи, що розмова йде живо, він почув і собі потребу говорити, і иноді обертався то до гурту,

Digitized by Google

то до мене з досить довгими промовами. Але-ж що, коли ми єго не розуміли!

Я ще в Чернівцях „попікся“ на руминскій мові. Я поклався на те, що знаючи латину, італіянску та французку мову, я як небудь дам собі раду з волоскою, так як мені случалось вправлятись з іспанскою та португальскою. Але ж у Чернівцях я побачив що я нічого не розумію по руминскому і що Румини нічого не розуміють з того романского діалекту, котрий я для них витворяв. Причиною першого була перш усього вимова, як мені здаєся, дуже віддалена від загально романскоі. Подібне я замічав у Славян в Лужичах та в Крайінців, хоч на письмі мови йіх дуже легкі для мене. Окрім того послі, читаючи руминскі книжки, я замітив, що найбільше втрудняють нас власне славянскі слова, котрих

Digitized by Google

ніяк не ждеш і побачивши котрі все шукаєш романских корнів.

Одначе вернемось до нашого Волоха. Коли він кінчав свою промову, всі дивились на него з жалем і мов зо встидом і говорили: не розуміємо! Сам Волох дивився на всіх тимиж очами. Хазяін хати, щоб як небудь втішити гостя, говорив єму, показуючи на ліжко: дорміте, газдо! очевидно єдине руминске слово, котре він десь запопав.

Се „дорміте, газдо!“ повторилось кілька разів. На решті треба було й усім спати. Люде вийшли. Зостались тілько Волох та я, та часом входила дочка хазяіна, щось пораючися. Я став знимати жилетку й положив дзігар під подушку. „Ora?“ почулось мені питанє від Волоха. „Undeci“, відповів я машинально по італіянскому.

Волох скочив з ліжка і почав щось говорити чимало й гаряче. На

Digitized by Google

решті скінчив і поглянув на мене пильно... „Дорміте, газдо!“ — ось усе, що я міг єму сказати, здержуючи усміх, — над собою впрочім... Волох з сумом глянув на мене і ліг.

Скоро заснув і я. У ночі мене кілька разів будив крик. Видно було, що мої собесідники держали ще довго мітінг у жида.

В ранці дочка хазяіна сказала мені не без іронічної усмішки: о! ще наші довго розмовляли в корчмі, у жида, — а провідник додав: цілісіньку ніч.

Далі вже я мусів йіхати возом до Сігета. Конечно, везти мене взявся жид, і я побачив буду, подібну до наших, бердичівских з балагулами, на котрих я йіздив колись, будучи студентом, з Кієва в Гадяч.

О! Rimembranza! промовив я, і незабаром пережив усі балагульскі штуки, котрі переживав за молоду.

Digitized by Google

Перед тим, як сідати мені, угорский балагула сказав, що він мусить підвезти і свою матір до сусіднього села. Сказав він се віжливо, просючи мене дозволу. Я дозволив. Але, коли мати вилізла, — незабаром балагула прийняв по дорозі ще одного жида, при чому мене вже не питав. Скоро появились нові жиди, котрі то сідали, то вилазили з буди, не звертаючи на мене уваги й навіть не здоровкаючись. Коло самого Сігета вже сиділо в буді окрім мене 4 жидів і вже почали мене тіснити на задньому сидіню. Нарешті став улазити пяний і витягати з місця коло мене мій куферчик, не кажучи мені ні слова. Я запротестував. Непрошений товариш сяк-так пом стився на переді, а я прочитав жидам мораль про віжливість, на котру мені ніхто не відповів.

Всю дорогу, з села, я говорив з своім балагулою по рускому, і він го-

Digitized by Google

ворив з мужиками те-ж по рускому, але-ж зо мною не інакше, як по німецкому. Теж саме робили й другі жиди в корчмах, куди ми приставали. А приставали ми в найгірші корчми, пропускаючи досить порядні села, з порядними домами, хоч я казав жидові кілька раз, що він мене мусить завезти в такий дім, деб я міг мати обід з мясом. „Будете мати“, казав жид, і завозив мене в жидівскі корчми, де окрім яєць і горілки мені нічого не давали.

На решті прийіхали ми в Сігет, уже над вечір. Жид завіз мене в такий брудний двір, на кінці города, що я сказав, що тут зоставатись не хочу. „А другого нема“, каже жид. Я, зваживши, що Мараморош-Сігет головне місто комітату, настоював, що там мусить бути готель, а жид казав, що нема. „Ну, то везіть мене в ринок; я сам знайду“, кажу я.

Digitized by Google

Жид не хоче. Я кажу, що не заплачу грошей (в селі я дав половину), а за куферчиком, котрий жид уже скоро заніс у брудну хату, прийду з поліцією. Жид виніс на віз куферчик (але, як оглядівся я потім, зоставив подушечку, котра так і пропала) і повіз мене в середину города.

Бачу я на решті великий параллелограмний плац з усіма ознаками австрійского пр вінціального ринку. З краю лежать пірамідами кавуни, а коло них сидять перекупки. Я до них — по рускому, по німецкому, по моєму романскому, — не розуміють і відповідають мені зовсім незнакомою мовою — мадярскою. Пигаю жида: де тут ґотель? „Нема“, каже.

Оглянувя доми. Бачу — на противному кінці написано: Kavehas. „Ну, певно, се Kaffehaus; варто запамятати на всякий случай“. Бачу — на двох домах написано слово Szallo-

Digitized by Google

da но при других також незрозумілих мені словах. Я пригадав, як Гротефенд догадався, що слово, котре повторяєся на руїнах Персеполя, мусить бути цар, — і поставив собі гіпотезу, що Szalloda мусить бути готель. Іду до близшоі Szallod'и, і бачу признаки готеля. На моі німецкі запити получаю відповіді мадярскі, але в них все таки розумію слово hotel, котре за мною говорять два хлопці й жінка. Розличаю ще слово Oberkelner і рішаю що сей мусить уміти по німецкому. Приходить і оберкельнер, і хоч він не мудро говорить по німецкому, та ми вмовились про що треба. Я велів готовити вечерю, а сам побіг на пошту, де не без труду получив свою корреспонденцію.

По вечері я попрохав збудити себе о 6-тій годині і зарані пішов у свій номер спати.

Хтось стука. Я перепробував усі сіноніми herein! На решті увійшла

Digitized by Google

особа, одягнута трохи подібно до гуцульского і сказала мені чистою рускою мовою: „Веліли-сте, паночку, збудити вас о шестій годині?“

Таки знайшов я Русина у Сігеті; то був Hausknecht.

На другий день не він мене, а я єго збудив о 6-тій годині. А коло 9-тої я був на станції залізної дороги, щоб йіхати до Мункача або Мукачева, де я хотів відвідати руский манастир. На станції всі урядники й публіка говорили по мадярскому. „Ну, як я тут справлюсь?“ подумав я, — коли бачу: подібна до гуцульскої особа підходить до касси і каже по рускому: „третя кляса до NN“ Кассир відповіда ціну по мадярскому. Так і в другий і в третій раз. Підходжу і я: „третя кляса до Мункача!“ Кассир мене оглянув пильно, і сказав ціну — по німецкому!

Таку уступку я заслужив, очевидно, як чужинець.

Digitized by Google

В вагоні я попавсь у компанію панску і кругом не чув нічого, окрім мадярщини. Тілько на одній станції сіла особа, в котрій було щось церковного. „Мусить бути Русин“, подумав я, і закинув удку: став читати, а далі поклав на лавку „Слово“. Особа взяла газету, почитала, а далі заговорила якимсь язичієм, подібним до руского.

Ми все таки розговорились. Подорожній був щось таке подібне до дяка, або до сотрудника при церкві, але проживав у такій крайіні, що Русини перемішались зо Словаками, так що не міг потрапити ні на яку чисту мову, а до того ще хотів говорити „по письменному, з висока“, як каже наша різдвяна вірша про Іосипа Старенького. Трохи згодом він мені сказав, що може співати руску пісню — і затяг, фальшуючи: Гляжу, какъ безумный на черную

Digitized by Google

шаль, романс Пушкина. „Звідки, питаю, ви навчились?“ „Навчив мене Поляк, учитель мій в семінариї“. А Поляк той був колись офіцером арміі польскоі перед повстанєм 1830. потім емігрував і якось став на Угорщині учителем в рускій семінариі, де й навчив семінаристів романсу, котрий був модний серед офіцерів російских

Ось як пробиралось на Угорщину обрусеніє!

По троху наша розмова, а надто спів звернули на себе увагу сусідів по вагону, між котрими оказалось двоє студентів. Вони роспитались у співця по мадярскому, хто я? і почали говорити зо мною по німецкому. Розмова зійшла й на герцеговинське повстанє, котре тоді починалось. Наш кружок у Кієві інтересувався тією справою, і я привіз зібрані серед приятелів, переважно сту-

Digitized by Google

дентів, коло 150 рублів, котрі переслав у редакцію одної сербо-далматинської газети для „усташів“. Се певно були перші гроші, послані для них з Россії. Мадяре-студенти були недовольні герцеговинським повстанєм, сказавши мені зовсім ясно, що коли Серби задунайські будуть мати свою вільну державу, то до неї одійдуть і Серби угорські. „Не одійдуть, кажу, коли в Угорщині їім буде добре, — аже-ж Тессинський кантон Швейцарії не одходить до Італії“.

Студенти почали мені розвивати мадярсько-державні ідеї централістичні: мовляв, ми мусимо асімілювати немадярські народи в нашій державі, бо вона мала в порівнаню з Німеччиною й Росією і т. д.

Я, звісно, казав, що не-Мадярам нема діла до мадярських національно-державних інтересів, і коли

Digitized by Google

мадярська держава справді непримирима з їх національними інтересами, то вони мають повне право дбати про себе, як хотять, бо вони такі ж самі люде, як і Мадяре і таке-ж саме мають право мати свою державу „Серби такі самі люде, як і Мадяре?“ перепитав мене один з студентів. „Еге-ж“, кажу. Студенти підняли гомеричний сміх. Сусіди заговорили з ними по мадярському, певно, питаючи, чого вони сміють ся і скоро по всему вагону піднявся скажений регіт. Я сам засміявся...

Але скоро треба було мені переміняти колію дороги. І співець, і студенти щезли з моіх очей. Я всів у новий поїзд на Мункач.

Оглядаючись у вагоні, я побачив двох уніяцких попів. То мусіли бути Русини, але говорили вони по мадярському. Незабаром усів до них світський молодий чоловік, очевидно,

Digitized by Google

знакомий їх, і всі говорили по мадярському. Скоро прибули ми до станції Мункачівської. Я знав, що манастир не близько від міста, хотів роспитатись і став оглядатись. Коли чую — тройка прощаєся і каже: дай боже! Значить, Русини. Я підхожу до них і питаю по руському, як мені дістатись в манастир, — чи далеко? Всі надулись, один пробурчав: не знаю! і всі троє розбіглись.

Я взяв фіякр і велів везти себе в манастир. Коло самого манастиря я побачив особу, в довгому костюмі, але не подібному ні до православних, ні до римських монашеських костюмів, котрі я доси бачив, — з бородою. Питаю я єго, чи застану я ігумена, Краліцкого. „Я, каже, сам ігумен Краліцкий“. Я єму кажу, що хотів би бачити манастир.

Говорив я по украйінському. „Ви з Галичини?“ пита ігумен. „Ні, з

Digitized by Google

Украйіни, з Кієва". — і назвав себе.

Ігумен видимо здивувався моїй мові, і повів мене до себе, держучи трохи холодну міну. В єго кабінеті я подав єму „Историческія пѣсни Малорусскаго Народа" і попрохав помогти виданю збором подібних пісень на Угорщині й рекомендацією других збирачів і т. п. Книга заімпонувала.

Розбираючи далі книжки в моєму багажі, я показав ігуменові новійші галицкі виданя общ. Качковского і Просвіти. Він йіх бачив у перше

Я не вірив своім ухам: ігумен руского манастиря, сотрудник „Слова" не бачив ніколи виданя общ. Качковского, поки єму не привіз йіх „украйіноман із Росії"!

Про „Просвіту" ігумен знав, що вона видає полонофільскі трохи не польскі книги. Я єму дав, окрім брошур „Просвіти", свою статю об тім,

Digitized by Google

як „Просвіта“ зреклась соймової субсідії. Се все було повиною для ігумена, а для мене доброю нагодою розвити свої „надпартійні“ думки про Галичину і в загалі австрійську Русь. Ігумен став привітнійший і попрохав мене остатись ночувати в манастирі.

Ми багато розмовляли про всякі національні справи в Россії і в австрійській Руси. Конечно, зійшла розмова на мадяронство. Я винив у нему найбільше самих Русинів, брак у них демократизму[1]), з чого виходило в масі угроруского попівства мадяронство, а в патріотах поверховне москвофільство і зневага до свого демоса, єго мови і інтересів Се все дуже було нове для мого собесідни-

[1]) Кумедно, що патріоти писателі між угорскими Русинами, як напр. Духнович, непремінно старались вивести свої родини від бояр і шляхти — з Россії.

Digitized by Google

ка, щоб він з тим згоджувався, але він тому не дуже й противився.

За вечерею побачили монахів, — менше десятка і нічим не інтересних, дуже нерівних просвітою до ігумена. Роспитували мене про кієвскі святощі, але видимо для розмови.

В ранці застав я ігумена ще привітнійшим. Видно було, що він на самоті переглянув мої книжки й брошури. Обдивились церкву й бібліотеку; в остатній нічого осібного, але все таки є дещо зі старих книг про угорську Русь. Поки ми були в бібліотеці, случився курйоз: увійшов той молодий чоловік, котрий учора йіхав і не схотів говорити зі мною по руському і сказав, що не знає, де манастир. То був укінчений богослов; він тепер шукав собі місця й забіг поклонитись ігумену, котрий є членом капітула епіскопського і стоїть независимо, бо в той же час належить

Digitized by Google

до осібної федерації манастирів уніяцких усієї Угорщини, руських, а також румунських і др.

Вчерашній мадярончик не пізнав мене й дуже низько поклонився, коли ігумен представив єго мені. Я не видержав і спитав: „Ви говорите по руському? Ви в перший раз в Мункачі?“ і на решті додав: „Я вже учора мав пригоду бачитися з добродієм і питати в него дорогу до манастиря“. Конфузія мадярончика була велика і він скоро вибрався.

Коло полудня виїхав і я, получивши деякі книги від ігумена й обіцявши ще прислати від себе кілька книг із Россії на читанє окольним Русинам. Ігумен же обіцяв мені присилати етнографічні матеріали, і дійсно прислав деякі, котрі я почасти напечатав у „Малорусскихъ преданіяхъ и разсказахъ“. Книги котрі я прислав єму, були: Записки Охотни-

Digitized by Google

ка Тургенева, Разсказы Рѣшетникова, Русская Исторія Костомарова, Кобзарь Шевченка, Повісти М. Вовчка, Нечуя, Федьковича Пісні Лисенка і т. д. Остатні, як я взнав потім, дуже подобались родичкам ігумена.

З Мункача я пойіхав в Ужгород, або Унгвар, де мені ігумен рекомендував редактора „Карпата", попа Гомичкова. То був особисто приязний чоловік, гостинний, веселий, — відвертійший в манерах від Галичан, — як усі Угорці, котрі в сему подібні до наших Россіян, маючий в собі натуру більше сільского пана, ніж міщанина, як Німці, а за ними й австрійські Славяне. Ідеі-ж Гомичков мав прекумедні для нас, хоч консеквентно угорські. В часи другого свого побуту в Унгварі в 1876 р. я вспів довести Гомичкова до того, що він напечатав у Карпаті мою статю про дослідинародної словесности в Россії,

Digitized by Google

—велико, мало і білоруськоі, і відозву до угорських Русинів. щоб збирали і давали мені пісні й казки свого народу. Але до більшого демократизму літературного Гомичкова ніяк не можна було підбити. Коли після 1876 р. в австрійській печаті всилилась лайка проти мене, то виступив проти моіх літературних поглядів і Гомичков у „Карпатѣ“ і сказав просто і ясно: „г. Драгомановъ хочетъ отъ насъ, чтобъ мы писали языкомъ слугъ, — но литература пишется вездѣ для господиновъ“. Виходючи з сего прінціпу, Гомичков змагався писати в „Карпатѣ“ по російському (ставлючи часто коло російських слів мадярські) а нарешті майже покинув свій „русскій господскій языкъ“, котрий у него був найдивоглядніше язичіє, і став писати цілком по мадярському. І резонно, бо „господа“ Россіяне далеко, а Мадяре під боком.

Digitized by Google

Говорив зі мною і з простими людьми Гомичков досить чистою малоруською мовою, та тілько з жінкою і сином говорив не інакше, як по мадярському. Відповідні поглядам літературним були й с ціальні погляди Гомичкова. „Слуги“ і йіх інтереси для него нічого не значили, і на мої запити про економічний стан народу він нічого не міг мені роскажати, навіть назвати джерела, звідки б я міг про те довідатись. Ледви про шкільні справи міг він говорити, і роспитами й листами, в котрих я критикував угроруські популярні книги, що Гомичков дав мені, я довів его до того, що він попрохав мене зібрати для него в Россії коллекцію елементарних учебників і популярних книг, — що я й зробив, привізши ему таку коллекцію в 1876 р. Конечно, я туди помістив і украйінські книжки.

Digitized by Google

Специально про Украйіну Гомичков знав мало і не інтересувався нею. До Россії, як до держави, він мав пошану, хоч часами говорив про неі фрази з „Neue Freie Presse“ але внутрішніх справ Россії, культури, літератури зовсім не знав; ледви міг назвати напр. кількох авторів россійских, тай то путав йіх твори, кажучи, що він дещо мав попереду від Де Волана, консула в Пешті. У него в домі, як і в бібліотеці манастиря в Мункачі, я не бачив ні одного классіка россійського.

А то ось іще знаток Россії — учитель гімназії до котрого повів мене Гомичков. Той, роспитуючи мене про Кієв, спитав мене: а Новгород недалеко від Кієва? „Який Новгород, питаю: Волинський, чи Сіверський?“ Учитель показав затрудненість. „Огой Новгород, що про него часто говорять в історії“. „Новгород Великий, кажу: колишня республіка?“

Digitized by Google

„Еге ж, еге-ж“. „Ну, так той дуже далеко від Кієва. Він аж коло Петербурга, і тепер туди зелізною дорогою коло 3 днів йідеся“. „А я думав, що се зараз коло Кієва, бо в історіях читаєш, що князі все з Новгорода в Кієв ходили і з Кієва в Новгород“.

А й той учитель був „москвофіл“, як і Гомичков, по крайній мірі в тому, що вірували в „одинъ русскій языкъ“, яким пишуть „господа“ в Россії, хоч самі ні писати, ні говорити ним не могли, а говорили звичайно по мадярському.

З Унгвара я вийіхав рано і мусів на станції Чап ждати пойізда, котрий би мене повіз на Кошиці (Kaschau) і Пряшів (Eperies), а звідти кругом Татри на Краків, бо тоді ще не було залізних доріг у Галичину через Карпати. Я велів собі подати якусь страву, сів коло

Digitized by Google

стола й став зводити в памяти все що бачив і чув на угорській Руси: пригадав я мадярську й жидівску зневагу народу, темноту народню, тупость, егоізм і слабодушність інтелігенції руськоі, — і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як передомною поставили вино й страву, і коли отямивсь, то побачив, що в мене з очей капають сльози прямо в тарілку...

Я дав собі Ганібалову присягу: що небудь зробити для угорськоі Руси, по крайній мірі направити кілько душ на реальну працю для народа, в демократично-поступовому напрямку Можу сказати, що за рик-півтора дещо вже такого починало заоснуватись в угорській Руси моіми заходами, але незручний земляк розбив у 1877 р всі ті початки. А другого нікого не знайшлось ні між россійськими Украйінцями ні між Галичанами, хто б узявся за подібну

Digitized by Google

працю, хто б навіть заглянув в угорську Русь...

В Кошицях я спинився тілько між двома поїздами. Там Русинів нема, а місто переважно словацке З розмов по лавкам, в ресторані й на улицях я м г замітити, що Словаки куди ліпше Русинів держаться своєі національности. Мадярськоі розмови я майже не чув, і навіть на мою німецку розмову Словаки відповідали мені по словацкому. Я думаю, що тут причина те, що Словаки протестанти Реформація принесла йім просвіту на національній мові, і та просвіта розширилась серед міщан. Коли наступили (з кінця XVIII. ст.) часи мадяризації, то та мадяризація стрітила освічене словацке міщанство, котре не схотіло піддатись йій. Зовсім інакше в православно-уніятській Руси, де мертва церковно-славянщина не дала національноі просвіти навіть попам: там

Digitized by Google

міщанство піддалось мадяризації, котра несла за собою все таки просвіту, — а нарешті почали мадяритись і самі попи. При рущині зостались одні селяне, та за те зостались вони й без просвіти...

Пряшів стоїть серед словацкої околиці, і Німців там чимало, та я спинився там на довше, бо там стоїть руська, уніятська епископія, котру я хотів оглянути, а при знадобі завести там знакомство. Я мав рекомендацію з Унгвара до одного попа, досить важного в епископії, памятаєся Ладимірецкого по імені (він тепер умер). До него приступив я, як звичайно в Угорщині, з просьбою помогти збору матеріялу для „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“, а поки показати мені бібліотеку епископії. Ладимірецкий — висока фігура, не маюча в собі нічого аскетичного, прийняв мене досить холодно і видимо хотів мене скорше

Digitized by Google

збутись. По части матеріялу для Истор пѣсенъ і т і. подавав мало надії, покликуючись на те, що околиця мало має руського. Бібліотеку показав на скоро, сказавши, що там нема нічого інтересного, рівно як і в церкві. Сучасного стану річей в мадярській державі Ладимірецкий не хотів чіпати (видимо, політик! як кажуть у Галичині). На прощанє тілько Ладимірецкий трохи вмнякшив свою важну фізіономію і подарував мені свою фотографію, при чому звернув мою увагу на те, що на нему орден на шиі, — він сказав і який, та я, профан в австро-угорській геральдиці і окрім того, як звичайно Россіяне, не звикший до пошани для орденів, — нічого не знайшов сказати на те.

Попрощавшись з декорованим прелатом, я вліз у вагон III кл., щоб виїхати на дорогу, котра мусіла

Digitized by Google

мене повезти у Краків. Разом зо мною сіла дівчинка, а далі єі батько в одежі, подібній до руско-горальськоі, а напроти двоє мущин в европейських жакетах, досить потертих. Один з них заговорив до дівчини — по руському і поговоривши так трохи з нею і батьком єі, обернувся до сусіда — по італіянському. Я здивувався і, як завше зрадів почути бесіду Данте, і сам обернувся до говорившого по італіанському, і з перших же слів спитав єго, чи він Русин, чи Італіанець? Той сказав мені, що Італіанець, але довго робив при туннелі на Лупків, і жив там серед Русинів і тепер туди йіде, бо робота ще йде. Сусіда єго був у такому ж стані, — і скоро, щоб зробити бесіду спільною й для моіх сусідів, мужиків-Русинів, ми заговорили по руському. Але на моє горе мені скоро треба було висісти в другий пойізд, котрий повіз

Digitized by Google

мене під Татрами (на той час закритими хмарами) до Кракова.

Ні на віщо було дивитись, і я приводив у сістему свої враж'ня з подорожі по угорській Руси і виводи з них. Потім, побувши там ще раз в 1876 р. і завязавши ширші стосунки, я тілько більше допевнився в тих виводах.

Угорська Русь — країна з усіх боків занедбана й задавлена мадярством не тілько національним, але й соціяльним, шляхоцтвом, котре живе в головах навіть тамтошніх руских патріотів, найпротивнійших мадярству. Через те найперше потреба там ширити демократизм. Починати справу з національного руського кінця там непрактично, бо краєва рущина там дуже слаба культурно й не шануєся самими руськими патріотами. Наше украйінофільство там те ж не на руку, бо воно опи-

Digitized by Google

раєся на козацкі традиції, котрі вже й у Галичині ледви зачепили народ, а в угорській Руси зовсім не відомі. Як не як, а єдина історична подія, котра вразила угорських Русинів і показала їм руську силу, се була воєнна россійська оккупація 1849 р. котра зігнула мадярського пана - найстрашнійшу доти силу для угорського Русина. Через те „москвофільство“ в угорській Руси проява цілком натуральна, тим більше, що про друге руссофільство там і не чуть було: я був перший Украйінець, котрий зайіхав на угорську Русь і заговорив там мовою, іншою від мови всяких других руських патріотів.

Біда тілько, що угорське москвофільство, через краєві обставини, стало ще більше клерикальним, ніж галицке,—ще більше звязалось у літературі з церковно-славяніциною і зовсім уже не прийняло в себе ніяких новійших культурних чи соціаль-

Digitized by Google

но-політичних ідей. Доводити угро-руську дячківщину до чого небудь свіжійшого можна тілько за посередництвом россійського письменства, до котрого форми вона все таки тягнеся. Треба тілько показати угро-руській інтелігенції поступовий і демократичний елемент у тому письменстві та критику самого россійського житя, котре через націоналістичні окуляри угроруських патріотів показуеся їім райським Поряд з россійськими творами, такими, як Записки Охотника Тургенева, поезії Некрасова, повісті Решетнікова, Успенського й т. і. можна пускати й украйінські, в котрих чисто демократична ідея бере перевагу над козакофільством, — як повісті Квіткі, М. Вовчка і т. и., з галицких повісті Федьковича, а вже послі Шевченка в комплеті.

Звісно що поряд з тим треба б, щоб галицко-украйінська просвітня

Digitized by Google

демократія сама робила, так сказати, міссії в угорську Русь, щоб пізнати єі обставини, завязати особисті стосунки, а надто в простому народі, та впливати безпосередно на той народ словом та книжками, до него приладженими, а далі осібними товариствами просвітно-агітаційними

З сих усіх способів будити угорську Русь я вибрав собі думкою те, що було в моіх силах, і сподівався, що в Галичині, на Украйіні і навіть на Великоруси знайду помічників для тоі цілі.

З такими думками й мріями я вийіхав у краківську Польщу

Не буду росказувати про свій побут в сій Польщі. Скажу тілько про одно вражінє, котре вона на мене зробила, бо воно має звязок і з руськими справами. Нігде, окрім південноі Баварії, я не бачив такого показу церковного богомільства, як

Digitized by Google

у західній Галичині. Се свідчить о глибокій популярности католицкого клерікалізму серед польскоі людности, а позаяк справи руськоі Галичини залежать від Поляків, то се поясня не одну прикмету галицкоі політики, і тим більше ставить потребу для поступових Русинів боротьбу з клерікалізмом.

В західній Галичині я мусів зупинитись у Жешові (Rzeszów), щоб побачитись з Навроцким, котрого „для пользы службы", як говориться в Россіі, гр. Голуховський перевів туди зі Львова, на велику шкоду для „Правди". По просьбі Навроцкого я звістив его з Кракова про час вийізду. Але прийіхавши у Жешов коло 2 год. ночі, я не застав Навроцкого на станціі і мусів добиватись в місті готелю. Потім, коли Навроцкий рано знайшов мене, обійшовши всі готелі, і коли ми, гуляю-

Digitized by Google

чи по місту, зайшли на часок і до него в квартиру, я побачив, що кватира та була з двох порядних хат, з ліжком і канапе, — і подумав про ріжницю наших, россійських, і галицких звичайів: у нас чоловік при таких умовах ніколи б не пустив заклика ного до себе подорожнього до готелю, а в усякий час стрів би єго на станції і взяв би до себе. Навроцкий же до себе завів мене щось мінут на 15, а ввесь час сидів у мене в готелі, а потім, коли мені треба було вийіздити те ж коло 2 год. ночі, то ми, перенісши мій пакунок на станцію, самі годин зо три ходили, розмовляючи, по місту й поза містом. Правда, я за те надивився на богомільство публіки коло церков, бо було якесь свято чи ювілей чи одпуст, і публіка молилась і співала цілу ніч.

Розмов з Навроцким я не буду

Digitized by Google

росказувати. Вони були з обох боків про те, як би можна було проломити уперте рутинерство та ретроградство генерального штабу львівських народовців. Навроцкий, будучи однакових думок зо мною, не бачив для себе можливости що небудь зробити з Львовянами й Правдою і говорив про потребу нового органу, до котрого брався писати навіть для чисто соціалістичного, такого. який проєктували О. Т. і Сергій Подолінський, і про котрий єму вже писав О. Т.

Попрощавшись з Навроцким, я вийіхав у Львів. Тепер мені тим паче нічого було робити з тамтошніми народовцями і я зостався днів на два тілько, щоб закупити деяких книг і оглянути коллекції публичні. Коли в остатній вечір перед моім вийіздом приходить до мене В. Ганкевич і від имені К. Сушкевича, котрий тимчасом вернувся з Россії і з

Digitized by Google

села, просить мене до него, Сушкевича, на чай. Я кажу. що мені не дуже то хочеся, а надто, коли там будуть другі народовці, з котрими мені вже огидло балакати. Каже: „нікого не буде, окрім мене, та ще може який один зайде, а, бачите, Ви в Кієві приймали Сушкевича, так і він хоче приймити Вас“.

Прийшов я до Сушкевича й застав цілу громаду, душ 15-20, обсаджених коло стола, немов на офіціальне засіданє і маючих справді офіціальні фізіономії. Не вспів я сісти, як Сушкевич каже мені, що ось зібрана громада хоче від мене довідатись, „чого Украйінці від нас, Галичан, хотять?“

Мені стало дуже досадно на таку аранжерію мітінга, і я тим паче поклав собі збути єго лаконічними відповідями На запит Сушкевича я відповів, що із многих листів і з

Digitized by Google

Кіевскаго Телеграфа можна бачити, чого певні Украйінці хотіли від львівських народовців, але тепер я можу сказати в імені своіх товаришів, що вони нічого не хотять окрім того, щоб львівські народовці в усіх своіх публичних виступах говорили виключно від свого имені, а не покликувались на весь украйінський народ, або на всю украйінську громаду.

Почав говорити В. Ганкевич, попрохавши офіціально слова. Він обернувся до мене з запитом „що думають Украйінці про Парову Машину, — може се програма йіх і може вони хотять, щоб до неі пристали й Галичане?“

Я відповів, що Ганкевич зна добре, що я побачив Парову Машину вперше в купі з ним і що з того часу не був на Украйіні, і зна також, що я сам думаю про згадану бро-

Digitized by Google

шуру. Коли вгодно, я тепер прилюдно скажу, що по моєму, та брошура і не повно і не зручно зачина т. зв. „соціальне питанє“, але я все таки радий, що вона єго зачина, бо нераз чув від Галичан фальшиву думку, що мовляв „у нас соціальної квестії нема й не може бути“ За Паровою Машиною певно підуть другі писаня, діскусія, а з того може вийти тілько користь для нашої народньої справи.

Сгав говорити чоловік для мене незнакомий, — з висока і не дуже ясно, але з певною горячністю і талантом. Оратор нападався на комунізм і боронив індівідуальну власність часто покликуючись на Шефле.

Я відповів, що требаб багато часу для сеї справи, котра дуже складна й не так ясна, як видиться оратору, бо є справи, в котрих і тепер навіть несоціалісти стоять за

Digitized by Google

комуністичну форму вживаня, є зостатки старого комунізму напр. сільскі громади, котрі економісти всяких школ радять піддержати і т. і. Нарешті я сказав і свою думку, котра завше була єретичною для многих моіх приятелів-соціалістів, а власне, що в теперішньому соціальному руху, навіть робітницкому, справа власне комунізму займа не дуже багато місця а що той рух висува на перший плян такі справи, як час робочого дня, норма плати робітникам, убезпеченя робітників ітп. котрі мають свою вагу й помимо справи комунізму. До того є рухи аграрні, досить радікальні, і навіть революційні, як нпр. ірландський котрі зовсім не мають в собі комунізму

На се оратор ex abrupto спитав мене: „Хто писав в К. Телеграфѣ замітку про святкуванє Шевченкових роковин у Львові сего року?“

*

Digitized by Google

А, подумав я, — оратор є Володимир Барвінський! і відповів: „я писав!..“ „Я так і думав“ — відповів оратор.

Діло в тім, що на тих роковинах партійну пром ву держав В Барвінський в присутности намістника і деяких соймових польских грандів і, як нераз се робили народовські Шевченко-поклонники, всилювався виставити свій рух в найприязнійшій для польских грандів барві, і для того між іншими наставив паралелів про те, як Польща й Україна впали в один час перед ноги північного сусіда й т. і. В сих паралелах, як в усій промові В Барвінського, історія польско-українсько-московська XVII-XVIII ст. була нарисована зовсім фантастично. Я, котрий замічав не раз, що в Галичан, можна сказати, стало обовязковим не знати історії Украйіни,[1]) — не про-

Digitized by Google

пустив пригоди, в галицкій хроніці в К. Толеграфѣ звернути увагу на сю фантастичну мальовку в промові В. Барвінського. й порадив єму познакомися з реальною історією Украйіни. Він, конечно, образився моєю заміткою і тепер так не вмів зволодати своім самолюбством, що серед народовського мітінгу перескочив від таких справ, як комунізм ітп. до своєї особистої справи.

Я мав іще одну пригоду заочно стикнутись з В. Барвінським і обмінятися з ним листами. Сектанство на Украйіні потрібувало украйінських перекладів евангелій і Псалтиря, не маючи котрих, наші „штундарі, шалапути“ ітд беруться до россійських

---

[1]) Кажуть, що тепер, після того, як д. Ол. Барвінський почав видавати Історичну Бібліотеку, де вийшли й переклади історичних монографій Костомарова, се почало змінятись. В добрий час!

Digitized by Google

і тим способом „помосковляються“. Тим часом за кордоном були виданя евангелій і Псалтиря, Кулішеві. Я обернувся до д. Куліша з запитом, як би можна було здобути дешевше велику купу тих книг. Д. Куліш передав мені право власности на всі ті книги, звіщаючи, що за евангеліями я можу обернутись до Димета, а за Псалтирем до Вол. Барвінського, при чому додавав, що всю справу виданя Псалтиря вів Барвінський і що сам Куліш тілько оплатив видане, та не зна, ні скілько примірників напечатано, ні скілько продано, ні скілько зосталось, — але сам з В. Барвінським не хоче мати діла і просить мене самому обернутись до него, і при сему не змішувати В. Барвінського з братом єго Олександром, до котрого Куліш остаєся з пошаною.

Я написав в сій справі листи до Димета й В. Барвінського, і від першого дістав докладну й акурат-

Digitized by Google

ну відповідь, а потім скоро коло 800 екз. евангелій Від Барвінського получив таку темноту, в котрій нічого не розібрав і про котру реферував Кулішеві. Той написав мені, що Галичане в загалі не дуже то аккуратні люде і що тим паче нічого требувати від Вол. Барвінського, а через те він, Куліш, радить мені махнути на сю справу рукою і мати на оці, що иноді найліпший спосіб вдержати людей схибивших на дорозі порядочности, се вибачати йім і держати себе з ними так, мов би то з порядочними.

Я так і поступив і діставши через Димета тілько щось коло 100 Псалтирів, про другі з В Барвінським далі не розмовляв.

Він те ж не починав зо мною розмови про сю справу, але не видержав, щоб не спитати, хто автор критики на єго вітійство на Шевченкових роковинах. В усякім разі увесь ви-

Digitized by Google

ступ В. Барвінського на вечері в К. Сушкевича мені навіть подобався. По моїм досвідам одно з лих галицких — се апатичність, якась фізична й моральна анемія, котра робить йіх індіферентними до всего. А в В. Барвінського я побачив хоч злість, котра все таки давала надію, що він спосібний проявити якусь енергію.

Після В. Барвінського став говорити директор В Ильницкий. Сей виступив ні з того, ні з сего проти „нігілізму“ і матеріалізму і став доказувати безсмертність душі. Довго говорив він по рутенскому, на решті став говорити по польскому, мішаючи німецкі фрази.

— Der Mensch, Panie Dobrodzieju, ist kein Hund, — з такими фразами він обертавсь до мене.

Я оглянув збір і побачив, що навіть він був недовольний оратором, чи може мовою єго. Коли він скін-

Digitized by Google

чив, я сказав, що не будучи спеціалістом нервної фізіології, не беруть судити про душу в загалі, і про людську й собачу почастно.

Дехто засміявся; багато заговорило зразу; видно було, що хотіли затерти бесіду ш. п. директора.

Через кілька хвилин заговорив новий оратор, — як я дізнавсь потім, Лонгин Лукашевич. Він сказав, що не живучи остатніми часами ві Львові, він не зна докладно спорів між Украйінцями і Львовянами, але мусить признати потребу критичного перегляду партії, єї діланя, засад і составу, бо по крайінїй мірі він може сказати, що до партії причислились люде, котрі ніяк би не могли належати до неї, колиб вона зоставалась вірною своїм первісним засадам.

Але тут Сушкевич возвістив, що готова закуска, і мітінг перервався.

Digitized by Google

Началось звичайне „закусочне дійство“, котрим я покористувавсь, щоб познакомитись з Лукашевичем і умовитись з ним на завтра. Я поклав зостатись ще день у Львові ради Лукашевича, котрий видівся мені „единим тверезим в гурті пяних“, і ради Барвінського, в котрім виділась мені енергія

Лукашевич признавав слушність моіх закидів народовцям, але відговорювавсь, що як на ново вернувшийся до Львова він мусить обзнакомитись знову з обставинами, перше, чим виступити з своіми думками публично в „Просвіті“ й Товаристві ім. Шевченка. Про В. Барвіньского я прямо сказав свою думку Лукашевичу, нагадуючи єму сцену з Пушкинського Дон-Жуана, де Лаура обертаєся до Дон-Карлоса:

Ты, бѣшеиный останься;
Ты мнѣ понравился,

Digitized by Google

Какъ выбранилъ меня і т. д.

Лукашевич звів мене з В. Барвінським, котрому я став доказувати, що між соціалізмом і ретроградством львівських народовців ще багато простору, в котрому моглиб працювати такі люде, як він, ще не заангажовані в львівске рутинерство. Але скоро я побачив, що трачу даремне час. В. Барвінський відповідав мені пустими фразами, котрих пародію в Россії зложено в словах: не льзя не сознаться, но невозможно и согласиться. До того придалось болізне самолюбство, котре не могло простити мені ні критики в К. Телеграфѣ, ні того, що мені звісна неаккуратність з Псалтирем.

Прийіхавши до дому, я першим ділом пішов роспитувати, що покладено в справі виданя газети С. Подолінського і О. Т. „А нічого, сказав мені головний оратор справи окре-

Digitized by Google

мого журналу, той противник мій, про котрого я згадував висше: ми прямо сказали О Т, що журнал немислимий без Драгоманова, а коли Др-ова нема тепер, то нічого про те й балакати".

В Кієві я довідався, що вже рішилась справа моєї відставки з університету. Ще перед вакаціями попечитель сказав мені, що міністр (гр Дм. Толстой) требує моєї відставки. „По якому способу?" спитав я „Як по якому?" „Чиновники в Россії можуть іти в відставку по прошенію, або без прошенія, по т. зв. третьому пункту"[1]. „Конечно по прошенію, это для Васъ выгоднѣе".

Я ростолкував попечителю, що

---

[1]) Так відставлений чиновник тратить усяке право на державну службу, хиба новий начальник візьме его „подъ свою отвѣтственность".

Digitized by Google

подавати мені прошеніє, значить признавати себе винуватим, а в чому — я не знаю. Попечитель, покрутившись кілька хвилин сказав мені мою вину: я хочу відділити Украйіну від Россіі до Польщі і проповідую таке в своіх писанях у Галичині й Італіі. „Ваше Превосходительство, кажу, я наперед певний, що міністр не перемінить свого рішеня, але я Вам принесу те, що власне печатав я в Галичині й Італіі; коли там дійсно знайдеся те, що мені приписують, — я подаюсь в відставку, а коли ні, то не подамсь, а в усякім разі Ви можете завше дати мені відставку без прошенія".

Після того я пойіхав у Галичину, а міністр представив мою справу цареві (се треба було міністру, щоб підкопатись під університетський устав з 1863 р., з виборною профессурою). Царь після раппорта міністра, звелів

Digitized by Google

знову мені предложити податись у відставку з тим, щоб мені закрити три південні університети: кієвский, харьківский і одевский Я знову не схотів подати прошеніє, — і получив відставку без прошенія.

Коли про се розмовляли між профессорами в Кієві, то декан нашого факультету, Селін скрикнув: „Помилуйте! як же можна було инакше поступити з Др-вим, коли він навіть після розмови з попечителем пойіхав у Галичину і там появлявсь на польских сеймиках і держав промови проти Россіі за Польщу Гогоцкий получив про те телеграму просто з місця“

Ті „польскі сеймики“ були — віче Русинів у Галичі, на котрому я, як бачили, не сказав ні слова й не міг говорити.

Сальмандорф коло Відня.
6. септ. 1891.

Digitized by Google

Digitized by Google

SLAWISCHE BIBLIOTHEK IN PRAG
SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE
1210.

Digitized by Google

011932/1 E 1816

Літературно-наукова бібліотека.

Книжка 2.

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. ДРАГОМАНОВА.

Частина перша.

Ціна 10 кр.

Накладом Івана Франка.

ЛЬВІВ

З друкарні Товариства імени Шевченка.

Під зарядом К. Беднарського.

1889

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

В книгарни Ставропігійській можна замовляти слідуючі виданя:

Іван Франко, Захаръ Беркутъ повість історична, ціна . . . 1 зр. 30 кр.
— Boa Constrictor, повість . . 50 „
— Жѣнова неволя въ пѣсняхъ народныхъ . . . . . 35 „
— З вершин і низин . . . 50 „
— Гава (вид. „Просвѣты“) . . 10 „

Веселка, літературна збірка . . 80 кр.
Жіночий альманах . . . 2 зр. — кр.
Товариш, письмо літературно-наукове, книжка перша . . . . 50 кр.

Наукова бібліотека:
1. Історія філософії, ч. перша . 30 кр.
2. М. Павлик, Читальні . . . 50 „

Літературно-наукова бібліотека:
1. Перебендя Т. Шевченка, з переднім словомъ І. Франка . . . 10 кр.
2 Австро-руські спомини М. Драгоманова . . . . . 10 „

Digitized by Google

И. 1932/2.

Літературно-наукова бібліотека.

Книжка 4.

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. Драгоманова.

Ціна 10 кр.

Накладом Івана Франка.

ЛЬВІВ

З друкарні Товариства імени Шевченка.

Під зарядом К. Беднарського.

1889

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

В книгарни Ставропігійській, а також у видавця Івана Франка, ул. Зиблікевича, ч. 10, можна замовляти слідуючі виданя:

Іван Франко, Захаръ Беркутъ повість історична, ціна . . . 1 зр. 30 кр.
— Boa Constrictor, повість . . 50 „
— Жѣноча неволя въ пѣсняхъ народныхъ . . . . . 35 „
— З вершин і низин . . . 50 „
— Гава (вид. „Просвѣты“) . . 10 „

Веселка, літературна збірка . . 80 кр.
Жіночий альманах . . . 2 зр. — кр.
Товариш, письмо літературно-наукове, книжка перша . . . . 50 кр.

Наукова бібліотека:
1. Історія філософії, ч. перша . 30 кр.
2. М. Павлик, Читальні . . . 50 „

Літературно-наукова бібліотека:
1. Перебенда Т. Шевченка, з переднім словом І. Франка . . . 10 кр.
2 Австро-руські спомини М. Драгоманова, частина перша . . 10 „
3. Смерть Каіна, легенда Ів. Франка 10 „
4. Атстро-руські спомини М. Драгоманова, частина друга . . 10 „

Digitized by Google

И.1932/3-4

Літературно-наукова бібліотека.

Книжка 7, 8, 9.

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. Драгоманова

Частина третя й четверта.

Ціна 30 кр.

Накладом Івана Франка.

ЛЬВІВ

З друкарні Тов. імени Шевченка

під зарядом К. Беднарського.

1890.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

У тогож видавця, Львів ул. Зиблікевича, ч. 10. замовляти можна слід виданя:

Іван Франко, Захаръ Беркутъ 1 зр. 30 кр.
— Boa Constrictor, повість . . 50 „
— Жѣноча неволя въ пѣсняхъ нар. 35 „
— Наверпеный грѣшникъ, повість . 10 „
— Наші коляды . . . . 20 „
М. Павлик, Читальні . . . 50 „
Літературно-наукова бібліотека:
1. Перебендя Т. Шевченка, . . . 10 „
2, 4, 7, 8, 9, Австро-руські спомини М. Драгоманова . . . . 50 „
3. Смерть Каіна, легенда Ів. Франка 10 „
5. З історії публ. виховання в сучасній Европі ч. I. . . . 10 „
6. Листочки до вінка на могилу Шевченка . . . . . 10 „
M. Dragomanow, Z dziejów liberalizmu w Rosji . . . 30 „
Двоцентова бібліотека:
1. В. Сивенький, Герострат.
2. Т. Гейне, Тангайзер.
3. Ів. Франко, Сурка.
М. Павлик і Ів. Франко, Народ, часопись 2-тиждпева, політична і науково-літературна, коштує річно 4 зр., піврічно 2 зр., чвертьрічно 1 зр., кождий н-р поодиноко . . . . . 20 „

Digitized by Google

И 1932/5

Літературно-наукова бібліотека

Книжка 15.

АВСТРО-РУСЬКІ

спомини

М. ДРАГОМАНОВА

Частина пята

Ціна 10 кр.

Накладом Івана Франка

ЛЬВІВ 1892

З народної друкарні Войтіха Манецкого
під управою В. Годака.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Літературна-наукова бібліотека

виходить від 1889 року.

Доси вийшли:

1. Перебендя Т. Шевченка, з переднім словом Ів. Франка (вичерпане) 10 кр.
2, 4, 7, 8, 9. Австро-руські спомини М. Драгоманова (буде далі) . 50 „
3. Смерть Каіна, легенда Ів. Франка 10 „
5. З історії публичного вихованя в сучасній Европі I. і II., (буде далі) . . . . . 10 „
6. Листочки до вінка на могилу Шевченка в XXIX. роковини єго смерти . . . . . 10 „
10. Легенда про святого Юліяна Милосердного, з французького переклав В. Сава. . . . . 10 „
11. Основи критики біблійної М. Верна (продовжене кн. 5, буде далі). 10 „
12. На новий шлях, збірник поезій Уляни Кравченко . . . . . 10 „
13. Шевченкові ідеали і укр. дійстність, Е. С. . . . . 10 „
14. В обіймах старшого брата, київщанський малюнок А. Кримського (сконфісковане) . . . — „
15. Австро-руські спомини М. Драгоманова, ч. 5. . . . . 10 „

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

1932

3186058935

Digitized by Google